

АЛМАСБЕК ӘБСАДЫҚ

ҰСТАЗ ЖОЛЫ
ПУТЬ УЧИТЕЛЯ
TEACHER'S PATH
(1895-1910)

150 Akhmet
years BAITURSYNULY

АЛМАСБЕК ӘБСАДЫҚ

ҰСТАЗ ЖОЛЫ (1895-1910)
ПУТЬ УЧИТЕЛЯ (1895-1910)
TEACHER'S PATH (1895-1910)

ӘОЖ 37:94 (574)
КБЖ 74.03 (5 каз)
Ә 18

*А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университетінің
Ғылыми кеңесінің (хаттама №11, 02.09.2022 ж.)
шешімімен баспаға ұсынылған.*

Пікір білдірушілер:

Қабылдинов З.Е. – тарих ғылымдарының докторы, профессор,
Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры;

Легкий Д.М. – тарих ғылымдарының докторы, Байтұрсынұлы
атындағы Қостанай университетінің профессоры.

Досова А.Т. – филология ғылымдарының кандидаты, А.Байтұрсынұлы
атындағы Қостанай университетінің доценті.

Орыс және ағылшын тіліне аударған – Арыстанбеков И.Т.

**Әбсадық А. Ұстаз жолы (1895-1910) / Путь учителя (1895-1910) /
Teacher's path (1895-1910). Монография. 170 бет.**

ISBN 978-601-356-205-6

Монографиялық зерттеу А.Байтұрсынұлының 1895-1910 жылдар аралығындағы ауылдық мектептердегі ағартушылық-ұстаздық қызметін отандық және шетелдік тың мұрағаттық деректер, тарихи жазбалар және өлкетанушылық мағлұматтар негізінде зерделейді. Зерттеуде бұрын-соңды ғылыми айналымға енген дерек көздері талданып, жаңаша пайымдар сомдалған.

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ	4
АРЫНҒАЗИЕВ АУЫЛДЫҚ МЕКТЕБІ	8
ӘУЛИЕКӨЛ БОЛЫСТЫҚ МЕКТЕБІ	14
ОРЫНБАЕВ МЕКТЕБІ	16
ҚОСТАНАЙ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ СЫНЫБЫ	18
ТАМЫРЛЫҚ: ҚОСТАНАЙДАН ОМБЫҒА	21
ОМБЫ - ҚАРҚАРАЛЫ КЕЗЕҢІ	26
ҚОРЫТЫНДЫ	43
ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР	45
ҚОСЫМШАЛАР	135

КІРІСПЕ

Оқу-білім ісінің заманауи озық үлгісін қалыптастыру мәселесінде көрнекті қазақ ағартушысы А.Байтұрсынұлы қызметін зерделеу мәселесі өзекті. Ғалым, ағартушы, түркітанушы, көрнекті мемлекет қайраткері А.Байтұрсынұлының ұстаздық қызметі патшалық замандағы Торғай, Ақмола, Семей өңірлерінде өтті. Ұстаз қызметін жазба деректер көзі арқылы жан-жақты зерделеу замандастар мен болашақ ұрпақ тағдырындағы ауқымы мен тарихи маңызын бағалауға мүмкіндік береді. ХІХ ғасырда патша үкіметі Қазақ даласын өлкені басқару үшін бірқатар әкімшілік-құқықтық реформаларды жүргізді. «1822 жылғы Сібір қазақтарын басқару жарғысы», «1824 жылғы Орынбор қырғыздарын басқару жарғысы», «1844 жылғы Орынбор қырғыздарын басқару туралы ереже», «1868 жылғы Уақытша ережелер», «1891 жылғы Дала ережелері» сияқты реформалар империялық биліктің орталықтандырылуына, әкімшілік және сот жүйенің күшеюіне ықпал етті. Аталмыш үрдістің негізінде іс жүргізу жүйесінде және әлеуметтік салада маманданған қызметкерлердің кәсіби топтары қалыптасады. Әлеуметтік саладағы мамандықтың бірі мұғалімдік қызмет болды. Мұғалімдік мамандық ХІХ ғасырдың 60-жылдарынан бастап орныға бастады. 1844 жылдың 14 маусымында қабылданған «Орынбор қазақтарын басқару Ережесінің» «Положение о школе для киргизских детей при Оренбургской Пограничной комиссий» деп аталатын бөлімінде алғаш рет мұғалімдік қызметтің штаттық кестесі айқындалып, оның жалақысы белгіленеді. Онда қазақ балаларына арналған мектептерде арнайы төрт (орыс тілі, таза жазу, арифметика, татар тілі), қосымша бір пән (Дін заңы) жүргізілетін болып бекітіліп, одан сабақ беретін кісілердің жалақысы белгіленеді.

Орыс тілі, оның таза жазуы (грамматикасы), арифметика пәні мұғаліміне - 250, татар тілінің мұғаліміне – 200, мұсылман діні сабағын жүргізушіге – 100 рубль көлемінде кесімді еңбекақы тағайындалады (Положение, 1844: 33). Осы үлгіде 1850 жылы Орынборда қазақ балаларына арналған орысша мектеп ашылады. Онда Торғай халық мектептерінің алғашқы инспекторы Ы.Алтынсарин білім алады. Бірақ аталмыш мектепте қазақ арасынан мұғалімдік қызмет атқарған кісілердің қатары болған жоқ. Себебі онда қазақ тіліне қатысты пән болған жоқ. Татар тілі пәні бойынша жүргізілетін практикалық жаттығуларға орта ғасырлық түркі тілінде жазылған Әбілғазының «Түрік шежіресі» пайдаланылды.

1 сурет. Ы.Алтынсарин оқыған Орынбор орыс-қазақ мектебі. (2021 жылғы фото)

Қазақ арасынан шыққан алғаш мұғалімдік мамандық иелері аталмыш 7 жылдық мектептің түлектері қатарынан пайда болды. 1857 жылы мектепке қабылданған 30 қазақ балаларының арасынан оқу талаптарын толық орындаған 20 түлек тамамдайды. Олар сол жылы қазақ даласындағы патша әкімшілігінің басқару жүйесіндегі «тілмаш, делопроизводитель» мамандығы бойынша қызметке кіріседі. 1860 жылы Орынбор мектебін бітірген алғашқы түлектердің бірқатары Орынбор облыстық басқармасының (бұрынғы Шекаралық комиссияның) төрағасы В.В.Григорьевтің бастамасымен мұғалімдік қызметке тартылады. В.Григорьев Орынбор орыс-қазақ мектебінің 5 түлегін қазақ даласындағы Торғай (Орынбор), Ырғыз (Орал), №1 форт (Арал теңізі маңындағы Райым бекінісі), Перовск (қазіргі Қызылорда) төрт әскери бекініске және шекара бойындағы Троицк қаласына «мұғалім әрі аудармашы» ретінде қызметке аттандырады.

Троицкіге – Нұрым Мұңсызбаев, Торғайға – Ыбырай Алтынсарин, Ырғызға – Шахмұрат Құлыбеков, №1 фортқа, яғни Арал теңізі маңындағы Райым бекінісіне – Жолмұхаммед Байжанов, Перовскіге Халилула Құнанов жіберіледі. Аталмыш бастаманың нәтижесінде 1861-1864 жылдар аралығында Троицк, Торғай, Ырғыз, Райым, Перовск бекіністерінде орыс-қазақ бастауыш мектептері ашылады (Васильев, 1896: 5). 1861 жылдың 1 қыркүйегінде Троицкі қаласында алғашқы орыс-қазақ бастауыш мектебі ашылады. Оның ашылу рәсіміне В.Григорьевтің өзі арнайы барып қатысады және ол сол

жылдың 28-қазанында «Северная пчела» газетінде «Открытие киргизской школы в Троицке» атты мақала жариялайды (Троицкий житель, 1861: № 241).

Шекаралық комиссияның күшімен ашылған Троицк, Торғай, Ырғыз, Райым, Перовск бекіністерінде мектептері 1868 жылдың 21 қазанында «Далалық облыстарды басқарудың уақытша Ережесі» бекітілуіне байланысты бюджеттен тікелей қаржы бөлу қарастырылып, онда әрбір далалық облыстарға (Торғай, Орал, Ақмола, Семей) халық ағарту ісі үшін жыл сайын бюджеттен 8 мың сом бөлу көзделеді. 1870 жылы Торғай облысының әскери губернаторы Орынбор аймағының басшысы Крыжановскийге облыстағы халық мектептерін дамытудың, халық мұғалімдерін (народный учитель) дайындау жобасын ұсынады. Ол жобаны жүзеге асыру үшін әкімшілік: «безотлагательно устроить учебное заведение для приготовления учителей, не оставляя дела обучения киргизских детей в руках малограмотных казаков, писмоводителей волостных, или, что еще вреднее, фанатиков из башкирских и татарских мулл, которые издавна являлись почти единственными проводниками в среди киргизов грамотности, религиозных вырваний и кое-каких познаний, мало полезных для умственного развития степняков и прямо вредных в том отношении, что в учеников внедрялись превратные понятия о России» (Васильев, 1896: 79) деген ұстын ұстанып, мектеп жүйесін құру және басқару (системное администрирование) жұмыстарымен қатар халық мұғалімдерін дайындайтын оқу орындарын ашуды жоспарлайды. Соның нәтижесінде 1879 жылы Торғай облысының оқу жүйесін басқаратын әкімшілік лауазым (инспектор) бекітіліп, 1883 жылы Ор қаласында Мұғалімдік мектеп ашылады. 1888 жылы Ор қаласында орын алған үлкен өрттің салдарынан Мұғалімдік мектеп ғимараты өртеніп кетіп, патша әкімшілігі мектепті Орынбор қаласына, бұрынғы Шекаралық комиссия жанынан қазақ балалары үшін ашылған Орынбор мектебінің ғимаратына көшіреді. Бұл мектептің атақты түлегі – ағартушы Ыбырай Алтынсарин. Демек, қазақтың екі ұлы ағартушылары Ы.Алтынсарин мен А.Байтұрсынұлы Орынборда бір ғимаратта, бірақ әр жылдары әр түрлі дәрежедегі оқу орнында білім алған. Орынбор қаласы Қазақ АССР-ның астанасы болған кезде, бұрынғы Мұғалімдер мектебінің ғимараты кеңестік үкіметтің шешімімен ашылған Қырғыз халық ағарту институтына (КИНО) айналады. Онда А.Байтұрсынұлы бірнеше жыл оқытушылық қызмет атқарады (Тугай, 2018: 101).

Орынбор мұғалімдер мектебін аяқтаған түлектерге қоғамға қызмет етудің екі жолы түсетін. Бірі – патша әкімшілігіндегі шенеунік, екіншісі – қазақ балаларын оқытатын «ауыл мұғалімі» қызметі. А.Байтұрсынұлы екіншісі жолды таңдап, мұғалімдік қызмет атқарады. Ел арасында бұл мамандықты «народный учитель», яғни «халық мұғалімі» деп атады. «Халық

мұғалімі» - патша үкіметінің империя шеңберіндегі бұратана елдерде оқу ағарту жұмысын тереңдетіп жүргізу мақсатынан туындаған кәсіп иесі. Оған сол уақытта үкімет тарапынан 180 сом (рубль) кесімді жалақы тағайындалған болатын (Тугай, 2018: 64). А.Байтұрсынұлы «Халық мұғалімі» кәсібімен ол 1895-1910 жылдар арасында ол бұрынғы Торғай, Ақмола облыстарының Ақтөбе, Қостанай, Қарқаралы уездеріндегі ауылдық мектептерде ұстаздық қызмет атқарады (2 сурет):

2 сурет. А.Байтұрсынұлының ауылдық мектептеріндегі ұстаздық жолы

1923 жылы А.Байтұрсынұлының 50 жасқа толуына орай «Ақ жол» газеті: «Орысқа жақындасып, Еуропа тәрбиесін алған қазақ оқығандары өз халқына қарамай, жан бағу дегенді жеңіл көріп, шен қуып, кеңсеге кіріп, хукіметке жағынып, «жақсы адам» атанып жүргенде, оқудан шығысымен қырдағы қалың қазақтың ішіне барып, бар білгенін қазақ балаларына үйретуге ынта қылып, қазақтың қара тіліне шыр кіргізбей сақтап, қайта түзей беруге қам қылған Ақаң еді» (Байтұрсынов, 1991: 15),- деп жазуы ағартушының қырдағы (қазақ арасындағы) ұстаздық қызметінің негізгі мазмұнын ашқан тұжырым еді.

АРЫНҒАЗИЕВ АУЫЛДЫҚ МЕКТЕБІ

А.Байтұрсынұлы Орынбор мұғалімдік мектебін оқыған жылдары қырдағы қазақ жұртында ауылдық мектептердің көптеп ашыла бастайды. Торғай облысына орысша білімнің таралу тарихы зерттеу жүргізген инспектор А.Васильев 1892-1896 жылдарды өлкеге орысша білім таратудың «үшінші кезеңі» деп атап, оны ауылдық мектептерді ашу жұмыстарының қарқынды қолға алынған кезі деп атайды. Ресей империясының далалық облыстарды басқару туралы 1891 жылдың 25 наурызында шыққан жаңа Ережесінде әлеуметтік саланың шығыны, соның ішінде ағарту саласы да жергілікті жерден жиналатын салық негізінде қаржыландыру белгіленеді. Сол себепті жергілікті әкімшілік тарапынан мектеп ісі саласында шығыны аз жұмыстарды қолға алу жүргізіліп, қазақтың тұрмыс-тіршілігіне қолайлы, мұсылмандық татар білімін таратушылардың тәжірибесінен өткен көшпелі мектептер жұмысын жолға қою қолға алынады. Мұндай көшпелі мектепті ресми түрде «ауыл мектебі» деп аталды. Оның мақсаты - «татар, башқұрт, ортазиялықтардың қазақ даласындағы мектептерін ығыстыру» еді. Ауылдық мектептің бір жылдық шығыны 324 руб. көлемінде қалыптасты (Васильев, 1896: 151-153).

Торғай облысы көлемінде орысша білім беретін алғашқы ауыл мектебі 1892 жылдың 15 маусымында Қостанай уезі Кеңарал болысының Қарағайлы (№4 ауыл) ауылында ашылады. Алғаш ашылып отырған мектепті қолдау және оның керек-жарағына көмектесу мақсатында Торғай облысының әскери губернаторы оның бір жылдық шығынын өтеуге қажетті 324 руб. көлеміндегі қаражатты жергілікті бюджет есебінен бөледі (ТОВ, 1892: №6). Сол жылы ауылдық мектептің «Оренбургский листок» газетінде жарияланған орыс тіліндегі Ережесі облыстық «Тургайские областные ведомости» басылымында бетінде қазақшаға аударылып басылады (ТОВ, 1892: №31). Далалық өлкедегі орыс-қазақ мектептері мынадай деңгейде болды: ауылдық мектеп - сауат ашу деңгейінде, болыстық - бір сыныптық, уездік мектеп - екі сыныптық. А.Васильевтің 1896 жылы жасаған Торғай облысы мектептерінің картасында саны жағынан ауыл мектептері басым. Мұнда олардың саны – 35 (Қосымша №1). Бастауыш сыныптың мұғалімдік мамандықын игерген жас ұстазды А.Байтұрсынұлын оқу әкімшілігі Торғай облысы, Ақтөбе уезінің №2 ауылда 1894 жылдың 13 ақпанында ашылып, кейін Бестамақ болысына көшірілген «Арынғазиев мектебіне» (3 сурет) мұғалімдік қызметке жібереді (Васильев, 1896: 160).

Въ Актюбинскомъ уѣздѣ.				
17	Миндыбаевская	Въ № 1 аулѣ Арактюбинской волости.	20-го января 1893 года за № 231.	15-го марта. <i>Беркиліевъ</i> , оконч. курсъ киргизской учит. школы.
18	Косыбаевская	Въ № 2 аулѣ Актюб. вол., а затѣмъ перев. въ Каратург. волость.		8 февраля. <i>Мендыгановъ</i> окончивш. курсъ киргиз. учительской школы.
19	Алимбетская.	Въ № 2 аулѣ Тереклинской волости.		14-го февраля. <i>Аристаналиевъ</i> съ званіемъ сельскаго учителя.
20	Алчинбаевская.	Въ № 3 аулѣ Уйсункаринской волости.		10-го февраля. <i>Калдановъ</i> изъ Актюбинскаго 2-хкласснаго училища.
21	Карамолдинская.	Въ № 5 аулѣ Буртинской волости.		12-го февраля. <i>Айсудаковъ</i> , оконч. курсъ киргизской учит. школы.
22	Михайловская	Въ поселкѣ Михайловскомъ.		2 декабря 1893 года за № 4192.
23	Арынгазыевская	Въ № 2 аулѣ Актюб. вол., а затѣмъ перев. въ Биегамак. волость.	13 февраля 1894 г. <i>Байтурсуновъ</i> окончивш. курсъ киргиз. учительской школы.	
Въ Тургайскомъ уѣздѣ.			21-го	

3 сурет. 1896 жылы Ақтөбе уезінде жұмыс жасаған ауыл мектептері

«Начиная с 1 июня 1895 г., - деп жазады А.Байтұрсынұлы өз «Өмірбаянында» - служил учителем в разных местах Казахстана, в разных школ – сперва в аульных, потом в волостной и наконец, двухклассных» (Байтұрсынұлының музей үйі. Қор 1, тіз.1, іс1, п.1). Арынғазиев бастауыш мектебі Ақтөбе уезі уезі басшысының кіші көмекшісі қызметін есаул әскери шенінде атқарған (Айтмухамбетов и другие, 2017: 98-99). сұлтан Арынғазиевтің қолдауымен ашылған деп жобалаймыз. Біздер есаул Арынғазиевті патша үкіметінің шешімімен Калугаға жер аударылған (Пиралиев, 1862: 5-6) Арынғазы ханның ұрпағы деп санаймыз.

Патшалық Ресей әкімшілігі дәуірінде мектеп ашуға қолдау көрсеткен кісілерге құрмет пен олардың бастамасын жұртшылыққа үлгі ету мақсатында демеушілердің атын мектепке беретін дәстүр болған. Мысалы, Торғайда қолөнер мектебін ашқан Ыбырай Алтынсарин оқу орнын ашуға көп жәрдем еткен уезд басшысы Я. Яковлевтің құрметіне «Яковлевский» деген атау береді. Бұл бастама Торғай облысының көлеміне кең тарап, кейін Қостанай уезінде «Яманшалов», «Косубаев», «Клычбаев», «Урумбаев» т.б. деген сынды мектептер демеушілер көмегімен ашылады.

А.Байтұрсынұлы мұғалімдік қызметті бастаған Бестамақ болысы туралы не білеміз. Қазіргі таңда бұл Ақтөбе облысының Алға ауданының территориясы. Торғай облысының тарихын жазған А.Добросмыслов 1894 жылы Торғай облысының төрт уезі жаңа болыстармен және ауылдармен жасақталып бөлінгенін жазады. Онда облыстың Ақтөбе уезі 10 болысқа бөлініп, Бестамақ болысында 8 ауыл, 1628 үй болғандығы тіркелген (Добросмыслов, 1902: 491).

1902 жылдың статистикалық есебінде Арынғазиев мектебі Бестамақ болысының №4 ауылында деп көрсетілген (Адрес-календарь ТО, 1902: 52). Ал 1910 жылғы Торғай облысының елді мекендерінің тізімінде Ақтөбе уезінің Бестамақ болысының №4 ауылында қазақ жұртының бес қыстауы (Қосымша №5) тіркелген. №1 қыстау Төребек-Қарасу өзені, №2 қыстау Ақжар өзені, №3 қыстау Есет өзені, №4 қыстау Елек өзені, №5 қыстау Табынтал өзені бойында орналасқан(Списки ТО, 1910, 13).

№ 4 ауль.								
Киргизскія зимовки:								
»	«	96	573	р. Тюрбе-бекъ-ка-расу.	30	30	30	30
»	«	42	253	р. Акжарь	28	28	28	28
»	«	6	33	р. Исеть.	33	33	33	33
»	«	99	543	р. Илекъ.	27	27	27	25
»	«	27	103	р. Табан-гайъ.	34	34	34	18

А.Байтұрсынұлының Бестамақ болысындағы №4 фельшерлік бөлімі орналасқан ауылдан мақала жазғанын ескеріп, ол қызмет жасаған ауылдың номері осы санмен белгіленген болар деп ойлаймыз.

Бестамақ болысы «Арынғазиев мектебінде» ұстаздық еткен жылдары А.Байтұрсынұлы мұғалімдікпен қоса мерзімдік басылым беттеріне мәдени және әлеуметтік мәні бар алғашқы мақалаларын жариялай бастайды. 1895 жылдың қыркүйек айында оның «Киргизские приметы и пословицы» (Байтұрсунов, 1895: №39) деп аталатын қазақ фольклоры мен этнографиялық мұрасына қатысты тырнақалды туындысы жарияланады (Қосымша №3). Аталмыш мақаланың түпнұсқасы 2019 жылы жүзеге асқан «А.Байтұрсынұлы ізімен: Орынбор кезеңі» ғылыми экспедициясының жұмысының нәтижесінде

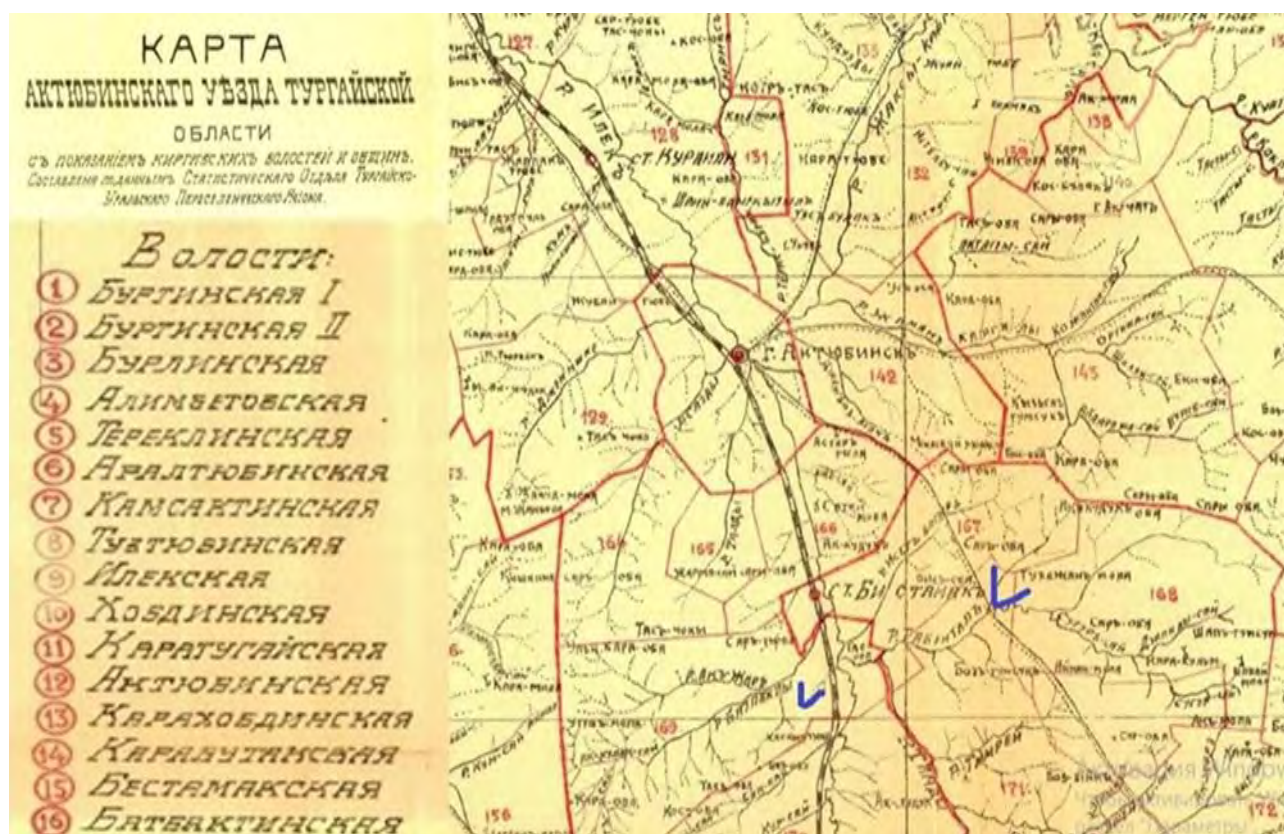
Орынбор архивінен алынып, біршама ғылыми сараптама жасалынып, баспа бетінде 124 жылдан соң тұңғыш рет қайта жарияланды (Әбсадық, 2019: 142-147).

Бестамақ болысында мұғалімдік қызмет атқарып жүрген жас ұстаздың «Тургайская газетада» келесі бір мақаласы 1896 жылдың 21 ақпанындағы №60 санында жарық көреді (Қосымша №4). Мақаланың атауы - «Корреспонденция (от нашего корреспондента) Бестамакская волость, Актюбинского уезда». Мақаланың мазмұнынан ұлт қамын ойлайтын ағартушы қайраткердің бейнесі көрініс береді. Газет «өз тілшіміз» деп айдар таққан автор қазақ даласында фельдшерлік пунктердің ашылып, онда жұқпалы шешекке (оспа) қарсы екпе егетін мамандардың қызмет ете бастағанын қуана хабарлайды. Қазақтың надан бақсыларын сынайды. А.Байтұрсынұлы өзі тұратын ауылдағы №4 фельдшерлік бөлімінің жұмысында орын алған көріністі сипаттайды: «Как только приехал фельдшер, то киргизы, бросив своих даргеров и баксы, стали являться к нему целую толпою. Из этого видно, что только крайняя нужда заставляла киргиз лечиться у даргеров и баксы. Еще только второй месяц, как приехал к нам фельдшер и как киргизы аула, где я живу, перестали лечиться у даргеров и баксы, а между тем число обращающихся возросло до 200 человек. Такое значительное число больных явно доказывает, настолько киргизы нуждались в врачебной помощи и насколько разумно и благотворно распоряжение админстраций об учреждении фельдшерских пунктов в киргизской степи» (Байтұрсынов, 1896: №60).

Мақаланың Бестамақтан жазылғаны біздерге ағартушының алғашқы ұстаздық еткен мекенін нақты анықтауға мүмкіндік береді. Ахметтанушылардың алғашқы буыны М.Дулатұлы ағартушының ауылдық мектептердегі қызметі Ақтөбе, Қостанай, Қарақаралы уезінде болғанын жалпыламалық сипатта «Педагогическая деятельность А.Б. начинается с 1895 года. С период 1895 по 1909 год он учительствует Актюбинском, Кустанайском и Каракалинском уездах» деп атап өткен болса (Дулатов, 1922: 20), М.Әуезұлы «Ақаңның елу жылдық тойы (юбилей)» деп аталатын мақаласында «Оқу бітірген соң әуелде мақсұт қылған жолмен ел ортасына барып қазақ балаларын оқытпақ ниетпен Ақтөбе уезі, Батпақты болысындағы Ахметкерей Қопсыбақовтардың ауылындағы ауылный школға барып оқытушы болған» (Әуезов, 1991: 18), - деп жазған еді.

Батапақты болысы Бестамақ болысынан 1895 жылдан кейін бөлініп шығады. XX ғасырдың бас кезіне дейінгі статистикалық есептерде Батпақты болысы аталмайтын болса, 1909-1910 жылдардағы статистикалық есепте ол жеке болыс ретінде атала бастайды. Ақтөбе уезінің 1910 жылғы картасында

Бестамақ пен Батпақты болысы бір-бірімен шекаралас орналасқан территория екендігі байқалады (4 сурет).

4 сурет. Ақтөбе уезінің 1910 жылғы картасынан үзінді (Интернеттен алынып, автор тарапынан ықшамдалды)

Сөз орайы келгенде, Бестамақ атауының этимологиясы гидронимдік танымға байланысты туындағанын айта кеткіміз келеді. Тамақ – деген сөз су жүретін «өзен», «өзек», «сай» дегенді білдереді. Қазақтың «өзегім талды» деген сөзі ас-су, тамаққа қатысты айтылатыны белгілі. Олай болса, Бестамақ – бес өзек немесе өзен. Жоғарыда аталған картадан Бестамақ станциясының маңы Орынбор-Ташкент темір жолы бойлай салынған Елек өзеніне барып құлайтын өзен мен өзекшелерге толы екенін байқауға болады. Айтпақшы, Қостанай облысының Әуликөл ауданы территориясының қырлы өлкесінен басталып, Тобылға құятын Обаған өзенінің бастауында да «Бестамақ» деген жер бар. Онда Қостанай өңірінің тарихшы-археолог ғалымдары ертедегі адамдардың бейітіне қазба жұмыстарын жүргізіп келеді.

М.Әуезовтің «Ақтөбе уезі, Батпақты болысындағы Ахметкерей Қопсыбақовтар» дегені отырғаны анықтамалық тарихи жазба деректерде «Бестамақ болысының управителі Ахметкерей Косваков» деп белгіленетін (Памятная книжка ТО, 1899: 40) кісі болса керек.

Бистамакская.

Управитель Ахметъ-Гирей *Кусваковъ.*

Народные судьи: аула № 1 Избасаръ *Кульбаевъ.*

« № 2 Байманъ *Сартаевъ.*

« № 3 Кадыръ *Ищановъ.*

« № 4 Сарбазъ *Толтаповъ.*

« № 5 Тавашъ *Кушалинъ.*

« № 6 Успанъ *Кулмагамбетовъ.*

« № 7 Желкибай *Шампаевъ.*

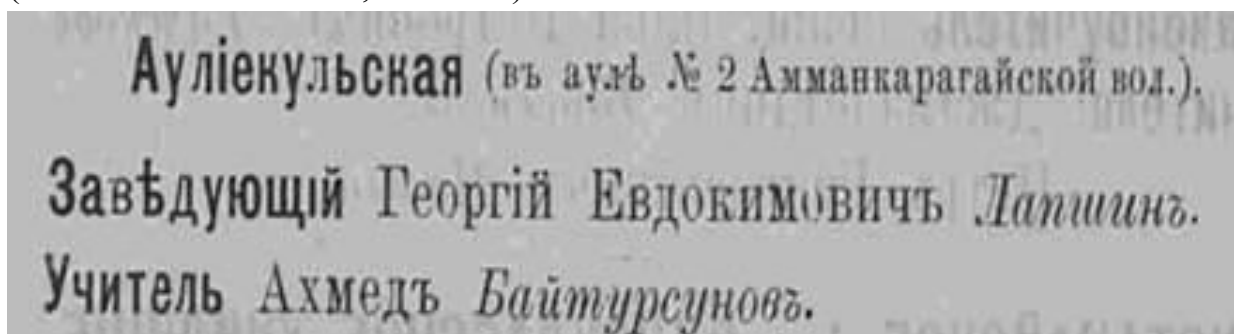
« № 8 Дуржанъ *Баймухамедовъ.*

« № 9 Абдулла *Таксаринъ.*

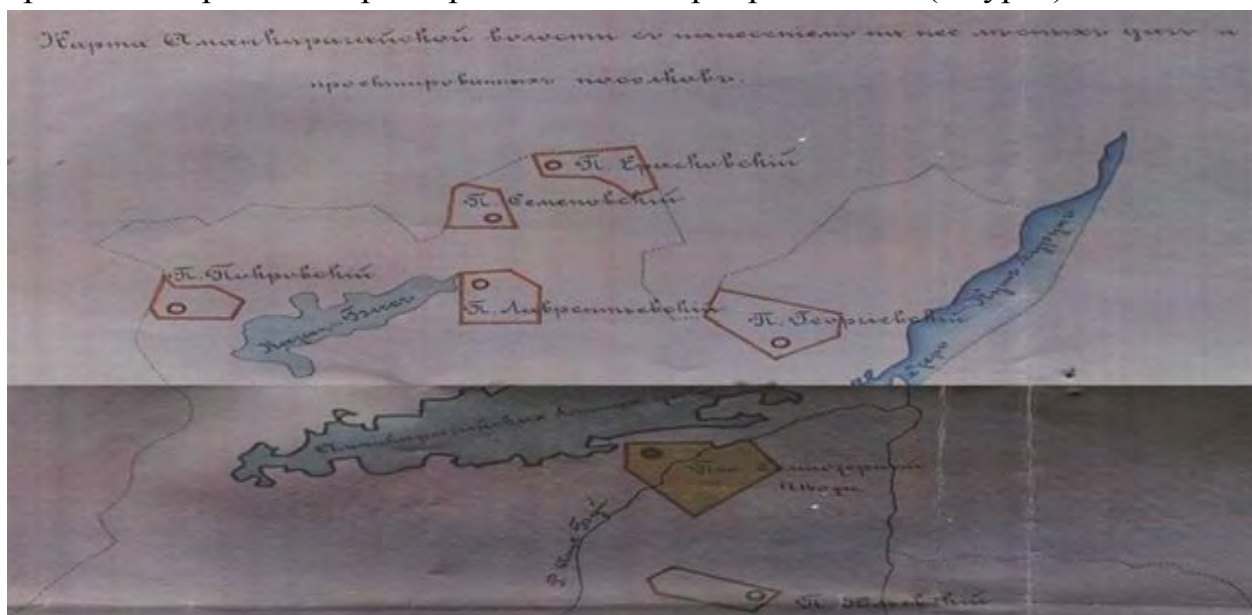
Біздің қолымызда А.Кусваковтың өмірбаяны мен қызметі туралы толымды деректер жоқ. Негізінде, Кусваков фамилиясындағы кісілер туралы бірнеше тарихи деректер сақталған. Айталық, Шекаралық комиссия құжаттарында 1850 жылы қазақ балаларына арналған Орынбор мектебі ашылған уақытта Табын тайпасының Абыз атасының сыйлы адамы Косвак Қалмакбаев деген кісі екі баласын - 11 жасар Аймағамбет пен 12 жасар Тухтамышты мектепке бергені, кейін 1857 жылы мектепті тамамдаған тұста Тухтамыш Косваковтың ант берілгені тіркелсе (Ильминский, 1892: 78-79; 86), А.Васильевтің «тарихи очеркінде» 1857 жылы Орынбор мектебін тамамдаған 20 түлектің бірі Тоқтамыш Косваков екені аталып өткен (Васильев, 1896: 50). Біздіңше, Ахметкерей Косваков - Орынбор мектебіне екі баласын оқуға берген Табын руы Абыз атасының беделді кісісі Косвак Қалмакбаевтың ұрпағы деп ойлаймыз. Айтпақшы, Бестамақ өлкесінің тұрғындарын (қазіргі Ақтөбе облысы Алға ауданы) негізінен Табын руы құрайды.

ӘУЛИЕКӨЛ БОЛЫСТЫҚ МЕКТЕБІ

А.Байтұрсынұлы Бестамақ болысындағы мұғалімдік қызметі, біздің болжауымызша, 1897-98 жылдарға дейін атқарады. 1899 жылға арналған, демек 1988 жылдың мәліметі енген, «Торғай облысының жадынамалық кітабындағы» (Памятная книжка Тургайской области) деректе ол - Қостанай уезі Аманқарағай болысының Әуликөл ауылында (патшалық әкімшілік жүйесіндегі таңба бойынша №2 ауыл) болыстық мектептің мұғалімі. Мұнда аталмыш мектептің меңгерушісі болып Г.Е. Лапшин қызмет атқарады (Памятная книжка ТО, 1899: 52):

Әуликөл мектебі орыс переселендері тұрақтаған Семиозерное поселениесі (18 140 десятина жерге иеленген) мен Аманқарағай орманы арасындағы көлдердің бірінің жанына орналасады. Шығыстан батысқа қарай ұзыннан созылып жатқан Аманқарағай орманының шығыстағы шеті атақты Құсмұрын көліне басталып, батысқа қарай Қайранкөлге деген елді мекенге дейін созылып жатқан (45 шақырым) сұлу өлке. Орманды өлке қазіргі Әуликөл елді мекенінің тұсындағы бүйір шұрқыраған көлдер шоғырымен қоршалған. Патша заманында Аманқарағай орманы мен Қостанай қаласы арасында переселендердің ірі елді мекендері орналасады (5 сурет).

5 сурет. Аманқарағай болысының 1903 жылғы жасалған картасы

Әуликөл болыстық мектебінің ғимараты Аманқарағай орманының жанындағы «Орыс көлі» деп аталып кеткен жерде 1891 жылдың 27 қыркүйегінде жылы жергілікті тұрғындардың қауымдастығы жинаған қаржыға салынып (6 сурет), одан артылған 2000 рубль көлеміндегі сомаға мектеп қабырғасына Аманқарағай орманының қорықшысы мен жұмысшыларының балаларына арналған жапсырма түнемелік бөлме (ночлежный дом - флигель) соғылады (Васильев, 1896: 169). Кезінде орыстар келіп қоныстанғандықтан «Орыс көл» атанған көлдің қазіргі атауы «Мұғалім көл». Оны жұртшылық А.Байтұрсынұлының құрметіне атағандығы сөзсіз.

6 сурет. Әуликөл болыстық мектебінің сыртқы көрінісі, 1896 ж

Мектептің алғашқы меңгерушісі – Орынбор мұғалімдер мектебінің түлегі И.Гречкин, ал оның көмекшісі болып аталмыш мектептің 1892 жылғы түлегі Кушқумбаев болады (Васильев, 1896: 97; 169-170). 1894-1895 жылдары болыстық мектепке бекітілген Ханымжол, Көктал, Атакан, Байтума сынды 4 ауылдық мектеп ашылады. 1894 жылы мектептің алғашқы түлегі шыққаннан кейін, И.Гречкин Қостанайға ауысып, оның орнына Қазан семинариясының түлегі Г. Лапшин келеді (Васильев, 1896: 170). Бұған дейін ол Ақтөбе мектебінде мұғалім болып қызмет жасайды. Оны 1888 жылы Н.Ильминский Ы.Алтынсаринның сұрауы бойынша Торғай облысына мұғалімдік қызметке жіберген еді (Ильминский, 1891: 46). А.Байтұрсынұлының Әуликөл мектебінде қанша уақыт қызмет жасағаны және оның нендей шығармашылықпен айналысқаны бізге беймәлім. Ел арасында оның осы кезеңдегі ғұмырнамасына қатысты ауызша ғана деректер бар.

ОРЫНБАЕВ МЕКТЕБІ

Әуликөлдегі болыстық мектептен кейін А.Байтұрсынұлы Қостанайға ауысады. М. Әуезовтің «...Қостанай уезіндегі Әуликөл деген жерде екінші рет оқытушы болған. Әуликөлден үшінші рет ауысып барған школы Қостанай қаласы...» (Әуезов, 1991: 18) деген ақпараты – осы ауыс-түйіске байланысты жазылған болса керек. Бірақ ұстаздың қай жылы Қостанайға ауысқанын нақты айта алмаймыз.

1900-1902 жылдар аралығындағы мұрағат қорында 1901 жылдың қорытындысы бойынша құрастырылған «Адрес-календарь Тургайской области на 1902 год» анықтамалығының статистикалық материалдары сақталған. Осы тарихи дерекке сүйенсек, ол Қостанай уезі Меңдіқара болысына қарасты № 4 ауылдағы Орынбаев (Урунбаев) мектебінде және Греховодовтың жетекшілігімен Қостанай педагогикалық класында мұғалім болып жұмыс істегені байқалады (Адрес-календарь ТО, 1902: 76; 80).

*Урунбаевская, учитель Ахмедъ Байтурсуновъ.
Ханымжольская, учитель Ананій Золотухинъ.
Эскеевская, учитель Иванъ Кудрявцевъ.
Аманкарагайская, учитель Петръ Ширяевъ.
Аракарагайская, учитель Александръ Корольковъ.
Бистюбинская, учитель Жармухамедъ Жаппасбаевъ.*

Демек, ол Әуликөл мұғалімдер мектебінде шамамен 1898-1900 жылдар аралығында мұғалім болған деген қисынды деп ойлаймыз. Ал Орынбаев (Урунбаев) мектебі туралы ақпарат Ахметтанушылардың қайсібір буынына болса да бұрын-соңды белгісіз болып келді. Сондықтан аталмыш мектеп жайында аз-кем мағлұмат беріп кеткен жөн деп есептейміз.

Меңдіқара болысындағы «Орынбаев мектебі» қай жылы ашылды, мектепті ашқан Орынбаев (Урунбаев) деген кісі кім екендігі туралы деректер жоқтың қасы. А.Васильевтің 1896 жылы шыққан тарихи очеркіндегі ауылдық мектептер картасында «Орынбаев мектебі» аталмайды. Демек, ол 1896 жылдың 1 қаңтарынан кейінгі мезгіл-мерзімде пайда болған деп пайымдауға болады. Патшалық Торғай облысының анықтамалық-статистикалық есептерінде аталмыш мектеп 1898 жылдардан бастап «қылаң» бере бастайды. Мектептің орналасқан – Қостанай уезі, Меңдіқара болысы, № 4 ауыл.

1910 жылғы Торғай облысының елді мекендері туралы статистикалық есебінде аталмыш ауыл Тобыл өзенінің бойында орналасқан деп көрсетіліп, онда 478 үй, 2450 жан бар деп белгіленген. бойынша, қазақ жұртының төрт қыстауы тіркелген. Ауыл уезд орталығынан (Қостанай қаласынан) 150, бақылаушы пристав мекен-жайынан 130, крестьяндар басшысынан 170, болыс

басшылығынан 20, почталық станциядан 22 верст қашықтықта орналасқан (Списки ТО, 1910, 132)

МИНДЫГАГИНСКАЯ вол.									
Киргизскія зимовки:									
№ 1 ауль	183	1039	оз. Сува- лы.	158	138	200	16	41	Молитвенный домъ, деревянный.
№ 2 ауль	358	2064	ур. Кара- галгой.	130	110	200	20	39	
№ 3 ауль	470	2535	ур. Каянъ- жаръ.	115	95	200	25	35	
№ 4 ауль	478	2450	р. Тоболъ	150	130	170	20	22	
№ 5 ауль	471	2658	оз. Ала- күль.	100	80	100	60	100	Деревянная мечеть; одна школа.

А. Байтұрсынұлы Әуликөл болыстық мектебінде қызмет жасап жүрген жылдарф аталмыш мектепте Қазыкерей Шотаев (Чутаев) ұстаздық еткен (Памятная книжка ТО, 1899: 40). Қ. Шотаев - Ор Мұғалімдік мектебінің 1887 жылғы алғашқы 20 түлегінің бірі (Васильев, 1896: 123), Орынборға қараған Шығыс Орданың (кейін Қостанай уезінің территориясы) әмірші-сұлтаны Бақтыкерей Шотаевтың немересі. Ол Ақтөбе уезінің Бестамақ болысындағы Арынғазиев мектебінде А.Байтұрсынұлынан кейінгі жылдары ұстаздық етеді. Оның бейіті, ұрпақтарының айтуы бойынша, қазіргі Қостанай облысы Меңдіқара ауданының Қаратал ауылынан 7 шақырымдық жердегі бұрынғы «Ұялысай» деген жерде жерде. Бейіт басына көктас қойылған (Әбсадық (а), 2021: <https://abai.kz/post/141284>).

Ұялысай – қазіргі Меңдіқара ауданындағы Қаратал деген жерге жақын. 1910 жылғы Торғай облысының күнтізбелік анықтамасында Шотаев атындағы ауылдық мектебінің жұмыс істегені тіркелген. Мұғалімі – Архип Васильевич Памурзин (Справочная книжка и Адрес-календарь ТО, 1910: 90). Қазыкерей Шотаевтың ұрпақтарының бірі Ахметқазы Шотаев - кеңес дәуірінде мұғалімдік қызметпен аты шығып, сол дәуірдегі Ленин, Қызыл ту ордендерімен марапатталған кісі. Сол кісінің баласы, белгілі дәрігер Марат Ахметқазыұлы Чутаев қазіргі таңда Қостанайда тұрады. Оның айтуынша, Қараталға жақын жерде тұрған бұлардың ауылын кезінде Шотай ауылы (орысша «Чутайка») деп атаған екен (Қосымша №5). Айтпақшы, аталмыш анықтамалықта Орынбаев мектебі бөлек көрсетіледі. Сондай-ақ Шотай әулетінен шыққан екінші бір мұғалім Әшімхан Шотаев Кеңарал болысындағы

Қарағайлы ауылдық мектебінде ұстаз болғандығы байқалады (Справочная книжка и Адрес-календарь, 1910: 90).

Орынбаев мектебін ашқан кім болуы мүмкін деген саулға келер болсақ, қазақ даласында орыс-қазақ мектептер жүйесі қалыптаса бастаған ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы заманда оқу ісінде Урунбаев деген фамилиямен ұстаздық еткен екі кісінің есімі кездеседі. Бірі – 1861 жылы Троицк мектебі ашылған уақытта «Мұсылман діні» сабағын жүргізген – молда Қазыбай Урунбаев (Ильминский, 1891, Б:157), екіншісі – 1864 жылы Орынбор мұғалімдік мектебін үздік бітірген түлек - Бақтыбай Урунбаев (Васильев, 1896: 52-53). Екінші Урунбаев, инспектор А.Васильевтің жазуынша, Орынбордағы орыс-қазақ мектебін бітірген соң Орынбор облыстық басқарма жанында шенеунік қызметке орналасады. 1866 жылы ол зауряд-хоружный әскери атағын алып, 1867-68 жылдары ол Орынбор орыс-қазақ мектебінде «Іс жүргізу» пәнін жүргізеді. 1870 жылы оны құзыретті мекеме Троицк орыс-қазақ мектебінің меңгерушісі етіп бекітеді (Васильев, 1896: 48;71). Сол тұста ашылған ауылдық мектептерді ашуға орысша білім алып, түрлі шенеунік қызметте болған Арынғазиев сынды кісілердің мұрындық болғанын ескерсек, шенеуніктік және ұстаздық қызметте болған Б.Урунбаевтың да сондай іс атқаруы әбден мүмкін деп ойлаймыз.

ҚОСТАНАЙ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ СЫНЫБЫ

А.Байтұрсынұлы ауылдық «Урунбаев мектебінде» мұғалім бола жүріп Қостанай педагогикалық сыныбында ұстаздық жасайды. Қостанай педагогикалық сыныбының қысқаша тарихы мынадай: 1892 жылдан бастап Торғай облысы көлемінде тез көбейіп жатқан бастауыш мектептерді мұғалімдермен қамтамасыз ету мақсатында облыстық әкімшілік 1894 жылы Қостанай қаласынан екі жылдық Педагогикалық сынып ашу мәселесін көтереді (Васильев, 1896: 157-158). 1897 жылы аталмыш Педагогикалық класс Ы.Алтынсаринның басшылығымен 1884 жылы Троицк қаласынан Қостанай уезінің жаңа орталығы Новониколаевскіге көшірілген 2 сыныптық орыс-қазақ мектебі жанынан ашылады (Тургайская газета, 1897: №108).

1902 жылдың анықтамалық ақпаратында Педагогикалық сыныптың меңгерушісі болып М.Н.Греховодов деген ұстаз қызмет атқарғандығы тіркелген. Сонымен қатар сыныпта дін сабағын жүргізушіден бөлек, екі мұғалім қызмет атқарған. Бірі – Василий Иванович Гурылев, екіншісі - А.Байтұрсынұлы (Адрес-календарь ТО, 1902: 76).

КУСТАНАЙСКИЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ КЛАССЪ.

Завѣдывающій Максимъ Николаевичъ Грыгорововъ.

Законоучитель протоіерей Павелъ Васильевичъ Подольскій.

У ч и т е л я.

Василій Ивановичъ Гурьевъ, Ахметъ Байтурсуновъ.

Қостанай педагогикалық сыныбының айтулы түлектері ретінде С.Көбеев, М.Дулатұлын атауға болады. Қостанай сыныбын 1901 жылы тамамдаған С.Көбеев алғашқыда Ырғыз уезі Толағай ауыл мектебінде жұмыс жасайды (Адрес-календарь ТО, 1903: 78). Кейін Қостанай уезінің ауылдық мектептерінде ұстаздық ете жүріп, шәкірт балаларға арналған оқу құралы мен кітаптар шығарады. 1910 жылы Уфа қаласынан И.Крыловтың мысал өлеңдерін аударған «Үлгілі тәржіма» («Образцовый перевод»), Қазан қаласынан 1912 жылы «Үлгілі бала» («Примерный ребенок») және 1913 жылы әйел теңсіздігі тақырыбына жазылған «Қалың мал» романын жариялайды.

Педагогикалық сыныпты 1902 жылы тамамдаған ақын, публицист Міржақып Дулатұлы курстан кейін Қайдауыл болысында ұстаздық етеді (Адрес календарь и Адрес-календарь ТО, 1909: 26). Қостанайдан кейінгі жылдары А.Байтұрсынұлының сенімді серігі бола білді. Ол атақты «Оян, қазақ» өлеңдер жинағы мен «Бақытсыз Жамал» романының авторы, 1913 жылы Орынборда шыққан «Қазақ» газетінде редактордың (А.Байтұрсынұлының) көмекшісі болады. 1929 жылы А.Байтұрсынұлымен бірге тұтқындалып, Соловецк лагеріне жар аударылады. Сол жақта 1935 жылы қайтыс болады.

1897 жылы жұмысын бастаған Педагогикалық сынып патша билігінің уақыт керуенінде тұрақты жұмыс жасап, кеңес дәуірінің көшіне де ілеседі. 1915 жылдың анықтамалық ақпараттарында ол «Қостанай педагогикалық курсы» деп аталады. Оның 2 жылдық оқу мерзімі де сақталып, курстың оқытушылар құрамы кеңейіп, 10 оқытушыға дейін өседі. 1901-1902 жылдары А.Байтұрсынұлымен бірге Педагогикалық сыныпта сабақ берген В.И.Гурьев оқытушылық қызметін сақтаған. Пән оқытушыларының қатары да кеңейіп, дене гигиенасы, сурет, ән сабақтары қосылады (Справочная книжка и Адрес-календарь ТО, 1915:85). Кеңес үкіметі тұсында, яғни 1921 жылы педагогикалық курстың оқытушылары 17 адамға өседі, шәкірттер саны - 70 білімденуші. Бұл деректі біздер еліміздің архивтік мұрағатынан Қостанай педагогикалық курсына байланысты құжаттан кездестірдік. Онда курстың 70

шәкірттері мен 17 ұстазына былғары аяқ киім беру тізімі хатталған (ҚР МОА. Қор 81, тіз.1, іс.11, п.46-48).

Педкурстың шәкірттері мен ұстаздарына жылы аяқ киім беру мәселесі Қазақ АССР автономиясының атқарушы билігінің (Совнарком) шешімінсіз жүзеге аспайтыны анық. Ал сол үкіметте 1921 жылы Халық ағарту комиссары (Наркомпрос) лауазымын Ахмет Байтұрсынұлы атқарған еді. Ендеше, теориялық тұрғыда, оның Қостанай педагогикалық курсына қандай да бір ықпалы болған деп пайымдауға болады. Себебі қазақ өлкесінде мұғалім мамандарын дайындайтын оқу орындары саусақпен санарлықтай еді. Қостанай уезін Қазақ автономиясының құрамында қалдыруға елеулі үлес қосқан А.Байтұрсынұлы Қостанай қаласындағы өзі оқытушы болған Педагогикалық сыныптың жалғасы болған Педагогикалық курстың тағдырына бей-жай қарамаған болар деп ойлаймыз.

1917 жылға дейін 20 жылдық тарихы бар педкласс пен педкурс кеңес үкіметі толық орнаған 20-30 жылдары өзгеше атаулармен, айталық, Руспедтехникум және Қазпедтехникум сынды, тіпті, Қазинститут деген оқу орындары жұмыс жасайды. Жергілікті өлкетанушы ғалымдар атақты әдебиеттанушы М.М. Бахтин 1931 жылы қуғын-сүргінге ұшырап Қостанайға жер аударылып келген жылдары Қазинститутта, Қазпедтехникумда дәріс оқығанын анықтады. 1939 жылы кеңес билігінің шешімімен педагогтарды дайындайтын аталмыш оқу орындарының базасында Мұғалімдер институты ашылады. 1950-1992 жылдар аралығында оқу орны педагогикалық институт деп аталып, Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін, 1992 жылы университет мәртебесін алады. 1996 жылы оқу орнына А.Байтұрсынұлының есімі берілді. Демек, Қостанай университетінің тарихи бастауы А.Байтұрсынұлы оқытушы болған Қостанай педагогикалық сыныбынан басталған деп толық айтуға болады.

ТАМЫРЛЫҚ: ҚОСТАНАЙДАН ОМБЫҒА

А.Байтұрсынұлының Қостанай педагогикалық сыныбында оқытушы болған кезеңінде оның кейінгі өмірбаянына үлкен өзгеріс жасаған бетбұрыс болады. Оның мазмұндық сипаты мынадай: Қостанай қаласында қызмет атқарған кезде А.Байтұрсынұлы Торғай облысы халық мектептерінің инспекторы (1894-1902) атақты А.Е.Алекторовпен жақынырақ танысып, тамыр, жолдас-жора болады. М.Әуезов А.Байтұрсынұлы «Омбыда Ақмола, Семей школдарын басқарып тұрған Алекторовпен хабарласып» (Әуезов, 1991: 18), көрісуге барды деп жазады. Шындығында ол онымен Қостанайда көрісіп, онымен бірге Омбыға ісжүргізуші қызметіне тағайындалып, бірге аттанады.

А.Алекторов Торғай облысы халық мектептерінің инспекторы қызметін атқарған тұста Қостанай қаласын мекен етеді. Бұл дәстүр тұңғыш инспектор Ы.Алтынсарин қызметі тұсында бастау алады. Ы.Алтынсариннен кейін инспектор болған А.Васильев те Қостанайда тұрақтайды (Әбсадық, 2021b: www.abai.kz/post/137404). Облыс мектептері инспекторларын Қостанайда тұрақтандыру шешімінің өзіндік объективті негізі бар болатын. Өйткені Қостанай уезіне ағылған перселендердің нөпірі (Русский Чикаго, 1890: № 1) орыс поселениелері мен мен селоларын тез көбейтіп, мектепке деген әлеуметтік сұранысты артырады. Оның үстіне 1892 жылдан бастап Торғай облысының қазақ ауылдарында бастауыш мектеп ашу қарқын алады. Осы істердің басы-қасында болу үшін оқу инспекторы лауазымын атқарған лауазымды тұлғаларға Қостанай қолайлы болды.

Ауыл мектептерінің мұғалімдері күнделікті тәжірибеде А. Алекторовтың авторлығымен оқулықтар мен сөздіктерді пайдаланды, атап айтқанда Оның «К мудрости ступенька. Азбука для учеников начальных русско-киргизских школ» (Мәскеу, 1891), «Киргизско-русский словарь» (Орынбор, 1897 жыл), «Киргизская хрестоматия» (Орынбор, 1898 жыл) еңбектері танымал болды. А. Алекторов көп жылдар бойы «Оренбургский листок», «Астраханский вестник», «Московские ведомости», «Тургайская газета» т.б. мерзімді баспаларда қазақ фольклоры мен этнографиясы, тарихы туралы көптеген мақалалар жариялап тұрды. А.Байтұрсынұлы мен А.Алекторовтың алғашқы таныстығы сол мерзімді баспа бетіндегі мақалалар арқылы басталған сынды. Себебі жас ұстаз А.Байтұрсынұлының «Киргизские приметы и пословицы» атты тырнақалды туындысы жарық көрген «Тургайская газета» бетінде А.Алекторовтың «Құрманбай» атты мақаласы (Қосымша №6) да жарияланады (Алекторов, 1895, №39). Мақалада А.Алекторов Қостанай уезі Кеңарал болысының Қарағайлы орманын

қыстайтын Құрманбай атты әнші-ақынның таланты туралы, әсіресе, оның «Өгіз» атты әнді жануарға тән түрлі дыбыстарды сала отырып орындауын таңдана әрі тамсана жазады. А.Алекторовтің шығармашылығында қазақ бақсыларының емшілік қасиеттері туралы жазба бар. Ол этнографиялық еңбек «Из мира киргизских суеверий. Баксы.» деген атаумен 1899 жылы Қазан университетінің баспаханасынан жарияланады. Мұнда ол 1899 жылдың 21 ақпанында Торғай уезі Қаратоғай болысының №1 аулында сол өңірге белгілі Сүйембай бақсымен кездескен жаза келе, бақсының науқасты емдегенін, бірақ оның ешбір нәтижесі болмағанын жазады (Алекторов, 1899: 3-9).

Қостанайда ауыл мектептеріне мұғалімдер дайындайтын Педагогикалық сыныптың ашылуына А.Алекторов көп күш салады. Оның инспекторлық қызметі тұсында, яғни 1895 жылдың 8 қазанында Қостанайда орыс-қазақ қыздар прогимназия ашылады. Прогимназияның ашылу салтанатына марқұм Ы.Алтынсаринның жесірі Айғаныс, Шолпан Қаржасова (уезд басшысының тілмашы Х. Қаржасовтың әйелі - автор), Қатира Тоқтабаевалар (Досжан Тоқтабаевтың әйелі болуы мүмкін - автор) құрметті қонақ ретінде шақырылады. Салтанатты жиында сөйлеген А.Алекторов ашылып отырған прогимназия Ресей территориясындағы тұңғыш орыс-қазақ қыздар гимназиясы екенін, оқу орны қазақ қыздарының ақыл-ойының дамуына, жақсы әдет үйренуіне, тірлік-тіршілікке қажет өнер игеруге көмектесетінін атап өтеді (ИК, 1895: №42).

Торғай облысының халық ағарту саласындағы қарқынды істері, әсіресе, көшпелі тұрмысқа қолайлы ауылдық мектептерді көптеп ашу тәжірибесі қазақ даласының өзге аймақтарының да назарын аударып, қызығушылығын тудыра бастайды. Ауыл мектептерінің жұмыс тәжірибесі мерзімді баспа бетінде де талқыланады. Облысқа тиісті «Тургайские областные ведомости» мен оның жексенбілік қосымшасы «Тургайская газетаны» былай қойғанда, Омбыдан шығатын Ақмола облыстық «Дала уалаяты газетасы» Торғай өңірінде оқу-ағарту ісінде атқарылып жатқан игі істі үлгі етіп жазады. Айталық, басылымның 1896 жылғы №20 санында көшпелі ауыл мектептері қазақтың тұрмыс-тіршілігіне қолайлы екендігі ерекше ықыласпен аталып өтеді. «Бұрынғы уақытта, - дейді басылым, - қазақ балалары ауылдан, туысқанынан кетіп, отырықшы елді мекендердегі интернатта оқушы еді. Баратын жерлері үшеу-ақ (шамасы, Торғай, Ырғыз, Қостанай қалалары болса керек - автор), ал облыс көлеміне бес Франция сияды. Қазақтар мектепке үрке қарады. Оларды «Қасында туысқаны жоқ жас балалар орыс ішінде өсіп шоқынып кетеді ғой» деп молдалар да қорқытатын. Қазақтардың өтініші бойынша, бес жыл бұрын көшпелі мектептер ашылып еді, Торғай облысы оқу ісінде алға озып кетті. Қазақ қауымы медресе ұстап тұруына, салуына ақша шығарып, қайсы бір

кісілер де көп-көп қылып өз жанынан қаражат беріп жатыр. Бұл күнде көшпелі медересе жоқ ауыл сирек кездеседі» (ДУГ, 1994: 545).

Жұрттың ықылас-пейілін аударған іске Дала губернаторы да көңіл аударып, ол Халық ағарту министрлігіне Ақмола, Семей облыстарындағы ауыл мектептерінің жұмыстарын ұйымдастырып, оны жолға қоятын лауазымдық штат ашуды сұрайды. Оның өтініші министрлік кеш болса да тарапынан қолдау тауып, Халық ағарту министрлігінің Бастауыш мектептер жұмыстары жөніндегі департаменті 1901 жылдың 16 қарашасында Батыс Сібір оқу округінің басшысына (попечителіне) арнайы хат жолдайды. Онда Ақмола және Семей облыстары ауыл мектептерінің жұмысын ұйымдастыру үшін халық мектептері директоры лауазымы штатын ашу мәселесі Мемлекеттік кеңесте қарастырылатынын және оған Бөкей Ордасы мен Торғай облысы халық мектептерінің инспекторы болған Стас кеңесші А.Алекторовтың кандидатурасы ұсынылып отырғандығы туралы хабардар етеді (ТОМА, қор 126, тіз.4, іс 168, п.9, 9 п.с.ж.).

1902 жылдың қаңтар айында Өндіріс, ғылым, сауда департаменті Мемлекеттік кеңесінің (кеңес өндіріс пен сауда, ағарту саласына қатысты заң жобалары мен бюджеттен бөлінетін қаржыны, акционерлік қоғамдардың жарғысы мен теміржол мәселелерін талқылайтын бақылау органы - автор) жалпы жиналысында Халық ағарту министрлігінің Ақмола және Семей облыстары халық мектептері директоры мен оның жанына ісжүргізуші лауазымын бекіту туралы ұсынысын бекітеді және оған жұмсалатын қаражатты белгілейді. Онда Халық мектептері директорының лауазымына жыл сайын қазынадан 3400 руб. қаржы бекіту көзделсе, ісжүргізушілікке 1900 жылдың 24 мамырында бекітілген жарлық бойынша жалақы төлеу көрсетіледі (ТОМА. Қор 126, тіз.4, іс 168, п.31,31 п.с.ж.).

1902 жылдың 7 қаңтарында Император II Николай Мемлекеттік кеңестің шешімін бекітеді. 1902 жылдың 23 қаңтарында Халық ағарту министрлігі Ағарту департаментінің вице-директоры Дебольский Батыс Сібір оқу округінің басшысы Лаврентьевке А.Алекторовтың кандидатурасын құптайтынын білу мақсатында телеграмма жолдайды. Оған Лаврентьев сол күні жауап телеграмма арқылы қарсы еместігін, тіпті ол аса қажет екенін айтып хабар береді (ТОМА. Қор 126, тіз.4, іс 168, п.35). 1902 жылдың 4 наурызында А.Алекторов жаңа лауазымға бекітіледі. Бұл Батыс Сібір округінің өкімдері белгіленетін журналдың 22 сәуір күніндегі жазбасына тіркелген (ТОМА. Қор.126, тіз.4, іс 1588, п.219). Наурыз айының басында шыққан бұйрық А.Алекторовқа тез арада жете қоймайды. Сондықтан 1902 жылдың 17 сәуірінде А.Алекторов Қостанай қаласынан Батыс Сібір оқу округінің басшысына телегамма жолдайды. Онда ол Дала генерал губернаторынан жаңа

қызметке бекітілгені туралы телеграмма арқылы хат алғанын, бірақ өз қолына бұйрықтың тимегенін хабарлайды (ТОМА. Қор 126, тіз.4, іс 168, п.36). Бұған Лаврентьев сол күні бұйрықтың шыққаны туралы және оның қызметке дереу келуі тиіс екенін жазып жауап телеграмма жолдайды (ТОМА. Қор 126, тіз.4, іс 168, п.36). А.Алекторов жеделхатты алысымен Батыс Сібір оқу округінің басшысына атқарып жүрген қызметінің ісқағаздарын тапсырып, жаңа қызметке келу үшін 10 күн уақыт беруін сұрап хат жолдайды (ТОМА. Қор126, тіз.4, іс 168, п.37). Осы аралықта А.Байтұрсынұлы 1902 жылдың 1 сәуірі күні Ақмола және Семей облысы халық мектептері директоры А. Алекторовтың атына директордың ісжүргізушісі қызметіне алу туралы өтінішін жазады (Қосымша №7) .Өтініштің мазмұны екі бөліктен құралған. Бірінші бөлікте Орынбаев мектебі және Қостанай педагогикалық сыныбының мұғалімі А.Байтұрсынұлы директордан ісжүргізуші лауазымына өз кандидатурасын Батыс-Сібір оқу округінің басшысына ұсынуды өтінеді. Екінші бөлікте ол өзінің білімі туралы ақпарат береді және Торғай облысында 6 жылдық ұстаздық қызметті өтелгенін хабарлайды. Құжаттың соңына «Мұғалім Ахмет Байтұрсынов» деп қол қояды (ТОМА. Қор126, тіз. 4, іс 385, п.2).

Өз кезегінде А.Алекторов Батыс-Сібір оқу округінің басшысы растаған хабарды алысымен А.Байтұрсынұлының өтінішіндегі ақпараттарды тілге тиек ете отырып, оның кандидатурасын Батыс-Сібір оқу округінің басшысына ұсынады. Ұсыныстың хатталған мерзімі – 1902 жылдың 17 сәуірі, құжаттың жазылған мекені – Қостанай қаласы (Қосымша №8). Ұсыныста ол мұғалім А.Байтұрсынұлының басқа мамандыққа және басқа облысқа ауысуына ешқандай кедергі жоқ, себебі ол 6 жылдық мерзімді өтеген деп жазады: «К сему считаю долгом присовокупить, что обязательный срок на должности учителя им высмержен и припятствий к его перемещению не имеется» (ТОМА. Қор 126, тіз.4, іс 385, п.1).

Құжат мынадай деректерді нақтылайды:

1. Өтініш жазылған уақытта (1902 жылы) А.Байтұрсынұлы Орынбаев (Урумбаев) мектебінде және Қостанай педагогикалық класында мұғалімдік қызмет атқарып жүрген;

2. А.Байтұрсынұлының Орынбор мұғалімдер мектебінің курсына аяқтаған туралы куәлігінің номерленген таңбасы - 260;

3. 1902 жылдың 26 наурызда оның Торғай облысының территориясында атқарылуға тиісті 6 жылдық мұғалімдік қызметінің мерзімі өтелген.

Сонымен, Торғай облысы халық мектептерінің инспекторы жұмысын тапсырған А.Алекторов Омбыға келіп, 1902 жылдың 2 мамыр күні Батыс Сібір оқу округінің басшысы Лаврентьевке аудиенцияға рұқсат сұрап телеграмма жолдап, оған оң жауап алады (ТОМА. Қор 126, тіз.4, іс 168, п.40). А.Алекторов

жаңа қызметке жалғыз келмейді, оның қасында тамыр-досы, ісжүргізуші лауазымындағы А.Байтұрсынұлы болады. Оны бұл лауазымға 1902 жылдың 1 мамырынан бастап бекіту Батыс-Сібір оқу округінің басшысының 1902 жылдың 3 мамырындағы №46 бұйрығымен (Қосымша №9) жүзеге асырылады (РМТА. Қор 1291, тіз.84, іс 89, п.1). Торғай облысы халық мектептерінің инспекторы лауазымын атқарған А.Алекторов Қостанайда Ақтөбе, Қостанай уездерінің бастауыш мектептердің қоғамдық қамқоршылар кеңесінің төрағасы болады. Сол ұйым ол кісі жаңа лауазымға бекітілген кезде Қостанайда тұратын 23 мүшесі жиналып жиналыс жасап, Батыс-Сібір оқу округінің басшысына арнайы хат жолдайды. Онда құрамында уезд басшысы бар қоғамдық кеңес А.Алекторовтың Торғай облысының білім жүйесін басқарған кезеңде атқарған игі істерін атай келе, ол кісінің Ақмола, Семей облыстары халық мектептерінің директоры қызметіне лайық екендігін баса айтады (Қосымша №10).

Ресей архивінен табылған мұрағаттық деректен А.Алекторов пен А.Байтұрсынұлының соңынан Қостанай педагогикалық сыныбының түлегі Николай Комаров деген ұстаздың барғанын байқаймыз. Оны инспектор А.Алекторов 1902 жылдың 1 тамызында Ақмола облысы Ащыкөл ауылына мұғалім етіп бекітеді (ООМТА қор 8, тіз.1, іс 1, п.1). Бұл шешім А.Алекторовтың Семей облысы халық мектептерінің инспекторына жазған хатының мазмұнында көрініс тапқан. Хаттың соңына А.Байтұрсынұлы «Ісжүргізуші» деп қол қойған (Қосымша №11). Сонымен қатар Ақмола және Семей облыстарына Қостанай педагогикалық сыныбының меңгерушісі М.Н. Греховодов және сол сыныптың түлегі М.Дулатұлы, ерлі-зайыпты Нәзипа Құлжанова мен Нұрғали Құлжановтар да қызметке келеді. Семей облысының 1905 жылға арналған күнтізбелік мәліметінде М.Дулатұлы - Семей облысы Зайсан уезінің Жарлы ауылдық мектебінде мұғалім (Адрес-календарь СО, 1905: 66). Ал М.Н.Греховодовтің 1906 жылдар шамасында Ақмола облысының екінші ауданы (Петропавл уезі) халық мектептерінің инспекторы болып қызметке орналасқанын (Памятная книжка 3-С учебного округа, 1909: 334), ал Орынбор мұғалімдер мектебінің түлегі Н. Құлжанов Семей қаласындағы Мұғалімдер семинариясына татар (қазақ) тілінің мұғалімі болып орналасады. Бұған дейін ол Торғай облысы Қостанай уезінің Жетіқара-Шұбар мектебінде мұғалім болады (Адрес-календарь ТО, 1903: 94). Ал оның зайыбы Нәзипа 1902 жылы Қостанай қаласында 1895 жылдан бастап жұмыс жасаған орыс-қазақ қыздар гимназиясын тамамдайды. Торғай облысы оқығандарының Ақмола мен Семей өңіріне қызмет ауыстыруы А.Алекторов пен А.Байтұрсынұлының қолдауы арқылы болған деп санаймыз.

А.Байтұрсынұлы мен А.Алекторовтың қарым-қатынасын М.Әуезовтің мына бір сөздерімен түйіндегіміз келеді: «...Алекторовпен көрісуі Ақанның

кейінгі күндегі адамшылығы мен ісіне екі түрлі әсер берген. Біреуі - Алекторовтың қазақ турасындағы отаршылдық саясатының басын біліп, көздеп жүрген мақсатын сезген болар, атақты Ильминскийдің жолымен қазақтың көзін ашу үшін осы оқу керек деген саясатты тұтынып жүргендігін сөздерімен білдірген Алекторовтың ниетімен жақын келіп танысқан соң, Ахмет қазақ халқының хәлінің ауырлығын ұғып, ел турасындағы түпкірлі ойы сол кезде ояна бастаған. Алекторовпен танысудың екінші әсері – Ақаңның жолы ашылып, пікірі ашылып, бұрынғы білім-өнер жүзіндегі шала білініп, көміскілеу түсініп жүрген нәрселерін таза білуіне себеп болған» (Әуезов, 1991: 18-19).

ОМБЫ - ҚАРҚАРАЛЫ КЕЗЕҢІ

ОМБЫ. А.Алекторовпен бірге Омбыға келген А.Байтұрсынұлының ғұмырнамасындағы жаңа кезең басталады. 1902 жылдың мамырынан 1904 жылдың қыркүйек айына дейін ол Омбы қаласында тұрады. А.Байтұрсынұлының Омбы шаһарында атқарған мемлекеттік лауазымдық қызметінің белгісі ретінде сақталған құжаттар бар. Ісжүргізуші мемлекеттік қызмет болатын. Сол кездегі заң-ереже бойынша мемлекеттік қызметкер салықтан босатылатын. Құжаттардың бір топтамасы оны Торғай облысының тұрғыны ретінде салықтан босату мәселелері бойынша тиісті мекемелердің өзара жүргізген хаттары (Қосымша 12-15) және Батыс-Сібір оқу округінің Орынбор оқу округінен (Қосымша 16-17) А.Байтұрсынұлына тиісті құжаттарды сұрастырған хаты мен оған жазылған жауаптар тіркелген (ТОМА. Қор 126, тіз.4, іс 385, п.10-11 п.с.ж.).

А.Байтұрсынұлы Омбыдағы қызметке орналасқаннан бастап Торғай обылысындағы үй салығын босту туралы мәселе Батыс-Сібір оқу округінің тарапынан Орынбор қазыналық палатасына, Орынбор әскери губернаторына арнайы хаттар жазады (ТОМА. Қор 126, тіз.4, іс 385, п.3-9). Бұл мәселе екі жылғы созылады. Мәселе шешілмей, үй салығы А.Байтұрсынұлының мойнына іліне берген соң, ол оны шешу үшін Ішкі істер министріне хат жазады (Қосымша №18). Жазылған мерзімі - 1904 жылдың 16 сәуірі. Өтініш мазмұнындағы қолжазбада А.Байтұрсынұлы Ішкі істер министрінен өзінің мемлекеттік қызметке, яғни ісжүргізуші (делопродуцент) орналасуына байланысты үй салығынан босату туралы мәселенің бірнеше жылдан бері қарастырылып келгенін баяндап, оны оң шешіп беруді сұрайды. Өтініштің кіріспе-бастауында ол министрге Батыс-Сібір оқу округінің басшысының 1902 жылдың 3 мамырындағы бұйрығымен 1-мамырдан бастап мемлекеттік

қызметке, яғни Ақмола және Семей облыстарының халық мектептері директорының ісжүргізуші болып орналасқанын («Распоряжением г.попечителя Западно-Сибирского учебного округа от 3 мая 1902 года за №1674 я определен на государственную службу с 1-го того же мая» (РМТА. Қор 1291, тіз.84, іс 89, п.1).), осыған байланысты Батыс-Сібір оқу округтік басқармасы Орынбор қазыналық палатасына үй салығын төлеушілер тізімінен шығаруды сұрап хат жолдағанын тәпшітеп түсіндіре баяндайды Өкінішке қарай, Омбыдан Орынборға барған хатқа орай жергілікті әкімшілік оны үй иесі (кибитковладелец) тізімнен шығарғанымен, салық төлеуден босатпайды. Бұл орайда А.Байтұрсынұлы министрге туған бауырына жазылған мүлікке жолсыз-жөнсіз салық төлеп отырғанын жеткізеді. Аталмыш заңсыздық туралы ол Торғай облысының әскери губернаторына 1903 жылдың 1 сәуірінде шағым жазғанын, соның нәтижесінде Торғай уезінің №1 шаруа бөлімшесінің басшысынан Ақмола және Семей облысының халық мектептері директорының атына хат келгенін, онда оны салықтан босатуға заңдық негіз жоқ деп жауап жазылғанын хабарлайды (РМТА. Қор 1291, тіз.84, іс 89, п. 1 п.с.ж.).

Торғай облысынан келген осы жауаптан соң ол 1903 жылдың 6 қыркүйегінде Ішкі істер министрлігіне түсініктеме беруді сұрап хат жолдағанын және сол жылдың 15 қарашасында екінші мәрте Торғай әскери губернаторының атына шағымданғанын, губернатор өз кезегінде оны Облыстық басқармаға жолдағанын, одан әрі Облыстық басқарма мәселені мәніне бойлаудың орнына Торғай уезінің №1 шаруа бөлімшесінің басшысының сөзін мақұлдап шыққанына өкініш білдіреді және лауазымдық тұлғалардың салықтан босатқысы келмейтін көзқарасы заңсыздық екенін айта келе, мәртебелі министрден араша сұрайды. Осы уақытқа дейін заңсыз түрде 1902 жылға өндірілген 24 сомды, 1903 жылға өндірілген 6 сомды, барлығы 30 сомды кері қайтаруды өтінеді (РМТА. Қор 1291, тіз.84, іс 89, п. 2 п.с.ж.). А.Байтұрсынұлы министрге жазған хатында өзінің жеке үй болып бөлінбеген екі бауыры бар екенін, олардың әзірге жеке үйі мен мал-мүлкі жоқ болғандықтан бір отбасы болып саналатынын тілге тиек етеді. Хаттың соңына А.Байтұрсынұлы өзі жазған өтініштерді, алған хат-хабарларды тіркеп отырғанын және қандай заңға сүйенгенін жазып, «Ісжүргізуші А.Байтұрсынов» деп қол қойған (РМТА. Қор 1291, тіз.84, іс 89, 2 п.с.ж.).

А.Байтұрсынұлы аталмыш хатынан кейін Торғай әскери генерал-губернаторы А.Ломачевский 1904 жылдың 21 қыркүйегінде Ішкі істер министрлігінің Земское бөліміне хат жолдап, арызданушының үй салығынан босатылғанын (Қосымша №19), ал ол міндет А.Байтұрсынұлының ағасы Кәкіш Байтұрсынұлына ауыстырылғанын хабарлайды (РМТА. Қор 1291,

тіз.84, іс 89, п. 4-4 п.с.ж.). Өз кезегінде Земское бөлімі 1903 жылдың 28 қыркүйегінде Омбы қалалық полиция басқармасына (Қосымша №20), А.Байтұрсынұлының үй салығынан босатылғаны туралы шешімді жібереді (РМТА. Қор 1291, тіз.84, іс 89, п. 5). Полиция басқармасы ол хабарламаны А.Алекторовқа табыстайды (РМТА. Қор 1291, тіз.84, іс 89, п. 7). Ол Ішкі істер министрлігі Земское бөліміне мынадай хабарлама жазады (Қосымша №21): «Объявление от 28 сентября 1904 г. за №20963 на имя бывшего делопроизводителя при мне Ахмеда Байтурсунова, ныне заведующего Каркаралинским двухклассным училищем, мною получено 28 июня 1905 г., для доставления по принадлежности. О сем имею честь уведомить, для сведения, в возвращении отношения от 29 сентября 1904 г. за №20964» (РМТА. Қор 1291, тіз.84, іс 89, п. 6).

Ресейлік архив мұрағатында сақталған аталмыш құжаттың дерекнамалық мән-маңызын былайша санамалап көрсетуге болады: біріншіден, бұл құжат Торғай облысында ауылдық мектептерде ұстаздық А.Байтұрсынұлының Ақмола және Семей облыстарының халық мектептері директоры А.Алекторовтың жанына қызмет ауыстырған уақытын дәл анықтауға жәрдем береді. Ол мезгіл – 1902 жылдың 1 мамыры; екіншіден, оның Қарқаралы екі сыныптық уездік мектебіне қай жылы және қай мезгілде меңгеруші болып бекітілгенін нақтылауға көмектеседі. 1905 жылдың жаз айында ол Қарақаралы мектебінің меңгерушісі қызметінде жүр; үшіншіден, атылмыш құжат А.Байтұрсынұлының отбасылық жағдайынан тың хабар, мағлұмат береді.

Омбы қаласында ол Алаш қоғалысының көсемі Әлихан Бөкейханмен тығыз байланысып, бұдан кейінгі өз тағдырын саналы түрде Алаштың ағартушылық бағытындағы саяси күресінің шежіресіне байлайды. Алаш көсемінің ақын Абайдың өлеңдерін баспаға дайындап жүрген қолжазба «дәптерімен» танысады. «Ақмола, Семей облыстарында, - дейді А.Байтұрсынұлы 1913 жылы жазылған «Қазақтың бас ақыны» атты мақаласында - Абайды білмейтін адам жоқ. Ақмоламен сыбайлас Торғай облысында Абайды білетін адам кем, құты, жоқ деп айтса да боларлық. Олай болуы сөзі басылмағандықтан, Абайдың сөздері кітап болып басылып шыққанша Абайдың аты да, сөзі де Торғай облысында естілмеуші еді. Ақмола, Семей облыстарында Абайдың атын, сөзін естімедім дегенге недәуір таңырқап қалады. Мен ең әуелі Ақмола облысына барғанымда Абайды білмегеніме, сөзін естіген жоқ дегеніме таңырқап қараушы еді. ...1903-ші жылы қолыма Абай сөздері жазылған дәптер түсті» (Байтұрсынов, 1991: 216-217).

Ә.Бөкейхан Байтұрсынұлының ақындық талантына тәнті болып, оның И.Крыловтан аударған мысал өлеңдерін баспа бетінен жариялау жолдарын

іздейді. 1904 жылдың мамыр айында ол Н.Потанинге хат жазып, мысал өлеңдерді баспа бетінен шығаруға көмек сұрайды¹ (Қосымша №22). «Многоуважаемый Григорий Николаевич! Одинъ мой знакомый киргиз перевёл на киргизский язык чудными стихами 41 басню, преимущественно И.А Крылова. Автор перевода по общественному положению незначительный человек - только делопроизводитель директора народных училищ Акмолинской области. Намереваясь напечатат частями переводы в «Сельскохозяйственном Листке»², издаваемом канцеляриею Степного Генерал-губернатора, автор Ахмет Байтурсунов обратился к своему начальству – директору г. Алекторову. Он, продержав рукопись ½ года, вернул её автору и сказал ему, что г. Сухотин³ не разрешил печатать в «Сельскохозяйственном листке». Мы, я и Ахмет Байтурсунов, решили печатать его перевод отдельною брошюрою, но не знаем, как получит разрешение специального цензора книг, выходящих на татарско-тюркском языках. Не укажете ли способы, как и куда нужно обратиться? Не взяли ли вы сами на себя, через петербургских знакомых, представления в цензуру перевода А. Байтурсунова?» (ҚӨМ. Қор 7928, тіз.116, іс 1315, п. 116.).

Хатта Ә.Бөкейхан А.Байтұрсынұлының бойында ақындықпен қоса суретшілік талант бар екендігін атап өтеді: «Он талантливый молодой киргиз, к сожалению, не получивший даже среднего школьного образования и вынужденный ныне посвящать всё время на добывание средств к жизни. При других условиях из него вышел бы полезный и заметный общественный деятель. Ахмет Байтурсунов недурно рисует, что среди киргиз большая редкость, пытался поступить в какую-то в Казани художественную школу, но за неимением средств, вынужден был расстаться с мечтою» (ҚӨМ. Қор 7928, тіз.116, іс 1315, п. 116).

Бүгінгі руханият тұрғысынан қарағанда, хаттың мынадай маңызы бар. Біріншіден, Алаш көсемі А.Байтұрсынұлын «жас талантты ақын», «қазақ арасында сирек кездесетін тым жақсы суретші» деп оның қадір-қасиетін жоғары бағалаған. Абайдың шығармашылығымен жақсы таныс, білім-зердемен шыңдалған сыншылдық көзқарасы терең Ә.Бөкейхан А.Байтұрсынұлының аудармаларын «ғажайып өлеңдер» деп таңданыс білдіреді. Екіншіден, егер жас ақынның материалдық жағдайы жоғары болғанда, одан белгілі әрі пайдалы қоғам қайраткері шығар еді деген пікір білдіреді. Кейінгі уақыттарда ол оның бойындағы ақындық, күрескерлік қадір-

¹ Ә.Бөкейханның Н.Потанинге жазған хатын белгілі алаштанушы ғалым Сұлтан-хан Аққұлы ұсынды

² «Сельскохозяйственный листок» - бывшая газета «Акмолинские областные ведомости», печатный орган Степного генерал-губернаторства.

³ З Сухотин, Николай Николаевич, генерал-лейтенант – генерал-губернатор Степного края с 14.04.1901 по 25.04.1906 гг.

қасиетті дамыту, жетілдіру жолына көп қамқорлық жасап, үздіксіз қолдау көрсетеді. Үшіншіден, А.Байтұрсынұлының И.Крыловтан аударған өлеңдерінің алғашқы атауы - «Қырық бір мысал». Төртіншіден, хаттың мазмұнынан А.Байтұрсынұлының аудармалары 1909 жылға дейін, яғни 1903 жылдары-ақ баспа бетінде жариялауға дайын болған.

1904 жылдан бастап А.Байтұрсынұлының «Қырық бір мысал» өлеңдер жинағын баспа бетінен басып шығаруға атсалысқан Ә.Бөкейханның ізденісі 1909 жылы нақты жүзеге асып, А.Байтұрсынұлының И.Крыловтан аударған аудармалары «Қырық мысал» атты атаумен Петерборда жарияланады. Сол жылы Абай Құнанбаевтың тұңғыш рет өлеңдер жинағы, М.Дулатұлының «Оян, қазақ» кітабы жарыққа шығады. Аталмыш туындыларды баспа бетінен жариялау арқылы Ә.Бөкейхан қазақ халқын рухани түлеу, өрлеу жолына қарқынмен түсіруді қалағаны анық. А.Байтұрсынұлының 1911 жылы Орынборда жариялаған «Маса» өлеңдер жинағындағы «Достыма хат» өлеңінің жыр жолдары Алаш көсемінің жанқиярлық еңбегінің бағасы ретінде суреттелгені сөзсіз.

Алаш көсемі А.Байтұрсынұлының И. Крыловтан аударған «ғажайып өлеңдерін» «Қазақ» газеті бетінде жазған публицистикалық мақалаларында пайдаланып отырды. Ол 1913 жылы Жиһанша Әлмұхаммедұлы Сейдалинге қазақ сиезі жайында жазған хатында көтеріліп отырған келелі мәселерге қатысты ойларды толықтыру үшін «Қырық мысалдағы» «Сары шымшық», «Қасқыр мен қозы» аудармаларынан үзінділер алады (Қазақ газеті, 2018-1: 244).

1933 жылы Архангельскіде айдауда жазасын өтеп жүрген досын құтқару мақсатында Ә.Бөкейхан «Саяси тұтқындарға көмек» (Политпомощь) ұйымының басшысы Е.Пешковаға хат жолдайды. Онда ол А.Байтұрсынұлын орыс әліпбиін жасаған Кирилл мен Мифодийге, атақты қайраткер ақын-жазушылар Новиков пен Радищевге теңей келе былай дейді: «...Он популизировал эту азбуку, напечатав на ней сатирические свои стихи и перевод 40 басень Крылова. При этом он с последним поступил также, как дедушка Крылов с Эзопом. Эзопкрыловские басни сделал казакскими. По меткости сатиры, красоте стиха, по краткости изложенная темы-переводы Байтурсунова – представляют высокохудожественное творение свыше отмеченного таланта. Крылова в степи знал всякий казак» (РФМА. Қор Р-8409, тіз.1, іс 994, п.47-47 п.с.ж.).

«ҚЫРЫҚ МЫСАЛ» «Қырық мысал» – А.Байтұрсынұлының баспа бетінен жарық көрген тұңғыш өлеңдер жинағы. Бұл – орыс классикалық әдебиетінің көрнекті өкілі И. Крыловтың мысалдарын аударған еңбек. Орыс

әдебиетін зерттеушілер даңқы ақынның 200-ден астам мысал өлеңдері 1844 жыға дейін 9 кітап болып жарияланғанын, оның басым бөлігі француздық Лафонтеннен аударылғанын айқындайды. Француз ақыны мысал өлеңдерді көне грек, рим ақындары Эзоп, Федра, Бабриялардан аударды. Орыс ақынның аудармалары халық арасына кең тарағандығы соншалық, кейбір баспагерлер И.Крыловтың өлеңдерін өздеріне тиісті баспаханадан шығаруға алдын ала келісім-шарт жасап, оны мыңдаған тиражбен жариялап отырған. А.Байтұрсынұлы даңқты ақынның мол мұрасынан іріктеп, сұрыптап одан, Ә.Бөкейханның хатынан байқағанымыздай, 41 мысал өлеңді аударды. Сол себепті алғашқыда жинақтың атауы шығыста кең тараған «Мың бір түн» ертегілер жинағының атауына ұқсатып «Қырық бір мысал» деп қойылады, бірақ баспадан шыққан нұсқада оған қырық мысал енгізіледі.

Жинақтың алғы сөзі ретінде жазылған «Замандастарыма» атты арнау өлең жолдары арқылы автор жарияланып отырған кітаптың мақсатын оқырмандарға жеткізуге ұмтылады:

Орыстың тәржіме еттім мысалдарын,
Әзірге қолдан келген осы барым.
Қанағат азға деген, жоққа сабыр,
Қомсынып қоңырайма, құрбыларым.

Алып империяның бір пұшпағы ретінде болған қазақ даласына атақты мысалшы И.Крыловтың өлеңдері алғаш ашыла бастаған орыс мектептері мен жер аударылып келген демократ ақын-жазушылар арқылы тарала бастайды. Оның мысалдары 1861 жылдан бастап әскери бекіністерде ашылған орыс-қазақ бастауыш мектептерінде орыс тілін игеруге жаттығатын мәтіндер ретінде оқытылып келді. Н.Ильминскийдің жазуы бойынша, Орынбор мектебінің алғашқы түлектерінің бірі Н.Мұңсызбаев ұстаздық еткен Троицк орыс-қазақ мектебінің 1861-1869 жылдар аралығындағы оқу тізімдемесінде (ведомость) оқушылардың орыс тілі пәнін игеру барысында «учили легкие басни Крылова с переводом, упражнялись в разговорах по-русски» (Ильминский, 1891: 157) деген ескертпе мазмұн орын алғаны айтылса, 1883 жылы инспектор Ы.Алтынсаринның Ақтөбе екі сыныптық уездік мектебінің меңгерушісі А.Мазохинге жазған ұсыныстарында бірінші сыныпта оқушылардың тіл үйрену жұмыстарына мысалдар жинағын, оның ішінде И. Крыловтың мысалдарын (Сборника басен для твержения наизусть (преимущественно басни Крылова) жаттату қажеттігі баяндалады (Ильминский, 1891: 371). Ал Ор қаласында (кейін Орынборға көшірілген) ашылған Қазақ мұғалімдер мектебіне жазбаша және ауызша қабылдау сынақтары бойынша қойылатын талаптар бағдарламасына (Программа письменных и устных испытаний киргизских мальчиков на приемных в

Киргизскую учит. школу экзаменах) орыс тілі пәні бойынша И.Крыловтың «Аққу, шортан һәм шаян», «Шымшық пен көгершін», «Қасқыр мен мысық», «Шортан мен мысық» мысалдарын міндетті түрде жатқа білу керек болса, қосымша ретінде ақынның «Қарға мен түлкі», «Емен түбіндегі шошқа», «Айна мен маймыл», «Маймыл», «Шаруа қасіреті» сынды мысал өлеңдерін де білу мәселелері белгіленген еді (Васильев, 1896: 55-56).

Троицк орыс-қазақ мектебі оқушыларының орыс тілі пәні бойынша игерген білім деңгейіне «учили легкие басни Крылова с переводом» деп жазғанына қарағанда, И.Крыловтың мысалдарын шама-шарқынша аудару мектеп практикасында орын алғанын көрсетеді. 1879 жылы Ы.Алтынсарин құрастырған «Қазақ хрестоматиясында» И.Крыловтың «Қарға мен түлкі» мысалы қазақшаға тәржімаланып, оқушы қауымға жол тартады. Хәкім Абай да М.Крыловтан біршама мысалдар аударғаны мәлім. А.Байтұрсынұлы сол ұстаз ағартушылардың ісін жалғастырып, И.Крыловтың мысалдарын жаңа мазмұндық сипатта жыр кестесіне арқау етеді. Оның аудармаларының ерекшелігі - «сюжет сақталғанмен, еркіндік басым, қазақ тұрмысына жақын идеялар, замана тынысын танытатын жаңа ойлар» (Нұрғалиев, 1991: 7) түзелетіндігі.

А.Байтұрсынұлының А.Крыловтан мысалдар аударудағы сан түрлі астары бар мақсатының бірі – ұлт бірлігін үгіттеу еді. Мысал жинақтың бірлігі жоқ берекесіздікті мысқылдайтын «Аққу, шортан һәм шаяннан» басталуы да тегін емес. Қазақ жұртының ұлт болып ұйысу жолында бірлік мәселесі ықылым заманнан бері өткір тұрды. Халықтың фольклорлық туындыларындағы бірлік пен ынтымақтастық туралы мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, тәмсілдер, батырлық және тарихи жырлардағы мол мысалдар – аталмыш әлеуметтік мәселеге өте үлкен сұраныс болғандығының айқын көрінісі. «Аққу, шортан һәм шаян» өлеңінде И.Крыловтың түпнұсқасындағы бірлік мәселесі негізгі ой арқауы ретінде сақталған, бірақ бұған қазақ ақыны өз жанынан бір шумақ өлең жолына сығымдалған мынадай әлеуметшіл ойды қосады:

Жігіттер, мұнан ғибрат алмай болмас,
Әуелі бірлік керек, болсаң жолдас.
Біріңнің айтқаныңа бірің көнбей,
Істеген ынтымақсыз ісің оңбас (Байтұрсынов, 1991: 23)

Ақынның өз жанынан қосқан шумақ ұлт бірлігі мәселесіне тікелей бағытталған және онда хәкім Абайдың «Бірінді – қазақ, бірің – дос // Көрмесен істің бәрі - бос» деп келетін нақыл өлеңінің сазы сезіледі. Ақынның «жігіттер» деп бастауы мысалдың ел азаматтарына арнап аударылғанын байқатады. Алаш көсемдері «жігіт» сөзінің ұғымына ел бастаған зиялы қауым өкілдерін

сыйғызған. «Жігіттер» сөзін ел бастаған азаматтар ұғымында Ә.Бөкейхан да қолданады: «Жұрт жұмысын халық бәрі қыла ма? Қай жұртта болса халықты бастап алып жарыққа тартып шығарып жүрген саны аз, білімі мол жұрт жігіті емес пе? Бұлай болғанда қазақ жұртының шырақ алып, түзу жолға бастаған жігіттері қайта?» (Қазақ газеті, 1998: 55).

Қазақ азаматтарын ұлт ісіне біріктіру – Алаш көсемдерінің көңілін мазалаған мазаң істердің бірі еді. Мысалдағы «Тартса да бар күштерін аямай-ақ// Асылы жүк орнынан қозғалмады» дегендегі «қозғалмай тұрған жүк» ол – ұлт ісі. «Қозғалмай тұрған жүкке», яғни ұлт ісіне кейін олар «Қазақ» газетінде: «Ұлт ісі деген – ұлы жұмыс. Ұлт ісін ұлт болып өзі істемесе, өзі жөндемесе істелмейді де, жөнделмейді де, әр жұрт өз ісін өзі істеп, өзі жөндеп апара алса, жұрт болмақ. Жұрт ісінен кімге де болса жұмыс табылады» (Қазақ газеті, 1998: 379). ...Көп ісіне көп болып жабылайық. Ұлтына қызмет етуге ниет болса, жұмыс табылғандай. Көп жұмыстың ішінде ауыры да, жеңілі де болады. Қазақтың бітіп, тынып тұрған нәрсесі жоқ. Әркім әлі келетін жұмыс алсын. Жадымызда болсын, аз нәрсе көпке сеп болмақшы. ...Ұлт үшін деген істің ұлғаюына күшін қосып, көмектесіп, қызмет ету қазақ баласына міндет. ...Жол ұзақ, ғұмыр қысқа, қолдан келгенін ғұмыр жеткенше істеп кетелік» (Қазақ газеті, 1998: 11),- деп бірлікпен іс – тірлік атқаруға үндеді.

Ақынның бірсыпыра аудармаларында дәстүрлі мысал жанрына тән адам бойындағы күншілдік, мақтаншақ-маңғаздық, надандық, аңқаулық, қулық, зорлық, тәкаппарлық сынды мінездерді сынауға құрылады. Айталық, «Өгіз бен бақа» мысалында күншіл әрі мақтан құмар бақа өгіздей боламын деп «жел тартып, ісіп-кеуіп, қарнын керіп» күпінеді. Ақырында күншілдік оны ажалға жығады:

Дүниеде мұнан күншіл кем-ді Бақа,
Зорланды қарнын керіп енді Бақа.
Шыдамай жұқа қарын керуіне,
Жарылып сол арада өлді Бақа (Байтұрсынов, 1991: 27).

Автор мысалдың соңын халық даналығындағы «Әлін білмеген әлек» деген мәтелді арқау еткен шумақпен қорытындылайды

Ал «Екі шыбын» өлеңінде өзгенің еңбегін өзі істегендей маңғазданған, біреудің арқасында күн көрген шыбынның іс-әрекеті мысал етіп алынса, «Ат пен Есек» аудармасында ауыр жүктен титықтаған есекке жәрдем бермей, ақыры соның азабын тартқан аттың іс-әрекеті арқылы қайырымдылық, жанашырлық қасиеттерді ардақтау мазмұн алған:

Қайырдың ең абзалы – бұл дүниеде
Біреуге қысылғанда жәрдем бермек.
Кейбіреу зор бейнетке тап болады

Кей уақыт аз бейнеттен қашамын деп (Байтұрсынов, 1991: 24).

«Бұлбұл мен есек» мысалында бұлбұлдың әншілік талантынын бағамдай алмай, одан әтештің қышқырған қиқуын жоғары қойған есектің надандығын сынға ала отырып автор оқырманына мынадай ой-түйін ұсынады:

Есекте қалпы кейбір адамдардың,
Көзі тар, көңілі соқыр адамдардың.

Асылды жасықпенен танымайтын

Сынынан сақта, Алла, надандардың (Байтұрсынов, 1991: 32).

Дәл осындай сарын «Кісі мен аю» деген мысалда орын алады. Онда аюмен дос болған кісінің надандықтың салдарынан ажал кешкені баяндалады. Надан аю досына қонған шыбынды өлтіремін деп ұйықтап жатқан кісіні ауыр таспен ұрып ажал кешкізеді:

Жігіттер, сақтаныңыз надан достан,
Досыңнан надан болса, артық дұшпан.

Белгілі жаудан кісі күтінеді,

Тиеді достың оғы қапылыстан (Байтұрсынов, 1991: 47).

Надан жұртты надан басшы билеп, қауіп-қасіретті молайтып жүр. Мұндай ой «Есек пен үкі» мысалының нақылдық мағынадағы қорытынды шумағында айтылады:

Халыққа надан адам басшы болып,
Халықтың надандығын молайтып жүр.

Наданға надандықпен жұрт ерген соң,

Тал түсте лақты деп соны айтып жүр (Байтұрсынов, 1991: 58).

Автордың пайымынша, надандықты жоятын күш – ғылым, білім. «Ғылымсыз надан адам соқырға есеп» деп күндіз көрмейтін үкінің жол сілтеуіне ілескен ақымақ есектің надандығынан Алаш жұртына аулақ болуды нақыл етеді.

Қай бір қоғамда болмасын өзекті мәселенің бірі – әділдік, теңдік. Әділділік - әлемдегі іргелі діндер философиясына, әлеуметтік қатынастарды реттейтін заңдық негіздер танымына арқау болған қағидат. Әріге бармай-ақ, берідегі Абай ақын шығармаларындағы : «Адамшылықтың алды - махаббат, ғадаләт, сезім. Бұлардың керек емес жері жоқ, кіріспейтұғын да жері жоқ. Ол - жаратқан Тәңірінің ісі» немесе «Әділет, шапқат кімде бар //Сол жарасар туғанға» деп келетін философиялық тұжырымдар аталмыш қағидаттың адамзат қоғамында зор маңызы барын білдіреді. А.Байтұрсынұлы И.Крыловтан сұрыптап аударған мысалының бірі аталмыш мәселеге қатысты. Ол мысал өлең «Қасқыр мен қозы» деп аталады. Онда азулы күш иесі қасқырдың әлсіз, қорғансыз қозыға істеген зорлығын баяндайды. Әлем әдебиетінің образдар әлемінде қасқыр – зорлықтың, азулының, қой – момын,

әлсіздің кейіпі ретінде кең тараған. Мал шарушылығымен айналысқан қазақтың тұрмыс-тіршілігінде қой түлігінің қадір-қасиеті, сондай-ақ оның қас жауы қасқырдың іс-әрекеттері туралы бейнелі сөздер көп сақталған. И.Крыловтан сұрыпталған аудармаға қасқыр мен қозының алынуы – қазақтың танымына жақын көріністер арқылы образ жасаудың бір жолы екені анық. Мысалдың соңы адамзат қоғамында орын алатын әлеуметтік теңсіздікті, бай-қуатты кісілердің әділетсіздігін сынайтын шумақпен аяқтайды:

Қасқырдың зорлық болды еткен ісі,
Ойлаймын: оны мақтар шықпас кісі.
Нашарды талай адам талап жеп жүр,
Бөріден артық дейміз оның несі?! (Байтұрсынов, 1991: 36).

Әлем әдебиетінде, сол сияқты шығыс әдебиетінде атақты кісілердің әдеби образында көп сыналған мінездің бірі - тәкаппарлық. Шығыстың ұлы шайырлары арасында тәкаппарлықты сынамаған ақын кемде-кем. Хәкім Абайдың да «Ескендір» поэмасы да аталмыш мәселеге көңіл аударған белгілі. А.Байтұрсынұлының сұрыпталып алынған аудармаларының бірінде әлем әдебиетіне арқау болған тақырыпқа бағытталған мысал өлең бар. Оның атауы – «Егіннің бастары». Мысал өлең басына дән байлап піскен бидай егін алқабын егіндікті жас баласымен аралаған кісінің бала тарапынан қойылған:

Бұл Бидай көтеріп тұр басын көкке,
Қарайды шікірейіп өзге көпке.
Өзіне өзгелерді тегермейтін
Соншама бұл Бидайдың дәні көп пе?, - деген сауалға, әкесі былайша жауап қатады:

Бидайлар басы толық иіліп тұр,
Дән берген қожасына сыйынып тұр.
Басында бұл Бидайдың дәні болмай,
Кекірейіп, көкке қарап бүлініп тұр.
Елде көп бұл Бидай адам, - дейді,
Тәкаппар, - оны халық,- жаман, - дейді.-
Қалпы емес тәкаппарлық данышпанның
Тұтынба бұл мінезді балам,- дейді (Байтұрсынов, 1991: 27).

А.Байтұрсынұлының «Қырық мысалында» аңдардың кейіпі мен іс әрекетін сөз ете отырып адам бойындағы жағымсыз істерді сынау, жақсыны үлгі ету сынды мысал жанрына тән дәстүрлі тұспалдаумен қатар, автор өмір сүрген заманның сазына сай мазмұндар, әлеуметшілдік аңсар, ұлттық мінезді сынау және одан арылуды ишара ету көріністері орын алған. Мысалы, Ы.Алтынсарин мен Абай ақынның «Қарға мен түлкі» мысал өлеңінде мақтаншақ қарғаның аңқаулығы мен түлкінің қулығы мінез көрінісі ретінде

суреттелсе, А.Байтұрсынұлының аудармасында ол жеке адам бойындағы жарамсыз мінез қалпынан шығып, ұлт мінездегі бейғамдық, аңқаулық көріністерді сынау арнасына ауысады және. Мұны мысалдың соңғы екі шумағынан аңғаруға болады:

Қарасак, көп адамдар Түлкі болып жүр,
 Залымдық өтірік пен мүлкі болып жүр.
 Солардың сұмдығына түсінбеген
 Қарғадай жұртқа мазақ, күлкі болып жүр.
 Жұрт едік аңқау өскен қазақ болып,
 Далада, кең сахарада көшіп-қонып.
 Алдаған залымдардың тіліне еріп,
 Жүрмесек болар еді мазақ болып (Байтұрсынов, 1991: 34-35)

А.Байтұрсынұлының аудармаларының арасында көңіл аударалық мысалдың бірі – «Малшы мен маса». И.Крыловқа тиесілі түпнұсқада өлеңнің шумақ саны – үшеу.

И.Крылов «Комар и пастух»	А.Байтұрсынұлы «Малшы мен маса»
Пастух под тенью спал, наделся на псов, Приметя то, змея из-под кустов Ползет к нему, вон высунувши жало; И Пастуха на свете бы не стало:	Бір Малшы көлеңкеге келіп жатып, Қасқырдан иттеріне сеніп жатып, Үстінде көк шалғынның,самал жерде Тырайып қалды сабаз ұйықтап қатып.
Но сжался над ним, Комар, что было сил, Сонливца укусил. Проснувшись, Пастух змею убил; Но прежде Комара спросонья так хватил, Что бедного его как не бывало.	Келеді қара жылан шағайын деп, Қапысын ұйықтағанда табайын деп. Малшыны сол уақытта Маса шақты, Оятып, бұл бәледен қағайын деп.
Таких примеров есть немало: Коль слабый сильному, хоть подвижимый добром, Открыть глаза на правду покусится, Того и жди, что то же с ним случится, Что с Комаром.	Ұйқысын Малшы оңды ашпай тұрып, Өлтірді шағып тұрған Масаны ұрып. Көтеріп жерден басын біраздан соң, Қарады жан-жағына мойнын бұрып. Жыланды көрген шақта малшы өкінді, Достығын Сарымасаның сонда ұғып.
	Сөзімнің сөкпеңіздер шолақтығын, Демендер сөз жазуға олақтығым. Жыланды Малшы көріп болғаннан соң, Келмеді бір-біріне жолатқығым.

	Мысалы қазақ - малшы ұйықтап жатқан, Жыланды бәле делік аңдып баққан. Оның түрін көрген мен - Сарымаса, Халықты оянсын деп сөзбен шаққан.
	Ойлаймын осы сөз де жетеді деп, Қатты айтсам, сөзім батып кетеді деп, Ұйқысы ашылмаған жұрт өзімді, Қорқамын, Сарымасадай етеді деп.

Аудармада орыс тіліндегі түпнұсқаның негізгі мазмұны сақталған. Бірақ И.Крыловтың мысалдан түйіндеген қорытындысымен А.Байтұрсынұлының түйіндемесінде алшақтық бар. Түпнұсқада малшы жыланды өлтіріп, бірақ оған дейін масаның да сазайын береді. Ондағы түйін сөзде «Шындықты айтқан кісі масаның күйін кешеді» деген мегзеу орын алса, қазақша нұсқада малшы масаны өлтіреді, ал жыланды көрген соң сол ісіне өкінеді. Қазақшаның түйін сөзі бірнеше шумақтан тұрады. Онда ақын малшыға жыланды өлтіргізбейді, керісінше масаны өлтіргізеді. Оның себебін де түсіндіреді: Малшы - қазақ жұрты, Жылан - аңдыған жау, ал Маса – халықты сөзбен шаққан автордың өзі. Соңғы шумақта автор «Ұйқысы ашылмаған жұрт өзімді //Қорқамын, Сарымасадай етеді деп» те қауіп айтады. Аталмыш мысал өлеңдегі «Сарымаса» кейін А.Байтұрсынұлының 1911 жылы шыққан «Маса» өлеңдер жинағының атауына арқау болады. Ал қазақ жұртын ұйқыдан оятып, өзге жұртпен тең ел етпек болған ақынның тағдыры өзі құтқармақ болған кісінің қолынан қаза тапқан Сарымасаның күйіндей болып аяқталғаны тарихта аян...

1909 жылы алғаш шыққан «Қырық мысал» 1913 жылы қайта басылып шығады. Бұған «Қазақ» газеті мынадай жарнама жазады: «Екінші рет басылып шықты «Қырық мысал» Ахмет Байтұрсыновтың қазақша өлең мен мәшһүр Крылов басниаларынан тәржіме етіп шығарған кітап. Бұл кітаптың тілі жеңіл, басылуы әдемі, емлесі «Қазақ» емлесі. Бағасы 25 тиын, пошта арқылы 30 тиын. Алдырушыларға адрес мынау: Оренбургъ, ред. газ. «Казак». (Қазақ газеті, 2018-1: 180).

ҚАРҚАРАЛЫ. 1904 жылдың қыркүйек айында А.Байтұрсынұлы Қарқаралы уездік мектебіне ұстаз әрі меңгеруші болып тағайындалады. Батыс-Сібір оқу округінің статистикалық есебіндегі мәлімет бойынша, Қарқаралыдағы екі сыныптық уездік мектеп 1904 жылдың 27 қазанында жалға алынған ғимаратта ашылады (Памятная книжка 3-С учебного округа, 1909: 390). 1909 жылдың 1 қаңтарына дейінгі мәлімет бойынша, мектепте 81 ер бала оқиды. Мектеп қаржыландыруға сол жылы 6211 руб. бөлінеді:

Каркаралинское двухклассное русско-киргизское училище, в г. Каркаралахъ.
Открыто 27 октября 1904 года. Отъ казны 6211 р. Въ наемномъ домѣ. Учащихся
къ 1 января 1909 года 81 мальчикъ.

Қарқаралыда жаңадан ашылғалы жатқан мектепке аттанған ұстаз А.Байтұрсынұлының оқиғасы 1861 жылы Шекаралық комиссия басшысы Григорьевтің Торғай облысына Ы.Алтынсарин бастаған бес кісіні мұғалімдік қызметке аттандырған тарихи жағдайды еске түсіреді (Әбсадық, 2021с: <https://egemen.kz/article/268807-aghartushylyqty-altynsarinmen-birge-bastaghan-beseu-kim>). А.Байтұрсынұлының жанында екі мұғалім болады. Бірі – Михайл .Дмитрович Желнин, екіншісі – Ахмет Аяғанұлы Аяғанов (Адрес-календарь СО, 1905:53):

Каркаралинское двухклассное русско-киргизское
училище.
Завѣдывающій училищемъ – Ахмедъ Байтур. *Байтурсуновъ*.
Учителя: – Мих. Дм. *Желнинъ* и Ахи. Аягановичъ *Аягановъ*.

1909 жылы А.Байтұрсынұлы үкіметке қарсы үгіт жүргізген күдікті ретінде ұсталып, Семей түрмесіне қамалғаннан кейін, оның лауазымын Е.И.Мертвцов деген кісі алмастырады. Бұл уақытта мектепте христиан діні сабағын священник А.Хрусталеv, ал мұсылман діні сабағын молда, имам Көнекбай Жетмышевтер жүргізсе, мұғалімдер болып А.К.Чумакин, Ержан Айманұлы Айманов, мұғалім көмекшісі ретінде Е.В.Полудов деген кісілер жұмыс жасаған (Адрес-календарь СО, 1910: 101-102).

Оның Қарақаралыдағы ұстаздық қызметі Ресей империясы аумағында болған үлкен тарихи оқиғамен тұспа-тұс келеді. 1905 жылы Ресей патшалығында тарихта «Қанды жексенбі» деп атанып кеткен бірінші орыс революциясы орын алады. Толқудың туындауына сыртқы және ішкі факторлар әсер етеді. Ішкі фактор қатарына монархиялық режимнің қыспағынан туындаған әлеуметтік-экономикалық жағдайлардың күрделенуі себеп болса, сыртқы факторда Ресей империясының Жапон соғысында әбден титықтап, тиімсіз бейбіт келісім жасауы отқа май құйғандай болады. Толқуды күшпен, зорлықпен басқан патша әлеуметтің көңілін аулау, қоғамның талабын орындау мақсатында «17 қазан» манифестін жариялап, заң қабылдайтын парламент институтын құру, азаматтарға саяси құқық пен еркіндік, атап айтқанда, сөз, ар-ұят, жиналыс, жеке тұлға еркіндігі мәселеріне рұқсат беріледі.

Ә.Бөкейхан бастаған Алаш азаматтары «17 қазан» манифестін жылы қабылдайды. Белгілі ғалым С. Аққұлының жазуынша, қазақ зиялылары манифесті қазақ арасына таратуда белсенділік пен шапшаңдылық танытады. Құжаттың мазмұнын қалың қазақтың ортасына жеткізу үшін Ә.Бөкейхан мен Райымжан Мәрсеқұлы оны қазақ тіліне аударып, оны 10 000 дана етіп типографиядан басып шығарады. Тираждың барлығы қазақ даласына таратылады. Мұнымен қатар олар манифестің қазақ тіліндегі аударма нұсқасын облыстық «Акмолинские областные ведомости» газетінің қазақша қосымшасы «Дала уалаятының газетінде» жариялайды (Аққұлы, 2016: 403).

Қарқаралы уездік мектебіндегі қызметі тұсында А.Байтұрсынұлы аталмыш саяси өзгерістерге байланысты қоғамдық қайраткерлік қызметке араласа бастайды. Оның Қарақаралы кезеңіндегі күрескерлік қызметін М.Дулатов былайша баяндайды: «В начале XX в. живя в Каркаралах А.Б. принимает участие в революционных движениях: работая в первое время нелегально, а затем после обнаружения манифеста 17 октября 1905 г. являясь одним из видных и активных руководителей киргизских масс. Вскоре наступает реакция, революция уходит в подполье, а А.Б. продолжает работу в подпольных организациях. Однако подходит расплата: среди товарищей оказывается провокатор (Т.Чингисов), который и выдает А.Б. и других» (Дулатов, 1922: 20).

ҚР мемлекеттік орталық архивінде М.Дулатов «арандатушы Т. Чингисов» деп атаған кісінің «Жеке ісі» сақталған. Онда Семей губернаторына Қарқаралы уезі Ақсары болысының Итаяқ Саптыаяқов деген кісінің 1911 жылдың 20 қазанында жазған арызы тіркелген. Онда Қарақаралы қаласының фельдшері Татимбет Чингисовті алаяқ, арандатушы, үкіметке қарсы кісі деп көптеген дәлелдер келтіре отырып, фельдшерлік қызметке Ж.Ақбаевтың⁴ көмегімен орналасқанын, оның 1904 жылы мұғалім А.Байтұрсынұлымен жақын қарым-қатынас орнатып, үкіметке қарсы насихат жүргізу үшін қаржы жинағанын, министр Булыгинның атына арыз жазғанын айтады» (ҚР МОА. Қор.15, тіз.3, іс 410, 122 п.с.ж.). Арызға қол қоюшының аты-жөніне қарап арыздың анонимдік екенін болжауға болады. Қалай болғанда да, арандатушы Т.Чингисов өзі жасаған арамдығының құрбаны болған сынды.

1909 жылдың 1 шілдесінде А.Байтұрсынұлы Семей түрмесіне жабылып, онда жеті ай бойы жазықсыз отырады (Имаханбет, 2010, 41).

---

⁴ Ж.Ақбаев – Қарақаралы петициясын ұйымдастырған кісі ретінде патша үкіметінен тарапынан қудалауға ұшыраған қайраткер.

⁴ Ж.Ақбаев - Как человек, организовавший каракаралинскую петицию, деятель, подвергшийся преследованиям со стороны царского правительства.

⁴ J.Akbayev - As the man who organised the Karakarala petition, an activist who was persecuted by the Tsarist government.

А.Байтұрсынұлын арашалауға Алаш азаматтары араласады. Кадет партиясының мүшесі, I Думаның депутаты Ә.Бөкейхан Санкт-Петербургтегі «Речь» газетінде «Киргизский народный поэт в тюрьме. Из Семипалатиска» атты шағын мақала жариялауды ұйымдастырады.

Мақала басылымның 1909 жылғы 19 қарашасындағы №318 санында жарияланады. Онда. «Вздешней тюрьме томится 5-й месяц Ахмед Байтурсунов, талантливый киргизский поэт. В 1909 году он издал книгу «Крык Мысал – Сорок басен», перевод в стихах 40 басен Крылова», - деп басталған мақала түрмедегі А.Байтұрсынұлына айып тағылмағанын, оны босату жөнінде жазылған арыздар губернатор тарапынан жауапсыз қалып отырғанын баяндаумен аяқталады (Речь, 1909, №318). А.Байтұрсынұлын арашалауға дос-

жарандарымен қатар жары Бадрисафа Байтұрсынова да белсене араласады. Оның билік органдарына жазған шағымдары архивтік мұрағаттарда сақталған.

Мақала жарияланғаннан кейін үш ай өткен соң ішкі істер министрлігінің 1910 жылғы 21 ақпандағы қаулысымен оған әкімшілік жаза тағайындалып, қазақ даласынан 2 жыл мерзімге жер аударылды. Қарқаралы кезеңімен қоштасу ақынның М.Лермонотовтің «Прощай, Россия немытая» деген атақты өлеңіне еліктеп жазған «Қа. қаласына» атты жыр өрнегіне арқау болады:

Қош, сау бол, Қа... жуылмаған,
Айдай бер, қалса адамың қуылмаған.
Әдепті, сыпайы елдің қалпында жоқ
Жасырын дыбыс шықты шуылдаған.
Бүркеніп, арсыздардың шайнауына
Жем тапты пісірмеген, қуырмаған.
Шыққан соң талғамайтын доңыздарың,
Қасыңа қиын болар жуу маған.

Қоныс аудару мекені ретінде А.Байтұрсынұлы Орынбор қаласын таңдап, 1910 жылдың 10 наурызынан бастап шаһарға әкімшілік жазаны өтеу үшін келеді (ООМА. Қор 21, тіз.9, іс 4, п.70-71 п.с.ж.). Оның Орынборға екінші мәрте оралған кезінен бастап оның ауыл мектептеріндегі қызметі аяқталып, қайраткердің жаңа саяси мазмұнмен күрескерлік қарекеттері басталады. 1914 жылы Семей губернаторы Тройницкий мырза қызметтен кеткенде А.Байтұрсынұлы былай деп жазды: «Өз басым Тройнитскиге алғыстан басқа һеш нәрсе айтпаймын. Өйткені жалған жала, жасырын шағымға инабат етіп, бұлдаушы болмаса, менің үстімнен жасырын шағым болмас еді. Жасырын шағым болмаса, мен Қарқаралыдан Оренбургқа қуылмас едім. Оренбургқа қуылмасам, Қарқаралыда тұрып, осы істеп отырған ісімді істей алмас едім. Елу-алпыс балаға ғана арнап берген сабақтан алты миллион қазақты алаламай істеп отырған ісімді артығырақ көремін» (Қазақ газеті, 2018-2: 61).

1923 жылы Наркомпроста қызмет атқарып жүрген тұста қызмет бабымен толтырған анкеталық сауалнаманың «Ақпан революциясына дейін қудаландыңыз ба? Қудалансаңыз уақытын, қай жерде болғанын, қандай жаза алғанын көрсетіңіз» деген сауалға ол: «За антиправительственную пропоганду в Каркаралинском уезде содержанием в тюрьме с 1-го июня 1909 г. По 21-го февраля 1910 г и выслан из пределов Кир[гизских] областей на 2 г., по распор[яжению] Семип[алатинского] губ[ернатора] и Степного ген[ерала] губерн[атора]» (ҚР МОА қор 81, тізім 1, іс 1652, п.12), - деп болған оқиғаны бүкпесіз жазады.

Бір сөзбен айтқанда, 1905 жылғы бірінші орыс революциясының әсері және патшаның «17 қазан» манифесіндегі демократиялық өзгерістер қазақ

оқығандарының көкірігіне үміт отын жағады. 1905 жылға дейінгі қазақ жұртының рухани хал-жағдайы мен өзінің сол бағытта атқарған ісі туралы А.Байтұрсынұлы 1933 жылы Архангельскіде айдауда жүрген кезінде Е.Пешковаға араша түсуді сұраған өтінішінде былайша суреттейді: «...До революции 1905 г. на казакском языке ни писать, ни читать, ни учиться не разрешалось; поэтому на этом языке не было даже и того основного, без которого невозможно вести какую-либо просветительную работу, т.е. не было ни алфавита, ни орфографии, ни грамматики языка, ни теории словесности, ни учебников, ни печатной литературы, ни газеты. Все это пришлось создавать и основать мне, так как раскрепощение языка после революции 1905 г. совпало с творческой порой моей жизни» (Абсадық, 2018 <http://www.matritca.kz/news/54267-baytursynuly-i-bukeyhan-istoriya-odnogo-pisma.html>)

Түйіндей келгенде, А.Байтұрсынұлының ауыл мектептерінен бастаған ұстаздық қызметі қазақ даласының Торғай, Ақмола өлкелерінде өтеді. Бұл жол 15 жылдық мерзімді қамтиды. Ұстаздық қызметті 1895 жылы Ақтөбе уезінің Бестамақ болысы Арынғазиев ауылдық мектебінен бастаған ол 1904-1910 жылдар аралығында Қарақаралы екі сыныптық мектептің меңгерушісі лауазымында аяқтайды. Бұдан кейінгі ғұмырнамада оның басқа саладағы қызметі белең алады.

ҚОРЫТЫНДЫ

XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік тынысының кеңеюі, ұлттық мазмұндағы оқу-білім істерінің жолға қойылуы қазақ зиялыларының ағартушылық қызметінің тегеуіріні арқылы құйрық-жалын түзеп, қомданып, қанат жайды. Ресей империясының орталығында 1905 жылы орын алған алғашқы революциялық дүмпудің жаңғырығы империяның шеткі аймақтарына да әсерін тигізді. Бірнеше ғасыр бойы мызғымаған монархиялық билігі халық көтерілісінің әсерінен күйреуге бет алған Ресей империясында саяси жүйені демократиялық мазмұнға қарай реформалар жасау талпыныстары орын алады. Ол реформаның аты халық арасында жариялаған күніне орай «17 қазан манифесті» деп аталып кетеді.

1905 жылғы 17 қазан манифесті мен 1917 жылғы «большевиктердің бүлігі», яғни қазан төңкерісі аралығында орын алған саяси-әлеуметтік өзгерістер, ірі тарихи оқиғалар, қазақ зиялыларын оқу-ағарту саласында, теңдік, азаттық күрес майдан сапарына шығуға жол ашты. Ашылған сол жолдың бұралаңы да, бұрылысы да көп еді. Тарихи мүмкіндікті қапысыз аңғарған Алаш зиялылары соңы бұлдыр, жолы бүдір, кедергісі мен қауіпі мол сапарды еңсеруге қарекет етеді. Олар өзгемен иық тірестіріп бәсекелесе алатын қабілет, адамшылық қадыр-қасиетті жетілдеретін қарекеттің басы ағартушылықты, ғылым мен білімді, өнерді дамыту деп таныды. Осы тірліктер арқылы ұлттың саяси кам-қарекеті, әлеуметтік тіршілік арнасы өзгереді, дамиды ден ұғынды. Ғылым мен кәсіптік өнерді «ерге кеңдік, кемге теңдік, азды көпке теңгеретін, елсізді елдіге, жоқты барға теңеретін» құрал деп таныды.

Ағартушылық қызметті мұрат тұтып, қырда, яғни ауылдық мектептерде ұстаздық ету арқылы оқу-ағарту ісін қалың қазақтың арасына орнықтырудың үлгілі көшін бастаған – А.Байтұрсынұлы. Ол, өзге де Алаш зиялылары сынды, ағартушылық қызметті қазақтың саяси тынысы мен әлеуметтік тіршілігіндегі ең қажет, ең игілікті әрекет деп қабылдады және оқу-ағарту жұмысы туған халқына теңдік, азаттық, бостандық, өркениетті даму алып беретін беретін бірден-бір жол деп ұғынды. Сол жолда ол қазақ халқының руханиятына өлшеусіз қызмет атқарды. Қазақ зиялылары оны көзі тірісінде қазақтың кемеңгер тұлғасы ретінде құрметтеп, ұлықтады.

Кемеңгер тұлғаның ғұмырнамасындағы 1895-1910 жылдар аралығында Ақтөбе, Қостанай, Қарқаралы өңірлеріндегі ауылдық мектептердегі ұстаздық қызметінен көзге шалынбай шалыс қалған, тарих тұнбасынан аршылмай көмескіленген тұстарын архив мұрағаттары мен ағартушының ұлт ісін жөндеудегі көздеген мақсат-мүддесін оның шығармашылық мұрасы арқылы

ұғыну – қаракетіміздің басты арнасы, негізгі мақсаты болды. Сол мақсат жолында біздің тарапымыздан айқындалған тың зерттеулер мынадай:

1. Қазақ даласындағы мұғалімдік мамандықтың қалыптасуы туралы тарихи деректер зерделенді;

2. Ағартушының қырдағы, яғни ауыл мектептеріндегі ұстаздық қызметінің хронологиясын архив мұрағаттары мен тарихи дерек көздерімен нақтыланды. Бұл орайда Ахметтанушыларға бұрын-соңды белгісіз болып келген ағартушының Ақтөбе уезі Бестамақ болысындағы Арынғазиев, Қостанай уезі Меңдіқара болсындағы Орынбаев, Қостанай қаласындағы педагогикалық сыныптағы ұстаздық қызметі алғаш рет зерттеу нысанасына арқау болды;

3. Ағартушының «Тургайская газета» басылымында жарияланған алғашқы фольклорлық, этнографиялық, әлеуметтік мәселелер туралы мақалалары талданды;

4. А.Байтұрсынұлының заманында бірге жасаған Қ.Шотаев, М.Греховодов, Г.Лапшин сынды мұғалімдер туралы, ағартушының алдынан дәріс алған С.Көбеев, М.Дулатұлы туралы деректер мен мәліметтер ұсынылды;

5. Ағартушылық мазмұндағы «Қырық мысал» жинағының оқу-ағарту ісі мен қоғамдық-әлеуметтік ой танымды тереңдетудегі мән-маңызын зерделенді.

6. А.Байтұрсынұлы мен А.Алекторовтың достық, тамырлық қарым-қатынастарының тарихи деректік көздері сараланды;

7. А.Байтұрсынұлы мен Ә.Бөкейханның Омбы-Қарақаралы кезеңіндегі достық, жолдастық қарым-қатынастары талқыланды.

Қорытындылай келгенде, А.Байтұрсынұлының қырдағы ауыл мектептеріндегі ұстаздық қызметі – ағартушының ғұмырнамасындағы елеулі кезеңнің бірі. Аталмыш қызметтің жолында 15 жылдай жүрген ағартушы сол мерзім арасында қазақ филологиясының білгір маманы, ұлт руханиятының көрнекті тұлғасы ретінде қалыптасты деп пайымдауға толық негіз бар.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Абсадық, 2018 - Байтұрсынулы и Букейхан: История одного письма(<http://www.matritca.kz/news/54267-baytursynuly-i-bukeyhan-istoriya-odnogo-pisma.html>)
2. Әбсадық, 2019 - Орынбордан табылған олжа. // XXI ғасырдағы Алаштың Ақжолы./ Құраст. Амантай Шәріп, Азамат Мәуленұлы.-Алматы: «ARNA-B» баспасы, 2019.- 304 б.
3. Әбсадық, 2021a - Ахмет Байтұрсынұлының Қостанайда жазылған қолжазбасы табылды <https://abai.kz/post/141284>.
4. Әбсадық, 2021b - Әбсадық А. Ы.Алтынсаринның отбасылық суреті қайда түсірілген? // <https://www.abai.kz/post/137404>
5. Әбсадық, 2021c – Әбсадық А. Ағартушылықты Алтынсаринмен бірге бастаған бесеу кім? <https://egemen.kz/article/268807-aghartushylyqty-altynsarinmen-birge-bastaghan-beseu-kim>
6. Алекторов, 1895 - Алекторов А. Курманбай // Тургайская газета. – 1895. 24 сентября. –№39
7. Алекторов, 1899 - Алекторов А.Е. Из мира киргизских суеверий. Баксы. — Казань: Типо-лит. Имп. ун-та, 1899.
8. Адрес-календарь ТО, 1902 - Адрес-календарь Тургайской области 1902 год. Издание Тургайского областного статистического комитета. Оренбург, Тургайская областная типо-литография, 1902 г.
9. Адрес-календарь ТО, 1903:- Адрес-календарь Тургайской области 1902 год. Издание Тургайского областного статистического комитета. Оренбург, Тургайская областная типо-литография, 1903 г.
10. Адрес календарь ТО, 1909 - Адрес-календарь Тургайской области 1909 год. Издание Тургайского областного статистического комитета. Оренбург, Тургайская областная типо-литография, 1909 г.
11. Адрес-календарь СО, 1905 - Адрес-календарь Семипалатинской области на 1905 г. Семипалатинск, Типография областного правления, 1905
12. Адрес-календарь СО, 1910 - Адрес-календарь Семипалатинской области на 1910 г. Издание Семипалатинского областного Статистического комитета, 1910
13. Aitmuhambetov, Bekmagambetov и другие, 2017 - Aitmuhambetov, Bekmagambetov и другие, Formation of the Kazakh Employees in the Conditions of Russian Management Military-Administrative Model// Bulye Gody, 2017, Vol. 43, Is. 1.
14. Аккулы, 2016 - Аккулы С. Алихан Букейхан. Творец истории. – Издательство «АЗИАТ», 2016 г. Т.1.-632 с.
15. Әуезов, 1991 - Әуезов М. Ақаңның елу жылдық тойы (юбилей) // Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публ. Мақалалар және әдеби зерттеу / Құраст. Р.Нұрғалиев.- Алматы: Жалын, 1991.-464 бет.
16. Байтұрсынов, 1991 - Байтұрсынов А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публ. Мақалалар және әдеби зерттеу / Құраст. Р.Нұрғалиев.-Алматы: Жалын, 1991.-464 бет.
17. Байтұрсынұлының музей үйі – Ахмет Байтұрсынұлының Алматы қаласындағы музей-үйі

18. Байтурсунов, 1895 - Байтурсунов А. Киргизские приметы и пословицы //Тургайская газета. – 1895. 24 сентября. –№39.
19. Байтурсунов, 1895 - Байтурсунов А. Корреспонденция (от нашего корреспондента) Бистамакская волость, Актюбинского уезда. // Тургайская газета. – 1895. 21 февраля. –№60.
20. Васильев, 1896 - Васильев А.В. Исторический очерк русского образования в Тургайской области и современное его состояние. Издание Тургайского областного статистического комитета. Оренбург, Типо-литография Н.Н.Жаринова, 1896.
21. ООМА – Орынбор облыстық мемлекеттік архиві
22. ООМТА – Омбы облыстық мемлекеттік тарихи архиві
23. ДУГ, 1994 – Дала уалаятының газеті.-Алматы: Ғылым, 1994.-816 бет
24. Добросмыслов, 1902- Тургайская область. Исторический очерк. т.1, выпуск 3 Тверь : Типо-Литография Н. М. Родионова, 1902. - 257-524 с.
25. Дулатов, 1922 - Дулатов М. Ахмед Байтурсунович Байтурсунов (Биографический очерк). Труды общества изучения Киргизского края. Вып. III, Оренбург, 1922 г.
26. Ильминский, 1891 - Ильминский Н.Н. Воспоминания об И.А.Алтынсарине. Казань, Типо-Литография В.М. Ключникова, 1891 г.
27. Имаханбет, 2010 - Имаханбет Р. Ғасыр саңлағы: Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылық ғұмырбаяны (мұрағат деректері негізінде). Монография. - Астана: «Педагогика-ПРЕСС», 2010.-304 бет.
28. И.К., 1895, №42 - Открытие женской русско-киргизской прогимназии в Кустанае // «Тургайская газета», 1895, №42.
29. Қамзабекұлы, 1997 - Қамзабекұлы Д. Руханият (Мақалалар мен зерттеулер).- Алматы: «Білім», 1997.-272 б.
30. Қазақ газеті, 1998 – «Қазақ» газеті / Бас редактор Ә.Нысанбаев- Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998.-560 бет.
31. Қазақ газеті, 2018-1 - «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІ. 1913 жыл. 2-ші басылым / Құраст.С.Смағұлова, Ғ.Әнес, Т. Замзаева. – Алматы: Арыс баспасы, 2018 ж. –.480 бет.
32. Қазақ газеті, 2018-2 - «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІ. 1914 жыл. 2-ші басылым / Құраст. Смағұлова, Ғ.Әнес, Т. Замзаева. – Алматы: Арыс баспасы, 2018 ж. –.480 бет.
33. ҚР МОА – ҚР мемлекеттік орталық архиві
34. ҚӨМ –Қорған өлкетанушылық музейі
35. Памятная книжка ТО, 1899 - Памятная книжка Тургайской области. 1899 год. Оренбург, Типо-литография Н. П.Жаринова, 1899 г.
36. Пиралиев, 1862 - Султан Мендали Пиралиев. Из Зауральской степи // Газета «День», 1862, №28.
37. Положение, 1844 - Положение об управлении Оренбургскими киргизами. Санкт-Петербург, Типография Journal de Saint-Peterbourg, 1844.
38. Речь, 1909 - Киргизский народный поэт в тюрьме. Из Семипалатинска. // Газета «Речь», 19 ноября 1909, №318, с.5
39. Русский Чикаго, 1890 - Русский Чикаго // Газета «Оренбургский Листок», 1890 г., № 1.
40. Тугай, 2018 - Тугай Т. Оренбургский путь А.Байтурсунова. Оренбург: ООО ИПК Университет, 2018.-253 с. Издание 2-е доп.

41. Тургайская газета, 1897 - Тургайская газета, 1897, №108.
42. ТОВ, 1892, №6 - Тургайские областные ведомости, Оренбург, 1892, №6.
43. ТОВ, 1892, №31 - Тургайские областные ведомости, Оренбург, 1892, №31.
44. ТОМА – Томбы облыстық мемлекеттік архиві
45. Троицкий житель, 1861 - . Троицкий житель. О Троицкой школе // Северная пчела, 1861, № 241.
46. РМТА - Ресей мемлекеттік тарихи архиві
47. Списки ТО, 1910 – Списки населенных мест Тургайской области. Издание Тургайской областной статического комитета. Оренбург6 Тургайская областная типография, 1910 г.
48. Справочная книжка и Адрес-календарь ТО , 1909 - Справочная книжка и Адрес-календарь Тургайской области. Издание Тургайского областного статистического комитета. Типография Тург.област. правления, 1909 г.
49. Справочная книжка и Адрес-календарь ТО , 1910 - Справочная книжка и Адрес-календарь Тургайской области. Издание Тургайского областного статистического комитета. Типография Тург.област. правления, 1910 г.
50. Справочная книжка и Адрес-календарь ТО, 1915 - Справочная книжка и Адрес-календарь Тургайской области. Издание Тургайского областного статистического комитета. Электро-тип. Тург.област. правления, 1915 г.
51. ООМТА – Омбы облыстық мемлекеттік тарих архиві
52. Памятная книжка 3-С учебного округа - Памятная книжка Западно-Сибирского учебного округа на 1909 год, заключающая в себе список учебных заведений с указанием времени открытия, источников содержания, размеры платы за ученье, числа учащихся и личного состава служащих. Издание 7-е канцелярии попечителя. Томск, Товарищество «Печатня С.П.Яковлева», 1909.
53. Нұрғалиев, 1991 -- Нұрғалиев Р. Алып бәйтерек // Байтұрсынов А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публ. Мақалалар және әдеби зерттеу / Құраст. Р.Нұрғалиев.- Алматы: Жалын, 1991.-464 бет.

ПУТЬ УЧИТЕЛЯ (1895-1910)

СОДЕРЖАНИЕ

ВВЕДЕНИЕ	50
АРЫНГАЗИЕВСКАЯ СЕЛЬСКАЯ ШКОЛА БЕСТАМАКСКОЙ ВОЛОСТИ	54
АУЛИЕКОЛЬСКАЯ ВОЛОСТНАЯ ШКОЛА	59
УРУНБАЕВСКАЯ ШКОЛА.	61
КОСТАНАЙСКИЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ КЛАСС	63
ТАМЫРСТВА: ИЗ КОСТАНАЯ В ОМСК	65
ОМСКО-КАРКАРАЛИНСКИЙ ПЕРИОД	71
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	87
ЛИТЕРАТУРА	89
ПРИЛОЖЕНИЕ	135

ВВЕДЕНИЕ

В условиях формирования современной модели народного образования актуализируется проблема изучения исторического прошлого, деятельности одного из выдающихся казахских интеллектуалов А. Байтурсынулы (А. Байтурсынова). В обширном регионе Российской империи Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской областей его педагогическое творчество как видного учёного, просветителя, тюрколога, а в советское время как государственного деятеля получило широкую известность. Детальное изучение деятельности А. Байтурсынова именно как педагога позволяет оценить масштабы и историческую значимость в судьбах современников и грядущих поколений.

В XIX веке царское правительство инициировало проведение ряда административно-правовых реформ по управлению регионом. Такие законодательные документы как «Сибирский устав 1822 года», «Положение об управлении Оренбургскими киргизами 1844 года», «Временное положение 1868 года», «Степное положение 1891 года» способствовали усилению и централизации имперской власти, административной системы, судопроизводства в Казахстане. В процессе организации административно-управленческих структур происходит складывание профессиональных групп служащих, которые специализировались в системе делопроизводства и социальной сферы. Одной из социальных профессий был педагог-учитель.

В казахской степи профессия учителя начала приживаться в 60-х годах XIX века. В разделе «Положение о школе для киргизских детей при Оренбургской пограничной комиссии» такого документа как «Правила управления казахами Оренбурга», принятого 14 июня 1844 г., впервые определяются штатное расписание и оклад учителя. Они предусматривали, что в школах для казахских детей будут четыре предмета (русский язык, чистописание русского языка, арифметика, татарский язык), один дополнительный предмет «Закон магометанский» и оклады тех, кто его преподаёт.

Учителю русского языка, чистописания (грамматики), арифметики – 250 рублей, учителю татарского языка – 200 рублей, учителю мусульманского вероучения – 100 рублей (Положение, 1844: 33). В 1850 году в Оренбурге работала русская школа для казахских детей. Но в коллективе этой школы, не работали учителей выходцев из казахов. Это было связано с тем, что в учебной программе не было предусмотрено предмета, связанного с казахским языком. В школе изучали татарский язык. К практическим упражнениям по татарскому языку была использована «Родословная тюрков» хивинского хана Абулгазы, написанная на средневековом тюркском литературном языке.

Рис.1.Оренбургская русско-казахская школа

Первые учительские профессии из числа казахов появились у выпускников Оренбургской *семилетней* школы. Из 30 казахских детей, принятых в школу в 1857 году, 20 выпускников полностью выполнили требования к обучению. Они сразу же приступили к работе в системе царской администрации в казахской степи по специальности «толмач, делопроизводитель». Ряд первых выпускников, окончивших Оренбургскую школу в 1860 году, по инициативе председателя Оренбургского областного управления (бывшей Пограничной комиссии) В. В. Григорьева привлекается к учительской деятельности. Он отправляет пятерых выпускников Оренбургской русско-казахской школы в казахские степи в качестве «учителей и переводчиков»: в Тургай (Оренбург), Иргиз (Уральск), форт №1 (крепость Райым у Аральского моря), Перовск (ныне Кызылорда) и приграничный город Троицк. Таким образом, выпускники стали работать в различных регионах: в Троицке – Нурым Мунсызбаев, в Тургае – Ибрай Алтынсарин, в Иргизе – Шахмурат Кулибеков, в форт № 1, крепости Райым у Аральского моря – Жолмухаммед Байжанов, в Перовске – Халилула Кунанов. В результате этой инициативы в 1861-1864 годах в Троицкой, Тургайской, Иргизской, Райымской, Перовской крепостях открываются русско-казахские начальные школы (Васильев, 1896: 5). 1 сентября 1861 года в Троицке открывается первая русско-казахская начальная школа. В церемонии его открытия принял участие сам В. Григорьев и 28 октября того же года опубликовал в газете «Северная пчела» статью «Открытие киргизской школы в Троицке» (Троицкий житель, 1861: № 241).

В Троицком, Тургайском, Иргизском, Райымском, Перовском укреплениях, открытых силами Пограничной комиссии, было предусмотрено прямое выделение средств из бюджета в связи с утверждением 21 октября 1868 года «Временных правил управления полевыми областями», которые предусматривали ежегодное выделение из бюджета 8 тыс. рублей на каждую степную область (Тургайскую, Уральскую, Акмолинскую, Семипалатинскую) для народного просвещения. В 1870 году военный губернатор Тургайской области Л. Ф. Баллюзек представляет Главе Оренбургской области Н.А. Крыжановскому проект развития народных школ области, подготовки народных учителей. Он отметил, что администрации необходимо: «Безотлагательно устроить учебное заведение для приготовления учителей, не оставляя дела обучения киргизских детей в руках малограмотных казаков (русских казаков – автор), письмоводителей волостных, или, что еще вреднее, фанатиков из башкирских и татарских мулл, которые издавна являлись почти единственными проводниками в среде киргизов грамотности, религиозных вырваний и кое-каких познаний, мало полезных для умственного развития степняков и прямо вредных в том отношении, что в учеников внедрялись превратные понятия о России» (Васильев, 1896: 77).

Наряду с работой по созданию и управлению школьной системой (системное администрирование) в то время планируется открытие учебных заведений, готовящих учителей. В результате в 1879 году была утверждена административная должность (инспектор), возглавлявшая учебную систему Тургайской области, а в 1883 году в городе Орске была открыта учительская школа. В 1888 году в результате крупного пожара в городе Орске здание учительской школы сгорело, и администрация перевела школу в город Оренбург, в здание школы, которое было открыто для казахских детей при бывшей Пограничной комиссии. Известный выпускник этой школы - просветитель Ибрай Алтынсарин. Следовательно, два великих казахских просветителя И. Алтынсарин и А. Байтурсынов обучались в Оренбурге в одном здании, но в разные годы в разных учебных заведениях. Когда город Оренбург стал столицей Казахской АССР, здание бывшей учительской школы превратилось в Кыргызский институт народного просвещения (КИНО), открытый по решению советского правительства. В этом институте А. Байтурсынов преподает несколько лет (Тугай, 2018: 101).

Выпускникам Оренбургской учительской школы предстояло два пути служения обществу. Первый путь - поприще учителя, второй - чиновник в царской администрации. А. Байтурсынов выбрал первый путь и работает учителем. В народе эту профессию называли «народный учитель». Это была профессия, возникшая по инициативе царского правительства с целью

углубленного проведения просветительской работы в *национальных окраинах Российской империи*. В это время правительством была назначена заработная плата в размере 180 рублей (Тугай, 2018: 64). С 1895 по 1910 годы А. Байтурсынов работал учителем в аульных школах Актюбинского, Кустанайского, Каркаралинского уездов Тургайской, Акмолинской областей (рис. 2):

Рис. 2. Учительский путь А. Байтурсынова в сельских школах

В советское время, в честь 50-летия А. Байтурсынова в 1923 году, газета «Ак жол» писала: «Казахи получившие русское образование с европейском воспитанием, без оглядки стали гнаться за чинами, пресмыкаясь перед правительством стали «хорошими людьми», и только Ахан, закончив учебу поехал в степь, стал учить казахских детей всему тому, что познал сам (Байтурсынов, 1991: 15). Данное определение открывает нам главное содержание учительской деятельности просветителя в степях (среди казахов).

АРЫНГАЗИЕВСКАЯ АУЛЬНАЯ ШКОЛА

В годы учебы А. Байтурсынова в Оренбургской учительской школе в казахской степи фиксируется динамика увеличения аульных школ, которые действовали в условиях кочевого образа жизни местного населения. По «Положению об управлении Степными областями» от 25 марта 1891 года в *Российской империи* расходы на финансирование социальной сферы, в том числе народного образования, следовало осуществлять за счет налогов с местного населения. Местная администрация реализовывала проект открытия аульных школ, адаптированных под условия кочевой жизни и быта казахского населения. Поэтому со стороны местной администрации будет проведена небольшая работа в сфере школьного дела, налажена работа выездных школ, пригодных для жизни казахов, прошедших практику распространителей мусульманского татарского образования. Такую кочевую школу официально называли «сельской школой». *Была поставлена цель – «вытеснение татарских, башкирских, среднеазиатских школ в казахских степях».* Годовой расход сельской школы составляет 324 рублей (Васильев, 1896: 151-153). По его данным А. Васильева, к 1 января 1896 года в Тургайской области было открыто 35 сельских (аульных) школ (Васильев, 1896: 159-161).

Первая в Тургайской области русскоязычная аульная школа открылась 15 июня 1892 года в селе Карагайлы (ауыл № 4) Кинаральской (Кенаральской) волости Кустанайского уезда. В целях поддержки впервые открывшейся школы и помощи в ее оснащении военный губернатор Я. Ф. Барабаш Тургайской области возмещает ее годовые расходы в размере 324 рублей (ТОВ, 1892: №6). В том же году в областном издании «Тургайские областные ведомости» впервые было опубликовано на казахском языке «Правила об аульных русско-киргизских школах Тургайской области», которая в начале была напечатана на русском языке в газете «Оренбургский листок» (ТОВ, 1892: № 31). Русско-казахские школы в степном крае были на соответствующем уровне грамотности: аульная школа - для обучения грамоты, волостная - одноклассная, уездная - двухклассная. На карте школ Тургайской области, составленной А. Васильевым в 1896 году, преобладают по количеству аульные школы, что составило 35 учебных заведений (Приложение №1).

Молодой педагог Ахмет Байтурсынов, освоивший учительскую профессию начальных классов, направляется учебной администрацией на учительскую службу в «Арынгазиевскую школу» (рис. 3), которая была открыта 13 февраля 1894 года в ауле №2 Актюбинского уезда, а позже была переведена Бистамакскую волость Актюбинского уезда Тургайской области (Васильев, 1896: 160). «Начиная с 1 июня 1895 г., - пишет А. Байтурсынов в

своей автобиографии - служил учителем в разных местах Казахстана, в разных школах – сперва в аульных, потом в волостной и наконец, двухклассных» (Дом музей Байтурсынова. Ф.1. Оп.1, Д.1, Л. 1).

Въ Актюбинскомъ уѣздѣ.				
17	Миндыбаевская	Въ № 1 аулѣ Аралтюбинской волости.	20-го января 1893 года за № 231.	15-го марта. <i>Беркалиевъ</i> , оконч. курсъ киргизской учит. школы.
18	Косыбаевская	Въ № 2 аулѣ Актюб. вол., а затѣмъ перев. въ Каратург. волость.		8 февраля. <i>Мендыхановъ</i> окончивш. курсъ киргиз. учительской школы.
19	Алимбетская.	Въ № 2 аулѣ Тереклинской волости.		14-го февраля. <i>Арастаналиевъ</i> съ званіемъ сельскаго учителя.
20	Алчинбаевская.	Въ № 3 аулѣ Уйсынкаринской волости.		10-го февраля. <i>Калдиновъ</i> изъ Актюбинскаго 2-хкласснаго училища.
21	Карамоллинская.	Въ № 5 аулѣ Буртинской волости.		12-го февраля. <i>Айсучаковъ</i> , оконч. курсъ киргизской учит. школы.
22	Михайловская	Въ поселкѣ Михайловскомъ.		13-го марта 1894 г. <i>Тимофеевъ</i> , оконч. курсъ Благовѣщен. учит. семинаріи.
23	Арунгазыевская	Въ № 2 аулѣ Актюб. вол., а затѣмъ перев. въ Вистамак. волость.		13 февраля 1894 г. <i>Байтурсыновъ</i> окончивш. курсъ киргиз. учительской школы.
Въ Тургайскомъ уѣздѣ.			21-го	

Рис. 3. Сельские школы, действовавшие в 1896 году в Актюбинском уезде

Предполагаем, что школа была открыта при поддержке султана Арынгазиева, работавшего младшим помощником главы уезда Актюбинского уезда, который был в военном чине есаул (Aitmuhambetov и другие, 2017: 98-99). Мы считаем есаула Арынгазиева потомком хана Арынгазы, сосланного в Калугу по решению царского правительства (Пиралиев, 1862: 5-6). В дореволюционный период в российской администрации существовала традиция давать школе имена спонсоров с целью уважения к тем, кто оказывал поддержку в открытии школы, и примерить их инициативу на общественность. Например, И. Алтынсарин, открывший ремесленную школу в Тургае, дает название «Яковлевский» в честь главы уезда Я. Яковлева, который немало способствовал созданию учебного заведения. Эта инициатива широко распространена в Тургайской области, затем в Кустанайском уезде с

помощью спонсоров открываются такие школы, как «Яманшалов», «Косубаев», «Клычбаев», «Урунбаев» и др.

Что мы знаем о Бистамакской волости, где начал свою учительскую деятельность А. Байтурсынов? Сегодня это территория Алгинского района Актыубинской области. А. Добросмыслов, изучивший историю Тургайской области, пишет, что в 1894 году четыре уезда Тургайской области были разделены на новые волости и аулы. Актыубинский уезд делился на 10 волостей. *Бистамакская* волость состояла из 8 аулов, в которых имелось 1628 кибиток (Добросмыслов, 1902, с. 491).

В статистическом отчете 1902 г. указано, что Арынгазиевская школа находилась в селе № 4 Бестамак болы (Адрес-календарь ТО, 1902: 52). В книге о населенных пунктах Тургайской области за 1910 год (Приложение № 2) было зарегистрировано пять зимовки казахского населения в ауле № 4 Бистамакской волости. Зимовка №1 расположена по реке Торебек-Карасу, зимовка №2 – по реке Акжар, зимовка №3 – по реке Есет, зимовка №4 – по реке Елек, зимовка №5 – по реке Табынтал (Списки ТО, 1910: 13).

№ 4 ауль.									
Киргизскія зимовки:									
>	«	96	573	р. Тюрбе-бекъ-ка-расу.	30	30	30	30	30
»	«	42	253	р. Акжарь	28	28	28	28	28
»	«	6	33	р. Исеть.	33	33	33	23	33
>	«	99	543	р. Илекъ.	27	27	27	25	27
>	«	27	103	р. Табан-гай.	34	34	34	18	34

Работая учителем в «Арунгазиевской школе» Байтурсынов также проявляет свой талант публициста, размещая свои ранние статьи на актуальные вопросы общественно-культурной жизни на страницах периодических изданий. Так, в 1895 году он опубликовал в «Тургайской газете» (Приложение № 3) *свою раннюю работу* этнографического характера «Киргизские приметы и пословицы» (Байтурсынов, 1895: № 39). Оригинал данной статьи нами *был обнаружен* в Оренбургском архиве во время работы научной экспедиции «По следам А. Байтурсынова: Оренбургский период» в 2019 году. *При этом* был сделан научный анализ и *газетная публикация* переиздана впервые за 124 года (Абсадык, 2019: 142-147).

В этой же газете в 1896 году была опубликована его статья «Корреспонденция (от нашего корреспондента) по Бистамакской волости Актыубинского уезда» (Приложение № 4). Она оказалась весьма

востребованной для распространения достижений современной медицины среди местного населения. Подвергнув критике невежество баксы-даригеров, которые лечили такие инфекционные заболевания как оспа, используя методы шаманского обряда, автор приветствовал вакцинирование населения против оспы (Байтурсинов, 1896: № 60). В статье А. Байтурсинов описывает ситуацию в работе фельдшерско-акушерского пункта № 4 в поселке, где он проживает. «Как только приехал фельдшер, то киргизы, бросив своих даригеров и баксы, стали являться к нему целую толпою – писал А. Байтурсинов. – Из этого видно, что только крайняя нужда заставляла киргиз лечиться у даригеров и баксы. Еще только второй месяц, как приехал к нам фельдшер и как киргизы аула, где я живу, перестали лечиться у даригеров и баксы, а между тем число обращающихся возросло до 200 человек. Такое значительное число больных явно доказывает, настолько киргизы нуждались в врачебной помощи и насколько разумно и благотворно распоряжение администрации об учреждении фельдшерских пунктов в киргизской степи» (Байтурсинов, 1896: № 60).

Содержание статьи и адресат указывают, что Байтурсинов на момент ее составления работал учителем Бистамакской волости. Один из первых исследователей его жизни и творчества М. Дулатов отмечал, что Байтурсинов учительствовал в аульных школах Актюбинского, Кустанайского, Каркаралинского уездов (Дулатов, 1922: 20). Казахский писатель-ученый М. Ауэзов в статье «50-летний юбилей Байтурсинова» отметил следующий исторический факт: «Исходя из первоначальной цели по обучению казахских детей в народной среде работал учителем в аульной школе Ахметкереев Копсыбакова Батпактинской волости Актюбинского уезда» (Ауэзов, 1991: 18).

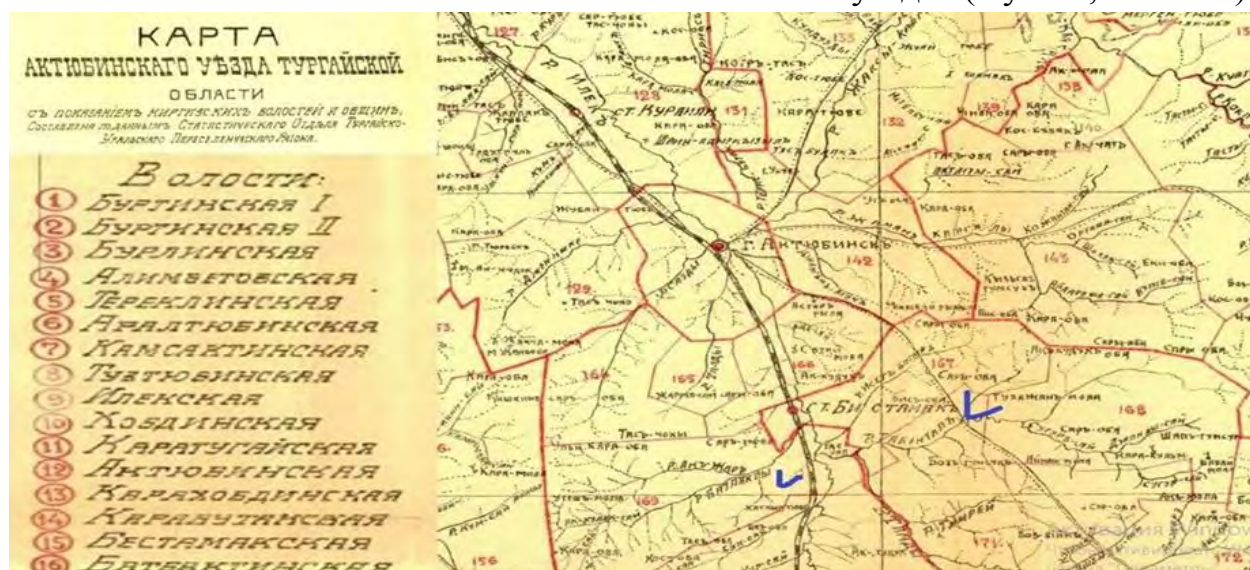

Рис. 4. Выписка из карты Актюбинского уезда 1910 года (извлечена из интернета и форматирован автором)

При этом следует отметить, что этимология названия Бистамак (Бестамак) возникла в связи с гидронимическим познанием. Слово «тамак» означает речка, ручейка. Как известно, казахское слово «өзегім талды» относится к пище. Если это так, то Бестамак - это «Пять ручейков». На вышеназванной карте видно, что в районе станции Бистамак, вдоль железной дороги Оренбург-Ташкент, протекает множества ручейков, которые впадают в реку Илек. Кстати, у истоков реки Убаган, впадающей в Тобол, на территории Аулиекольского района Костанайской области тоже есть местность «Бестамак». Там ученые, историки-археологи Костанайского университета имени А.Байтурсынова проводят раскопки могил древних людей.

Следует отметить, что в исследуемый период управителем Бистамакской волости состоял Ахметкерей Косваков (Памятная книжка ТО, 1899: 40). В результате сопоставительного анализа исторических документов и фактов резюмируется вывод, что под фамилиями Копсыбаков и Косваков упоминается один человек. Мы не располагаем полными сведениями о биографии и деятельности А. Косвакова. В целом, сохранились некоторые исторические данные о людях с фамилией Косваков. Например, в документах Пограничной комиссии отмечается, что в 1850 году когда была открыта Оренбургская школа для казахских детей, *то* почитаемый среди племени Табын из рода Абыз некий Косвак Калмакбаев отдает в школу двух своих детей: 11-летнего Аймагамбета и 12-летнего Тухтамыша. Также сообщается, что в 1857 году Т. Косваков по окончанию школы был приведен к присяге (Ильминский, 1892:78-79; 86). В «Историческом очерке» А. Васильева упоминается, что Тухтамыш Косваков был одним из 20 выпускников Оренбургской школы 1857 года (Васильев, 1896: 50).

По нашему предположению, управитель Бистамакской волости Ахметкерей Косваков был связан родственными узами с Косваковым, которые были в числе первых казахов получившие русское образование. По нашему мнению, Ахметкерей Косваков является потомком Косвака Калмакбаева, влиятельного человека из Табынского племени рода Абыз. Кстати, население Бистамакского района (ныне Алгинский район Актюбинской области) в основном состоит из племени Табын.

АУЛИЕКОЛЬСКАЯ ВОЛОСТНАЯ ШКОЛА

А. Байтурсынов занимает учительскую должность в Бистамакской волости, по нашим прогнозам, до 1897-1898 годов. Согласно официальным данным статистического сборника «Памятная книжка Тургайской области» на 1899 год он состоял в должности учителя волостной школы, которой заведовал Г. Е. Лапшин. Школа находилась в населенном пункте Аулиеколь Аманкарагайской волости (село № 2 по нумерации царской административной системы) Кустанайского уезда («Памятная книжка» ТО, 1899: 52).

Аулиекульская (въ ауль № 2 Аманкарагайской вол.),
Завѣдующій Георгій Евдокимовичъ Лапшинъ.
Учитель Ахмедъ Байтурсуновъ.

Аулиекольская школа располагалась рядом с одним из озер между поселением Семиозерное (поселение располагался на площади 18140 десятин земли) и Аманкарагайским лесом, где обосновались русские переселенцы. Восточный край Аманкарагайского леса, простирающийся с востока на запад, от озера Кушмурун до населенного пункта Кайранколь (45 километров). Лесной край окружен скоплением озер в районе современного населенного пункта Аулиеколь. В царские времена между Аманкарагайским лесом и г. Костанаям располагались крупные населенные пункты переселенцев (рис. 5).

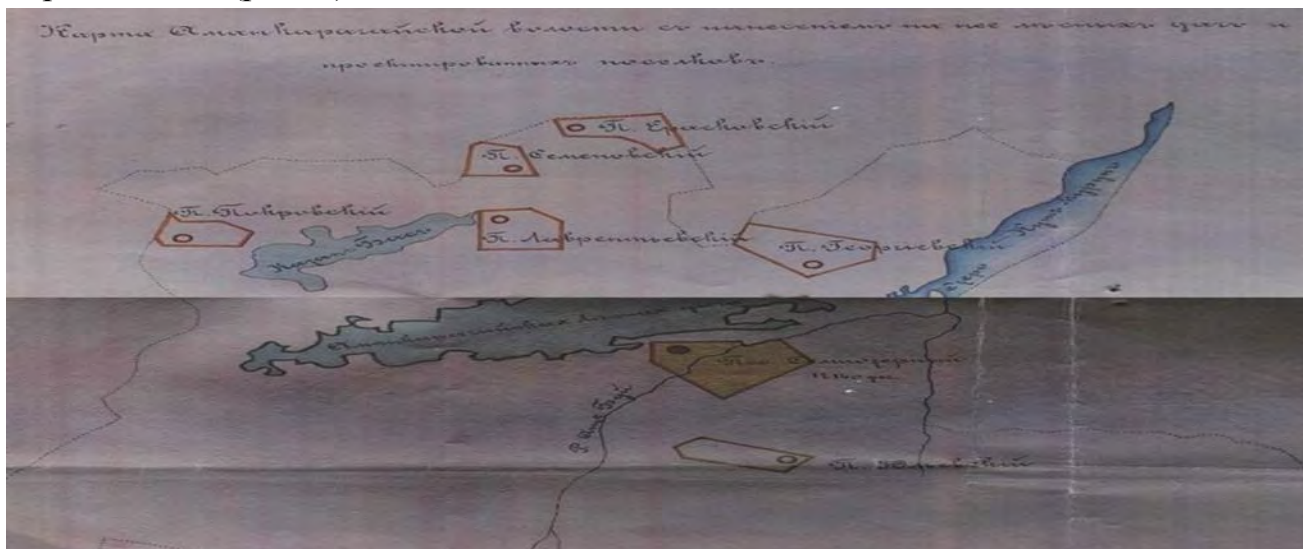

Рис. 5. Карта Аманкарагайской волости за 1903 год.

Аулиекольская волостная школа была построена на средства местной общины. Открытие которой состоялось 27 сентября 1891 года в местности под названием «Урусколь» (Русское озеро) рядом с Аманкарагайским лесом (рис. 6). Позже на сумму более 2000 рублей построена пристройка к школе

(ночлежный дом-флигель) для детей егерей и рабочих Аманкарагайского леса (Васильев, 1896: 169). Нынешнее название озера, которое в свое время стало «Русским озером» из-за того, что в нем поселились русские - «Учительское озеро». Местные жители его называли в честь А. Байтурсынулы.

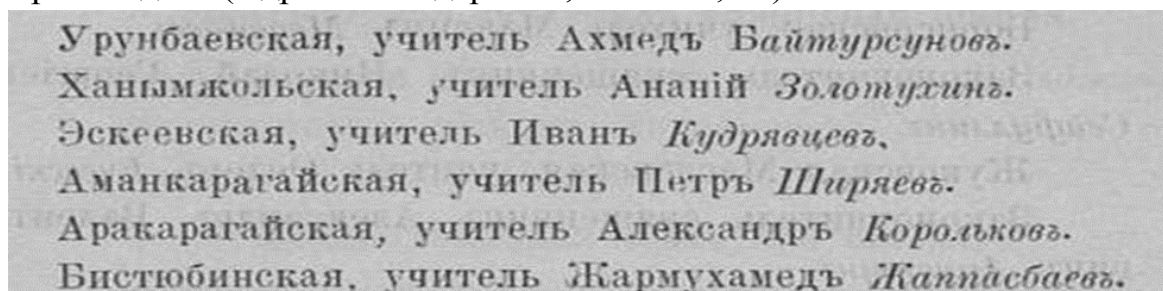
Рис. 6. Внешний вид Аулиекольской волостной школы, 1896 г.

Обязанности руководителя только что открывшейся школы выполнял выпускник Оренбургской учительской школы И. Гречкин. В должности его помощника состоял Б. Кушкумбаев, выпускник Оренбургской учительской школы 1892 года (Васильев, 1896: 97, 170). Система народного образования в области функционировала по стандарту: аульские школы – волостные – уездные. Выпускники аульских школ по факту завершения учебной программы имели право продолжить учебу в волостных, а впоследствии и в уездных школах. В сфере влияния Аулиекольской волостной школы в период с 1894 по 1895 годы стали действовать *четыре* новые аульские школы: Ханымжол, Коктал, Атакан, Байтума. В 1894 году, после выпуска *первых* выпускников школы, И. Гречкин переехал в Кустанай, где его сменил Г. Лапшин (Васильев, 1896: 170). До этого он работал учителем в Актюбинской школе. Г. Лапшина выпускника Казанской семинарии в 1888 года Н. Ильминский по просьбе И. Алтынсарина отправил на учительскую службу в Тургайскую область (Ильминский, 1891: 46). Нам точно неизвестно, сколько времени А. Байтурсынов проработал в Аулиекольской школе и чем он занимался, есть только устные данные, касающиеся его жизни в этот период.

УРУНБАЕВСКАЯ ШКОЛА

По причине некоторой путаницы в документах сложно определить сколько времени А. Байтурсынов проработал в Аулиекольской школе. Исследователь жизнедеятельности Байтурсынова писатель М. Ауэзов утверждал следующее относительно переезда учителя в уездный город Кустанай, что тот «во второй раз был учителем в местности Аулиеколь Кустанайского уезда», а впоследствии «из Аулиеколя в третий раз был переведен в Кустанайскую школу...» (Ауэзов, 1991: 18). Таким образом, Байтурсынов действительно переехал в Кустанай, это был третий по счету перевод во время учительской деятельности, но точные сроки переезда требуют уточнения.

В исследованных архивных фондах за период с 1900 по 1902 годы сохранились статистические материалы справочника «Адрес-календарь Тургайской области на 1902 год», составленный по итогам 1901 года. По сохранившемуся источнику выяснилось, что он работал учителем в школе Урунбаева в ауле № 4 Мендыкаринской волости Кустанайского уезда, параллельно – в Кустанайском педагогическом классе под руководством М.Греховодова (Адрес-календарь ТО, 1902: 76; 80).

В книге «Списки населенных мест Тургайской области», выпущенной Тургайской областной статистическим комитетом 1910 года указывается, что зимовка 4-го ауыла Мендыкаринской волости располагалась по реке Тобыл. В нем было 478 домов и 2450 человек. Ауыл был расположен в 150 верстах от уездного центра (г. Костанай), в 130 верстах от адреса надзирающего пристава, в 170 верстах от крестьянского начальника, в 20 верстах от волостного управителя, и в 22 верстах от почты (Списки ТО, 1910, 132).

МИНДЫГАРИНСКАЯ вол.									
Киргизскія зимовки:									
№ 1 ауль	183	1039	оз. Сува- лы.	158	138	200	16	41	Молитвенный домъ, деревянный.
№ 2 ауль	358	2064	ур. Кара- калсой.	130	110	200	20	39	
№ 3 ауль	470	2535	ур. Каянъ- жаръ.	115	95	200	95	35	
№ 4 ауль	478	2450	р. Тобыль	150	130	170	20	22	
№ 5 ауль	471	2658	оз. Ала- куль.	100	80	100	60	100	Деревянная мечеть; одна школа.

Информация о самой Урунбаевской школе никогда не была известна всем поколениям исследователи жизни и творчества А. Байтурсынова, поэтому стоит подробней осветить данный вопрос.

Отсутствуют достоверные сведения об открытии «Урунбаевской» школы и личности самого Урунбаева. В изданной в 1896 году в Оренбурге под авторством А. Васильева книге «Исторический очерк русского образования в Тургайской области» представлена карта школ Тургайской области, на которой нет упоминания об «Урунбаевской» школе. Очевидно, эта школа возникла после 1 января 1896 года. По другим статистическим материалам Тургайской области исследуемого периода информация об «Урунбаевской» школе впервые фиксируется в 1898 году. В эти годы в школе преподавал выпускник 1887 года Орской учительской школы Казыкерей Чутаев (Васильев, 1896: 123).

Он являлся внуком правителя-султана Восточной Орды Бактыгерей Чутаева. В дальнейшем, часть территории Орды административно вошла в состав Кустанайского уезда. После отъезда Байтурсынова в Аулиеколь он преподавал в Арынгазыевской школе Бистамакской волости Актюбинского уезда. В то время когда А. Байтурсынов работал в Аулиекольской школе, К. Чутаев учительствовал в «Урунбаевской» школе. В настоящее время могила Казыкерей Шотаева находится в местности «Уялысай» в 7 км от аула Каратал Мендыкаринского района Костанайской области. На могиле установлена памятная надпись (Абсадык, 2021а: <https://abai.kz/post/141284>).

Уялысай в настоящее время находится в Мендыкаринском районе вблизи местности Каратал. В календарной справке Тургайской области от 1910 года зафиксировано, что действовала аульская школа имени Шотаева, где учителем работал Архип Васильевич Памурзин (Справочная книжка и Адрес-календарь ТО, 1910: 90). Один из потомков Казыкерей Чутаева – Ахметказы Чутаев, человек, прославившийся в советское время учительской деятельностью и награжденный орденами Ленина, Красного Знамени. Сын Ахметказы Чутаева, известный врач Марат Ахметказиевич Чутаев, в настоящее время проживает в г. Костанай. По его словам, аул, которое находилось недалеко от Каратала, в свое время называли аулом Шотай (по-русски «Чутайка») (Приложение № 5). В данном справочнике отдельно указывается школа Урунбаева. Также отмечается, что второй учитель из династии Чутаевых – Ашимхан Чутаев был учителем в Карагайлинской аульской школе Кинаральской волости (Справочная книжка и Адрес-календарь ТО, 1910: 90).

Закономерен вопрос кто являлся основателем-меценатом «Урунбаевской» школы? Во второй половине 19 века в период формирования

системы русско-казахских школ в штате казахских педагогов состояли два человека под фамилии Урунбаев. Один из них, законоучитель Казыбай Урунбаев состоял в сане муллы. Он преподавал предмет «Закон магометанский» в Троицкой русско-киргизской школе в 1861 году (Ильминский, 1891-Б: 157). Вторым человеком был Бактыбай Урунбаев (Васильев, 1896: 52-53). По утверждению инспектора А. Васильева, Б. Урунбаев после окончания Оренбургской русско-казахской школы работал в областном правлении области. В 1866 году он получил воинское звание зауряд-хорунжего. В 1867-1868 годах он преподавал дисциплину «Делопроизводство» в школе для казахских детей в Оренбурге. Затем в 1870 году Урунбаев получил должность заведующего Троицкой русско-казахской школы (Васильев, 1896: 48; 71). Если учесть, что на открытии аульных школ были такие люди, как Арынгазиев, занимавший различные должности в системе царской администрации, вполне возможно, что и Б. Урунбаев, занимавший учительскую деятельность сформированной областной администрации, мог сделать то же самое.

КОСТАНАЙСКИЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ КЛАСС

А. Байтурсынов, будучи учителем в аульной «Школе Урунбаева», параллельно преподает в Кустанайском педагогическом классе. В 1894 году представители Тургайской областной администрации выдвинули предложение об открытии педагогического класса на основе двухгодичного срока (курса). На его открытие планировалось выделить 3000 рублей из местных средств (Васильев, 1896: 157-158). Педагогический класс по своему содержанию представлял форму ускоренной подготовки учителей для сельских школ. Байтурсынов параллельно преподавал в «Урунбаевской» школе и в Педагогическом классе, открытие которого состоялось в 1897 году при двухкласной русско-казахской школе в Кустанае. Редакция «Тургайской газеты» 1897 года актуализировала проблему передачи выделенных Оренбургской учительской школе 17 стипендий Кустанайскому педагогическому классу (Тургайская газета, 1897: № 108).

В справочной информации 1902 года было зафиксировано, что заведующим педагогическим классом был учитель М. Н. Греховодов. Кроме того, в классе работали два учителя, помимо ведущего урока религии. Один из учителей – Василий Иванович Гурылев, другой – Ахмет Байтурсынов (Адрес-календарь ТО, 1902: 76).

КУСТАНАЙСКИЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ КЛАССЪ.

Завѣдывающій Максимъ Николаевичъ Григоровъ.

Законоучитель протоіерей Павелъ Васильевичъ Подольскій.

У ч и т е л я .

Василій Ивановичъ Гурылевъ, Ахметъ Байтурсиновъ.

В ряду популярных выпускников Кустанайского педагогического класса известны имена С. Кубеева и М. Дулатова. Учительская карьера С. Кубеева по окончании Педагогического класса началась в 1901 году в сельской школе Толагай Иргизского уезда (Адрес-календарь ТО, 1903: 78). Позже, по результатам многолетней педагогической деятельности в школах Кустанайского уезда он издал несколько трудов: учебное пособие для детей «Образцовый перевод» (Уфа, 1910 год), книги «Примерный ребенок» (Казань, 1912 год) и «Калым» (Казань, 1913 год). В советское время С. Кубеев за осуществление педагогической деятельности был удостоен высоких правительственных наград.

В Кустанайском периоде деятельности А. Байтурсинов приобрел друга и верного соратника в лице поэта, публициста Мыржакыпа Дулатова, который получил образование в Педагогическом классе. Он автор знаменитого сборника стихов «Проснись, казах» и романа «Несчастливая Жамал». Байтурсинов и Дулатов вместе с другими интеллигентами и общественными деятелями стояли у истоков создания газеты «Казах», которая издавалась в Оренбурге в 1913 -1918 годах. А. Байтурсинов, будучи редактором газеты, пригласил М. Дулатова на должность соредактора. С 1913 года Дулатов работал в этой должности. В 1929 году он вместе с А. Байтурсиновым подвергся аресту и сослан в Соловецкий лагерь, где он и умер в 1935 году.

Педагогический класс, начавший свою деятельность в 1897 году, существовал до распада Российской империи и продолжал работать при советской власти. В справочных трудах 1915 года он назывался «Кустанайский педагогический курс», где сохранился двухлетний срок обучения, расширился преподавательский состав до 10 человек, В. Гурылев преподавший в педагогическом классе вместе с А. Байтурсиновым, продолжал преподавательскую деятельность в 1915 году. Расширился и круг преподавателей, добавились уроки физкультуры, рисования, песни (Справочная книжка и Адрес календарь ТО, 1915:85).

При советской власти, то есть в 1921 году количество преподавателей педагогических курсов увеличилось на 17 человек, число учеников на 70

человек. Документ о *Кустанайском педагогическом курсе сохранился* в центральном архиве Республики Казахстана. На нем был составлен список выдачи кожаной обуви 70 ученикам и 17 преподавателям курса (ЦА РК, Ф.81, Оп.1, Д.11, Л.46-48). Очевидно, что вопрос предоставления теплой обуви ученикам и учителям педкурса не обходился без решения исполнительной власти Казахской АССР (Совнарком). В правительстве в 1921 году должность наркома просвещения (Наркомпроса) занимал Ахмет Байтурсынов. Поэтому теоретически можно предположить, что он имел какое-либо влияние на Кустанайский педагогический курс, потому что в казахском крае *было* мало учебных заведений, которые готовили учителей. Полагаем, что А. Байтурсынов, внесший значительный вклад в *сохранении* Кустанайского уезда в составе *советской* казахской автономии, не остался равнодушным к судьбе педагогического курса, который стал продолжением педагогического класса, преподавателем которого он был в период работы в Кустанае.

Педкласс и педкурс с 20-летней историей до 1917 года в 1920-30-е годы, когда полностью утвердилось советское правительство, работали педагогические учебные заведения под разными названиями, такие как Руспедтехникум и Казпедтехникум, имевший статус Казинститута. Местные ученые-краеведы выяснили, что известный литературовед М. М. Бахтин в годы репрессий в 1931 году и ссылки в Костанай читал лекции в Казинституте, Казпедтехникуме. В 1939 году решением советской власти на базе данных учебных заведений, готовящих педагогов, открывается Учительской институт. С 1950 по 1992 годы учебное заведение было переименовано в педагогический институт, а после обретения Казахстаном независимости в 1992 году получило статус университета. В 1996 году учебному заведению было присвоено имя А. Байтурсынова. Следовательно, можно с полной уверенностью сказать, что исторические истоки университета начинаются с Кустанайского педагогического класса, преподавателем которого был Ахмет Байтурсынов.

ТАМЫРСТВА: ИЗ КУСТАНАЯ В ОМСК

В период преподавательской деятельности Байтурсынова в Кустанайском педагогическом классе произошло переломное событие в его судьбе. Он сблизился с известным тюркологом, педагогом А. Алекторовым, который с 1894 по 1902 годы состоял в должности инспектора народных школ Тургайской области. В свое время М. Ауэзов писал, что А. Байтурсынов специально отправился на встречу с Алекторовым, возглавлявшим Акмолинские, Семипалатинские школы в Омске (Ауэзов, 1991: 18). На самом

деле, А. Байтурсынов встретился с ним в г. Кустанае, и позже вместе отправились в Омск. В бытность работы в должности инспектора народных школ Тургайской области А. Алекторов, подобно его предшественникам И. Алтынсарину и А. Васильеву проживал в городе Кустанае (Абсадык, 2021b: www.abai.kz/post/137404).

Решение о размещении инспекции народных школ в Кустанае носило обоснованный характер. В Кустанайский уезд шел активный поток переселенцев из других регионов империи (Русский Чикаго, 1890: № 1). Увеличивалось количество русских населенных пунктов, рос социальный спрос на открытие новых школ. С 1892 года резко увеличивалось количество школ в казахских аулах. Кустанай занимал выгодное положение в качестве уездного центра. Для администрирования этих дел город подходил должностным лицам, занимавшим должность учебного инспектора.

Преподаватели аульных школ в повседневной практике использовали учебники и словари под авторством Алекторова, в частности «К мудрости ступенька. Азбука для учеников начальных русско-киргизских школ» (Москва, 1891), «Киргизско-русский словарь» (Оренбург, 1897 год), «Киргизская хрестоматия» (Оренбург, 1898 год). Множество его статей по казахскому фольклору, этнографии и истории регулярно публиковались в таких периодических изданиях, как «Оренбургский листок», «Астраханский вестник», «Московские ведомости», «Тургайская газета» и других. По моему мнению, знакомство Алекторова и Байтурсынова состоялось начиная с периода активной публикационной деятельности казахского учителя в периодических изданиях Тургайской области. Одно из ранних произведений, как сказано выше, А. Байтурсынова «Киргизские приметы и пословицы» было опубликовано на страницах «Тургайской газеты». В этой же газете на свет появилась статья А. Алекторова «Курманбай» (Приложение №6).

В статье он с удивлением и восхищением пишет о таланте поэта-певца Курманбая, зимующего в лощине Карагайлы Кинаральской волости Кустанайского уезда, особенно выделяя его исполнение песни «Огиз» («Бык») с добавлением различных звуков, характерных для животного (Алекторов, 1895: № 39). Алекторов проводил этнографические исследования среди казахов. В 1899 году издательство Казанского университета опубликовало его научный труд «Из мира киргизских суеверий. Баксы». Автор на страницах работы подробно описал свою встречу в ауле № 1 Каратагайской волости Тургайского уезда с известным казахским шаманом Суйенбаем, который демонстрировал обряд лечения больного (Алекторов, 1899: 3-9).

А. Алекторов приложит немало усилий для открытия в Кустанае педагогического класса, который будет готовить учителей для сельских школ.

В период его инспекторской деятельности 8 октября 1895 года в Кустанае была открыта русско-казахская прогимназия. На церемонию открытия прогимназии приглашаются в качестве почетных гостей вдова покойного И. Алтынсарина Айганыс, Шолпан Каржасова (жена переводчика уездного начальника Х. Каржасова - автор), Катира Токтабаева (возможно жена Досжана Токтабаева - автор). Выступая на торжественном собрании, А. Алекторов отметил, что открываемая прогимназия является первой на территории России русско-казахской женской гимназией, учебное заведение помогает казахским девушкам развивать свой ум, учиться хорошим привычкам, осваивать искусство, необходимые для жизни (И.К., 1895: №42).

Положительные изменения в сфере народного просвещения Тургайской области, стали объектом критики и споров представителей общественности и различных государственных ведомств. Следовало проанализировать и изучить опыт становления системы народного образования в особенностях многообразия культур и менталитетов проживающих в регионе народов. Особый интерес вызывала проблема функционирования аульных школ, многие из которых адаптировались к особенностям коллективов, жизнедеятельность которых регулировалась условиями кочевого быта.

Опыт работы аульных школ активно обсуждался на страницах периодических изданий. Помимо «Тургайских областных ведомостей» и его воскресного приложения «Тургайской газеты», о происходящих позитивных изменениях в сфере образования в Тургайском регионе, писала также издававшаяся в Омске Акмолинская областная газета «Дала уалаяты». Например, в аналитической статье, размещенной в выпуске газеты «Дала уалаяты» за № 20 от 1896 года описывается значимость и востребованность аульных школ для казахского населения. В статье отмечалось следующее: «В прежнее время, когда дети киргизов Тургайской области, оторванные от семьи и аула, обучались только в интернатах оседлых пунктов области – пунктов же этих имеется только 3, а область равна пяти Франциям, - киргизы враждебно смотрели на школу. Еще более подстрекали их к этой вражде их муллы, боявшиеся обращения юных киргизов в проволавие при воспитании их так далеко от влияния их народа. Но когда, по желанию киргизов, были основаны 5 лет тому назад кочующие школы, обучение населения Тургайской области быстрыми шагами пошло вперед. Киргизские общества охотно обеспечивают и постройку, и содержание школ, а частные лица делают на них крупные пожертвования. Теперь в редком ауле нет кочевой школы» (ДУГ, 1994: 545).

Представители общественности неоднократно акцентировали внимание администрации на необходимости возведения новых школ и подготовки профессиональных специалистов. Степной генерал губернатор фон Таубе

обратился с письмом военному губернатору Тургайской области Я. Барабашу спрашивая подробные сведения об этих школах (Васильев, 1896: 161). Позже он запрашивал Министерство Народного Просвещения о выделении дополнительных штатов с целью формирования цельной системы аульных школ на территории Акмолинской и Семипалатинской областей. С некоторым запозданием Министерство поддержало просьбу губернатора. Департамент начальных школ 16 ноября 1901 года направил попечителю Западно-Сибирского учебного округа специальное письмо. Согласно его содержанию ставился вопрос о готовности Госсовета рассмотреть вопрос о выделении штатной должности директора народных школ для организации работы сельских школ в Акмолинской и Семипалатинской областях. Также в письме прописывалось предложение о выдвижении кандидатуры статс-советника инспектора народных школ Букеевской Орды и Тургайской области А. А. Алекторова на новую должность (ГАТО. Ф.126, Оп.4, Д.168, Л.9-9 об.).

В январе 1902 года общее собрание Государственного совета Департамента промышленности, науки и торговли одобрило предложение Министерства Народного Просвещения об утверждении должности директора народных школ Акмолинской и Семипалатинской областей и определил сметную стоимость расходов. Для содержания должности директора народных школ было принято решение выделять ежегодно из казны 3400 рублей, для ведения делопроизводства - установить жалование согласно указу, утвержденному 24 мая 1900 года (ГАТО. Ф.126, Оп.4, Д.168, Л.31-31 об.).

7 января 1902 года Император утвердил решение Государственного совета. 23 января 1902 года вице-директор департамента начального образования Министерства народного просвещения Н. Г. Дебольский направил попечителю Западно-Сибирского учебного округа Л. И. Лаврентьеву телеграмму с просьбой утвердить кандидатуру Алекторова. В ответном письме Л. Лаврентьев сообщил об отсутствии возражений и отметил необходимость принятия подобного решения (ГАТО. Ф. 126, оп. 4, Д. 168, Л. 35). 4 марта 1902 года А. Алекторов был назначен на новую должность. Это зафиксировано в журнальной записи от 22 апреля, в которой обычно указывались распоряжения Западно-Сибирского округа (ГАТО. Ф.126, оп.4, Д.1588, Л.219). Содержание приказа не сразу стало известно А. Алекторову. По факту получения известий Алекторов телеграфировал из Кустаная начальнику Западно-Сибирского учебного округа сообщение. В телеграмме он уведомил адресат отправки о сообщении Степного генерал-губергатора о назначении на новую должность. Следует отметить, что на данный момент приказ о его назначении еще не поступил (ГАТО. Ф..126, Оп.4, Д.168, Л. 36). Лаврентьев в ответной телеграмме известил о наличии приказа, согласно

которому Алекторову следовало немедленно прибыть на новое место назначения и приступить к обязанностям (ГАТО. ф.126, Оп.4, Д.168, Л.36). Алекторов в письме начальнику Западно-Сибирского учебного округа ходатайствовал о предоставлении ему 10 дней для оформления документации по прежней должности и прибытия на новое место работы (ГАТО. Ф.126, оп.4, Д.168, Л.37).

После назначения Алекторова на новую должность его тамыр Байтурсынов 1 апреля 1902 года обратился с письменным заявлением на имя директора народных школ Акмолинской и Семипалатинской областей Алекторова относительно принятия на работу в качестве делопроизводителя директора (Приложение №7). Учитель «Урунбаевской» школы Кустанайского педагогического класса Байтурсынов ходатайствовал с просьбой о рекомендации его персоны на должность делопроизводителя попечителю Западно-Сибирского учебного округа. Он предоставил сведения о своем образовательном статусе и указал 6-летний стаж преподавательской деятельности в Тургайской области. Документ визирован подписью «Учитель Ахмет Байтурсынов» (ГАТО. Ф.126, Оп.4, Д.385, Л.2).

В свою очередь А. Алекторов обратился к попечителю Западно-Сибирского учебного округа рассмотреть кандидатуру Байтурсынова (Приложение № 8). Письмо датировано 17 апреля 1902 года, *адрес* отправки письма указан город Кустанай. Алекторов в письме указал на отсутствие каких-либо препятствий для обустройства Байтурсынова на новую должность в другую область. По его мнению, важным фактором продвижения Байтурсынова являлась безупречность его 6-летней службы: «К сему считаю долгом присовокупить, что обязательный срок на должности учителя им **высмержен** (выдержан?-автор) и препятствий к его перемещению не имеется» (ГАТО. Ф.126, Оп.4, Д.385, Л.1).

В документе указываются следующие ценные сведения:

1. На момент написания заявления (1902 год) А. Байтурсынов был учителем в школе Урунбаева и Кустанайском педагогическом классе;
2. Номер аттестата А. Байтурсынова об окончании курса Оренбургской учительской школы - 260;
3. 26 марта 1902 года завершилась обязательная 6-летняя педагогическая деятельность (отработка) в Тургайской области.

Итак, 2 мая 1902 года А. Алекторов прибыл в Омск. На телеграмму начальнику Западно-Сибирского учебного округа Л. Лаврентьеву об аудиенции он получил согласие (ГАТО. Ф.126, Оп.4, Д.168, Л.40). В поездке для назначения на новую должность Алекторова сопровождал его друг-тамыр А. Байтурсынов. Термин «тамыр» в казахских представлениях означает

«самый близкий друг». Факт принятия Байтурсынова на работу в другую область подтверждается содержанием его заявления от 1904 года в МВД (Приложение №9) об освобождении от налогов как жителя Тургайской области: «Распоряжением г. (господина – авт.) попечителя Западно-Сибирского учебного округа от 3 мая 1902 года за №1674 я определен на государственную службу с 1-го того же мая» (РГИА. Ф.1291, Оп.84, Д.89, Л.1).

А. Алекторов, занимавший должность инспектора народных школ Тургайской области, был председателем общественного попечительского совета начальной школы Актюбинского и Кустанайского уездов в Кустанае. При его назначении на новую должность попечительский совет собрала собрание из 23 членов, проживающих в Кустанае, направил специальное письмо руководителю Западно-Сибирского академического округа. Общественный совет, в состав которого входит глава уезда, отмечает добрые дела А. Алекторова в период его пребывания на посту руководителя системы образования Тургайской области, подчеркивая, что он достоин должности директора народных школ Акмолинской и Семипалатинской областей (Приложение №10).

Согласно архивным данным, обнаруженным в российских архивах, за А. Алекторовым и А. Байтурсыновым последовал педагог Николай Комаров, выпускник Кустанайского педагогического класса. Он был утвержден инспектором А. Алекторовым 1 августа 1902 года учителем в селе Ащыколь Акмолинской области (ГИАОО. Ф. 8, Оп.1, Д. 16 Л. 1). Это решение отражено в письме Алекторова на имя инспектора народных школ Семипалатинской области. Письмо подписаны директором А. Алекторовым и делопроизводителем А. Байтурсыновым (Приложение № 11). Также в Акмолинскую и Семипалатинскую области на службу приезжают заведующий кустанайским педагогическим классом М. Н. Греховодов и выпускник этого класса М. Дулатов, супруги Назипа Кульжанова и Нургали Кульжановы. В календарном книжке Семипалатинской области на 1905 год М. Дулатов - учитель Жарлинской сельской школы Зайсанского уезда Семипалатинской области (Адрес-календарь, СО 1905: 66). В 1906 году М. Греховодов поступил инспектором народных школ второго района Акмолинской области (Петропавловский уезд) (Памятная книжка 3-С учебного округа, 1909: 334), а выпускник Оренбургской учительской школы Н. Кульжанов устроился учителем татарского (казахского) языка в учительскую семинарию г. Семипалатинск. До этого он был учителем в Жетикара-Шубарской школе Кустанайского уезда Тургайской области (Адрес-календарь ТО, 1903: 94), а его супруга Назипа в 1902 году окончила русско-казахскую женскую гимназию в г. Кустанае, где работала с 1895 года. Предполагаем, что перевод

учителей Тургайской области в Акмолинский и Семипалатинский регионы произошел при поддержке А. Алекторова и А. Байтурсынова.

Тамырства А. Байтурсынова и А. Алекторова мы хотели бы подытожить словами М. Ауэзова: «Встреча с Алекторовым оказала два совершенно разных влияния на личность и работу Ахмета в последующие дни. Один из них - вероятно, он знал цель колониальной политики Алекторова по отношению к казахам. После ознакомления с намерениями Алекторова, который сказал, что он использует эту политику, чтобы просветить казахов на пути знаменитого Ильминского, Ахмет понял бедственное положение казахского народа, именно тогда его самые глубокие мысли о стране начали пробуждаться. Второе впечатление от знакомства с Алекторовым – это то, что открыло его разум и помогло ему понять то, чего он не знал в прошлом» (Ауэзов, 1991: 18-19).

ОМСКО-КАРКАРАЛИНСКИЙ ПЕРИОД

В Омске начался новый период в биографии Байтурсынова. Он жил в Омске с 1 мая 1902 года по осень 1904 года. По должности делопроизводитель как государственный служащий по закону того времени освобождался от уплаты налогов. В архиве сохранились документы, касающегося *периода* государственной службы А. Байтурсынова в Омске. Например, зафиксированы прошение А.Байтурсынулы в соответствующие учреждений по вопросам освобождения его от налогов как жителя Тургайской области (Приложение 12-15), а также запросы Западно-Сибирского учебного округа (Приложение 16-117) в Оренбургский учебный округ (ГАТО. Ф. 126, Оп.4, Д. 385, лЛ 10-11 об.).

С момента поступления на службу в Омске вопрос о снятии кибиточного сбора Тургайской области со стороны Западно-Сибирского учебного округа *Байтурсынов ставит* в специальных письмах в Оренбургскую казенную палату, Оренбургскому военному губернатору (ГАТО. Ф. 126, Оп.4, Д. 385, Л. 3-9). *Рассмотрение* этого дела продлится на два года. После того, как вопрос не был решен и на имя А.Байтурсынова продолжалась начисления кибитчного сбора, он написал прошение министру внутренних дел для *соответствующего* решения (Приложение № 18). Дата написания - 16 апреля 1904 года. В прошении А. Байтурсынов просит министра внутренних дел положительно решить вопрос об освобождении его от уплаты налогов связи с переходом на государственную службу. *Байтурсынов* сообщает министру, что приказом начальника Западно-Сибирского учебного округа от 3 мая 1902 года *он* назначен на государственную службу в качестве делопроизводителя

директора народных училищ Акмолинской и Семипалатинской областей с 1 мая («Распоряжением г. попечителя Западно-Сибирского учебного округа от 3 мая 1902 года за № 1674 я определен на государственную службу с 1-го того же мая») (РГИА. Ф. 1291, Оп.84, Д.89, Л. 1) В связи с этим, он подробно объясняет, что послал письмо с просьбой исключить его из списка налогоплательщиков Тургайской области (РГИА. Ф. 1291, Оп.84, Д.89, Л. 1).

К сожалению, *несмотря на обращения Байтурсынова* из Омска в Оренбург местная администрация не освобождает его от уплаты налогов, хотя исключили его из списка как кибитковладелец. В то же время А. Байтурсынов сообщил министру, что незаконно платит налоги с имущества, зарегистрированного на его брата. О данном *факте* он сообщает, что 1 апреля 1903 года написал жалобу военному губернатору Тургайской области (А. А. Ломачевскому – автор), в результате чего от руководителя крестьянского отделения № 1 Тургайского уезда поступило письмо на имя директора народных школ Акмолинской и Семипалатинской областей, в котором был написан ответ, что у *Байтурсынова* нет законных оснований для освобождения от налогов (РГИА. Ф. 1291. Оп. 84, Д. 89. Л. 1 об.).

После этого ответа из Тургайской области *Байтурсынов* сообщил, что 6 сентября 1903 года направил письмо в Министерство внутренних дел с просьбой дать разъяснения, а 15 ноября того же года во второй раз подал жалобу на имя Тургайского военного губернатора, а *тот* в свою очередь, направил её в областное управление. Далее областное управление вместо того, чтобы разобраться в вопросе, одобрило ответ главы крестьянского отделения № 1 Тургайского уезда. В связи с этим Байтурсынов просит distinguished министра вмешаться, *доказывая*, что его позиция *отказа* освободить от налогов, незаконна. Таким образом, *Байтурсынов* просит вернуть незаконно *взысканные* 24 рубля за 1902 год, 6 рублей, *взысканные* за 1903 год, всего 30 рублей (РГИА. Ф. 1291, Оп.84, Д.89, Л. 2 об.). В письме к министру А. Байтурсынов отметил, что у него есть два брата, которые еще не женились, поскольку у них нет собственного дома и имущества, они считаются одной семьей. В конце письма автор подписался «Делопроизводитель А. Байтурсынов», указав статьи закона, на который он опирается (РГИА. Ф. 1291, Оп.84, Д.89, Л. 2 об.).

После этого письма Тургайский военный генерал-губернатор А. Ломачевский 21 сентября 1904 года направил письмо в Земское отделение Министерства внутренних дел, в котором указал, что заявитель освобожден от налога на дом (Приложение № 19), а эта задача передана брату А. Байтурсынова Какишу Байтурсынову (РГИА. Ф. 1291, Оп.84, Д.89, Л. 4-4об). В свою очередь Земский отдел 28 сентября 1903 года направляет в Омское

городское управление полиции (приложение № 23) решение об освобождении А. Байтурсынова от налога на дом (РГИА. Ф. 1291, Оп.84, Д.89, Л. 5). Отдел полиции передает это сообщение А. Алекторову (РГИА. Ф. 1291, Оп.84, Д.89, Л. 7). Он пишет следующее сообщение в Земский отдел МВД (Приложение № 21): «Объявление от 28 сентября 1904 г. за № 20963 на имя бывшего делопроизводителя при мне Ахмеда Байтурсунова, ныне заведующего Каркаралинским двухклассным училищем, мною получено 28 июня 1905 г., для доставления по принадлежности. О сем имею честь уведомить, для сведения, в возвращении отношения от 29 сентября 1904 г. за №20964» (РГИА. Ф. 1291, Оп.84, Д.89, Л. 6).

После этого ответа из Тургайской области он сообщил, что 6 сентября 1903 года направил письмо в Министерство внутренних дел с просьбой дать разъяснения, а 15 ноября того же года во второй раз подал жалобу на имя Тургайского военного губернатора, а губернатор, в свою очередь, направил его в областное управление, далее областное управление вместо того, чтобы разобраться в вопросе, одобрило выступление главы крестьянского отделения №1 Тургайского уезда. В связи с этим Байтурсынов просит достопочтенного министра вмешаться, говоря, что позиция администрации Тургайской области незаконна. Таким образом, просит вернуть необоснованно взысканных 24 рубля за 1902 год, 6 рублей - за 1903 год, всего 30 рублей (РГИА. Ф. 1291, Оп.84, Д.89, Л. 2 об.). В письме к министру А. Байтурсынов отметил, что у него есть два брата, которые еще не женились, поскольку у них нет собственного дома и имущества, они считаются одной семьей. В конце письма автор подписался «Делопроизводитель А.Байтурсынов», указав статьи закона, на который он опирается (РГИА. Ф. 1291, Оп.84, Д.89, Л. 2 об.).

В ответ обращение А. Байтурсынова Тургайский военный генерал-губернатор А. Ломачевский 21 сентября 1904 года направил письмо в Земское отделение Министерства внутренних дел, в котором указал, что заявитель освобожден от налога на дом (Приложение №20), а эта задача передана брату А.Байтурсынова Какишу Байтурсынову (РГИА. Ф. 1291, Оп.84, Д.89, Л. 4-4об). В свою очередь Земский отдел 28 сентября 1903 года направляет в Омское городское управление полиции решение об освобождении А. Байтурсынова (Приложение №21) от налога на дом (РГИА. Ф. 1291, Оп.84, Д.89, Л. 5). Отдел полиции передает это сообщение А.Алекторову (РГИА. Ф. 1291, Оп.84, Д.89, Л. 7). Он пишет следующее сообщение в Земский отдел МВД (Приложение №22): «Объявление от 28 сентября 1904 г. за №20963 на имя бывшего делопроизводителя при мне Ахмеда Байтурсунова, ныне заведующего Каркаралинским двухклассным училищем, мною получено 28 июня 1905 г., для доставления по принадлежности. О сем имею честь

уведомить, для сведения, в возвращении отношения от 29 сентября 1904 г. за №20964» (РГИА. Ф. 1291, Оп.84, Д.89, Л. 6).

Значение этого документа, хранящегося в российском архиве, можно перечислить следующим образом. Во-первых, этот документ поможет точно определить время, когда учитель А. Байтурсынов работал в аульных школах Тургайской области, а потом делопроизводителем у директора народных школ Акмолинской и Семипалатинской областей А. Алекторова. Это было 1 мая 1902 года. Во-вторых, помогает уточнить, в каком году и в какое время он был назначен директором Каркаралинской двухклассной русско-казахской уездной школы. Летом 1905 года он занимал должность заведующего Каракаралинской школой. В-третьих, в документе представлены некоторые сведения о семейном положении А. Байтурсынова.

В Омске он сблизился с казахским интеллигентом, будущим лидером движения Алаш Алиханом Букейханом. С его помощью он впервые ознакомился с рукописями Абая Кунанбаева, которые планировались к изданию А. Букейханом.

«В Акмолинской и Семипалатинской областях, нет никого, кто бы не знал Абая, — Пишет А. Байтурсынов статье 1913 года «Қазақтың бас ақыны» («Первый поэт Казахстана»), — В Тургайской области, находящийся вблизи с Акмолинской, можно с уверенностью сказать, что мало кто знает Абая. Поскольку слова Абая не были опубликованы, ни имя Абая, ни его слова не были услышаны в Тургайской области до тех пор, пока его слова не были изданы в виде книги. В Акмолинской и Семипалатинской областях удивляются тому, кто не слышал имени и слов Абая. Когда я впервые приехал в Акмолинскую область, то удивились к тому, что я не знал Абая и не слышал о нем. ... В 1903 году я получил рукописанную тетрадь со стихами Абая» (Байтурсынов, 1991: 216-217).

А.Букейхан был восхищен поэтическим талантом А.Байтурсынова. Его удивила способность Ахмета точно и изысканно переводить басни И.Крылова. В мае 1904 года он написал письмо Н. Потанину, в котором просит помощи в издании басен⁵ (Приложение №23) Прочитываем: «Многоуважаемый Григорий Николаевич! Один мой знакомый киргиз перевёл на киргизский язык чудными стихами 41 басню, преимущественно И.А Крылова. Автор перевода по общественному положению незначительный человек - только делопроизводитель директора народных училищ Акмолинской области. Намереваясь напечатать частями переводы в «Сельскохозяйственном Листке»⁶

⁵ Письмо А.Букейхана к Н.Потанину любезно предоставил нам известный ученый Султан-хан Аккулы

⁶ «Сельскохозяйственный листок» - бывшая газета «Акмолинские областные ведомости», печатный орган Степного генерал-губернаторства.

, издаваемом канцеляриею Степного Генерал-губернатора, автор Ахмет Байтурсунов обратился к своему начальству – директору г. Алекторову. Он, продержав рукопись ½ года, вернул её автору и сказал ему, что г. Сухотин⁷ не разрешил печатать в «Сельскохозяйственном листке». Мы, я и Ахмет Байтурсунов, решили печатать его перевод отдельною брошюрою, но не знаем, как получит разрешение специального цензора книг, выходящих на татарско-тюркском языках. Не укажете ли способы, как и куда нужно обратиться? Не взяли ли вы сами на себя, через петербургских знакомых, представления в цензуру перевода А. Байтурсунова?» (ККМ. Ф. 7928, Оп. 116, Д. 1315, Л. 116.).

В письме А. Букейхан отметил, что у А. Байтурсынова талант не только к поэту, но и в искусстве рисования: «Он талантливый молодой киргиз, к сожалению, не получивший даже среднего школьного образования и вынужденный ныне посвящать всё время на добывание средств к жизни. При других условиях из него вышел бы полезный и заметный общественный деятель. Ахмет Байтурсунов недурно рисует, что среди киргиз большая редкость, пытался поступить в какую-то в Казани художественную школу, но за неимением средств, вынужден был расстаться с мечтою» (ККМ. Ф. 7928, Оп. 116, Д. 1315, Л. 116.).

С точки зрения сегодняшней оценки духовного наследия А. Байтурсынова письмо имеет *важное* значение. Во-первых, лидер Алаш А. Букейхан высоко оценил его достоинства как «молодого талантливого поэта», «редкого среди казахов художника». А. Букейхан, хорошо знакомый с творчеством Абая и обладающий глубоким критическим умом, был поражен переводами А. Байтурсынова и *оценил* его стихи словами – «чудесные стихи». Во-вторых, если бы у молодого поэта было высокое материальное положение, то он был бы известным и полезным общественным деятелем. В последние годы он постоянно поддерживает развитие и совершенствование своих поэтических и бойцовских качеств. В-третьих, первое название стихов А. Байтурсынова, переведенных им *басен* И. Крылова, - «Сорок одна басня». В-четвертых, из содержания письма следует, что переводы А. Байтурсынова были готовы к публикации в печати до 1909 года, то есть в 1903 году.

В 1909 году переводы поэта басен И. Крылова были изданы в городе *Петербурге* под названием «Сорок басен». В том же году впервые вышли в свет сборник стихов Абая Кунанбаева и книга М. Дулатова «Проснись, казах». Несомненно, именно А. Букейхан являлся инициатором и вдохновителем осуществления этих добрых дел общественного просвещения.

---

⁷ Сухотин, Николай Николаевич, генерал-лейтенант – генерал-губернатор Степного края с 14.04.1901 по 25.04.1906 гг.

Поэтические строки стихотворения А. Байтурсынова «Письмо другу» из сборника стихов «Маса», опубликованного в Оренбурге в 1911 году, безусловно, *иллюстрируют* оценку самоотверженного труда вождя Алаша. Эти «чудесные стихи», переведенные А. Байтурсыновым *басен* И. Крылова, в *последующие годы* лидер Алаш использовал в своих публицистических статьях на страницах газеты «Казах». Например, в письме к Жаханше Альмухаммедовичу Сейдалину в 1913 году о казахском съезде он для дополнения своим мыслям обсуждаемой *темы* использовал отрывки из переводов «Сорок басен» - басни «Синица», «Волк и ягненок» (Газета «Казах», 2018-1: 244).

В 1933 году, чтобы спасти своего друга, отбывавшего наказание в ссылке в Архангельске, А. Букейхан просил помощи от руководителя организации «Помощь политзаключенным» (Политпомощь) Е. Пешковой, написав ей письмо. В ней он сравнивая А. Байтурсынова с Кириллом и Мифоди, создавшие русский алфавит, а также с известными поэтами и писателями Новиковым и Радищевым пишет: «...Он популизировал эту азбуку, напечатав на ней сатирические свои стихи и перевод 40 басень Крылова. При этом он с последним поступил также, как дедушка Крылов с Эзопом. Эзопкрыловские басни сделал казакскими. По меткости сатиры, красоте стиха, по краткости изложенная темы-переводы Байтурсунова – представляют высокохудожественное творение свыше отмеченного таланта. Крылова в степи знал всякий казак» (ГАРФ. Ф.Р-8409, Оп.1, Д. 994, Л.47-47 об.).

«СОРОК БАСЕН» «Сорок басен» - первый сборник стихов А. Байтурсынова. Это труд, творчески обработанных басен выдающегося представителя русской классической литературы И. А. Крылова. Исследователи русской литературы установили, что до 1844 года в 9 *девяти* книгах было опубликовано более *двухсот* образцов стихов знаменитого поэта. большая часть которых была переведена с *изданий Жана де* Лафонтена. Французский поэт переводил басни древнегреческих и римских поэтов Эзопа, Федры и Бабрия. Переводы русского поэта пользовались такой популярностью, что некоторые издательства имели предварительный договор на издание стихов И. Крылова в своих издательствах и выпускали их многотысячными тиражами.

Стихи известного баснописца И. Крылова стали распространяться в казахской степи, ставшая частью Россической империи, через русско-казахских школы, поэтов и писателей с демократическими взглядами, отправленных в ссылку в степные области. Басни И. Крылова начали использоваться с 1861 года в русско-казахских начальных школах, открытых в военных укреплениях,

как хрестоматия для изучения русского языка. Как пишет Н. Ильминский, в учебной ведомости Троицкой русско-казахской школы, преподаваемой одним из первых выпускников Оренбургской школы Н. Мунсымбаевым за период с 1861 по 1869 годы при освоении учащимися предмета русский язык содержалось примечание: «учили легкие басни Крылова с переводом, упражнялись в разговорах по-русски» (Ильминский, 1891: 157).

В рекомендациях инспектора И. Алтынсарина заведующему Актюбинской двухклассной уездной школой А. Мазохину в 1883 году излагается необходимость заучивания в первом классе сборника басен для учащихся по изучению языка, преимущественно *произведений* И. Крылова (Ильминский, 1891: 371). В программу требований по письменным и устным вступительным испытаниям в Казахскую учительскую школу, открытую в городе *Орске* (позже переведенную в Оренбург) по предмету русский язык входило обязательное знание наизусть басен «Лебедь, Щука и Рак», «Чиж и Голубь», «Волк и Кот», «Щука и Кот», в качестве дополнения были обозначены такие басни поэта, как «Ворона и Лисица», «Свинья под дубом», «Зеркало и Обезьяна», «Обезьяна», «Крестьянин в беде» (Васильев, 1896: 55-56).

При определении уровня знаний по русскому языку учеников русско-казахской школы Троицка отмечали «учили легкие басни Крылова с переводом». Художественные переводы басни И. Крылова впервые осуществил в «Киргизской хрестоматии», составленной И. Алтынсариним в 1879 году. В нем басня «Ворона и лисица» была представлена на казахском языке. Как известно, великий мыслитель Абай также перевел несколько басен И. Крылова. А. Байтурсинов продолжает дело просветителей, и басни И. Крылова передаются в новом содержательном ключе. Особенность его переводов заключается в том, что сюжет сохраняется, но преобладает творческая интерпретация, идеи, картины жизни близкие к казахскому быту, новые мысли, отражающие деяние времени (Нургалиев, 1991: 7).

Одной из целей А. Байтурсинова при переводе басен из А. Крылова была пропаганда единства нации. Недаром сборник начинается с басни «Лебедь, щука и рак», критикующей отсутствие единства. Вопросы единства казахского народа в становлении нации была острой проблемой с давних времен. Пословицы, поговорки, притчи, басни, богатырские и исторические поэмы об единстве и солидарности в фольклорных произведениях народа - это яркое свидетельство того, что данный социальный вопрос очень востребован. В стихотворении «Лебедь, Щука и Рак» проблема единства в оригинале И. Крылова сохранилась в качестве основной мысли, но к этому добавилась и

такая социальная мысль, которую казахский поэт сжал в одну строчку стихотворения:

Джигиты, следует извлечь урок:
Товарищам нужно единство,
Не будет проку, если мы
Не станем едины в словах и на деле.

Стихотворение поэта напрямую связано с вопросом народного единства, и в нем звучат отголоски афоризмов Абая «Бірінді – казақ, бірін – дос // Көрмесен істің бәрі - бос» («Если в ближнем ты не видишь друга, бесполезны все твои дела»).

Тот факт, что поэт начинает *стихотворение* словами «джигиты» показывает, что басня была переведена для *жителей казахской* степи. Лидеры Алаша использовали слово «джигит» как синоним образованных людей. А. Букейхан использует слово «джигиты» в понятии активных граждан казахского социума: «Все ли люди делают свою работу? Разве не так много образованных джигитов, ведущих людей к свету? В таком случае, где джигиты, которые отправятся вместе с народом в на верный путь?» (Газета «Казах», 1998: 55). Объединение казахов в делах нации было одной из главных забот руководства Алаш. В басне, где есть строка «Тартса да бар күштерін аямай-ақ // Асылы жүк орнынан қозғалмады» (Из кожи лезут вон, а воз и ныне там). «Недвигающиеся воз» - животрепещущие национальные вопросы казахов. Об этой проблеме лидеры Алаш поднимали в страницах газеты «Казах»: «Дело нации – огромная работа. Если народ не займется своими делами, для этого если каждый человек должен заняться своим делом, тогда появится народ. Тогда любой может найти работу (Газета «Казах», 1998: 379). «...Вместе дружно займемся делом. У кого есть желание служить нации, то им работа найдется. Работа может быть и тяжелой, и легкой. У казахов много нерешенных вопросов. Нужно браться за работу, которую можешь осилить. Важно помнить, малое поможет большому делу. ...Долг каждого казаха - способствовать росту самооценки нации, помочь, служить во благо. ... Жизнь коротка, но дорога по пути длинная, так давайте делать все возможное до конца наших дней», - писали они в газете «Казах» (Газета «Казах», 1998, 11).

В некоторых переводах поэта, характерных для жанра традиционной басни, где критические высмеиваются такие черты человека, как вседозволенность, гордыня, невежество, наивность, хитрость, насилие, высокомерие. Например, в басне «Лягушка и Вол» лягушка затеяла сравниться с волком – «Она завистлива была, И ну топорщиться, пыхтеть и надуваться». В конце концов зависть убивает лягушку. Автор в заключении басни завершает

народной мудростью с поговоркой «Әлін білмеген әлек» («Не рассчитавший своих сил попадет впросак»)

Басня «Муха и Дорожные» гласит о поступке мухи, которая прославляет чужой труд, как свой, и зарабатывает на жизнь благодаря кому-то. В переводе басни «Лошадь и осел» лошадь не помогла ослу, который устал от тяжелой ноши и в конце концов от этого пострадала:

В этом мире каждый должен другому помочь,
Ведь если кто-то из соседей умрет, это будет на твоей спине
Его бремя, несомненно, будет возложено.

Автор предлагает читателю следующую мысль в басне «Осел и соловей», критикуя невежество осла, который не оценив певческого таланта соловья предпочел пение петуха: Избави, бог, и нас от этаких судей.

Такой же мотив есть в басне «Пустынник и медведь». В нем рассказывается о гибели человека от невежества, который дружил с медведем. Невежественный медведь убивает спящего человека тяжелым камнем, чтобы убить муху, севшую на его друга:

Хотя услуга нам при нүжде дорога,
Но за нее не всяк умеет взяться:
Не дай бог с дураком связаться!
Услужливый дурак опаснее врага.

Невежественный правитель властвует над людьми и подвергает опасности. Это мысль выражена в заключительной части басни «Филин и Осел»:

Однако ж Филин мой упрям;
Ослу советует и вкось и впрям —
«Постерегись!» кричит: «направо будем в луже».
Но лужи не было, а влево вышло хуже.
«Еще левей возьми, еще левее шаг!»
И — бух Осел, и с Филином, в овраг.

По мнению автора, силой, разрушающей невежество, являются наука и образование. «Невежда без науки — счет для слепого», — сказал он, призывая *сторонников* Алаша держаться подальше от невежества глупого осла, которого ведёт *филин*, не *способный* видеть днем.

В любом обществе одна из актуальных проблем является справедливость, равенство. Справедливость - принцип, опирающийся на философию фундаментальных религий в мире, на познание юридических основ, регулирующих общественные отношения. В произведениях Абая философские выводы как «Начало человечности — любовь и справедливость. Они присутствуют во всем и решают все. Это дело рук Господа» или

«Справедливость — вот свет души. Если воля есть, ум живет» подразумевают, что этот принцип имеет большое значение в человеческом обществе».

К этому вопросу относится басня И. Крылова «Волк и Ягненок», переведенная А. Байтурсыновым. В нем повелитель могущественной силы рассказывает о насилии волка над слабым, беззащитным ягненком. В мире образов в мировой литературе широко распространен волк как символ насилия и властности, овечка — образ кроткого, слабого. В жизни казахов, занимающихся животноводством, много образных слов о овце, а также о действиях ее злейшего врага — волка. Очевидно, что волк и ягненок из перевода И. Крылова является одним из способов создания образов, близкие казахскому познанию. Конец басни заканчивается куплетом, который критикует социальное неравенство, которое имеет место в человеческом обществе, несправедливость богатых и могущественных людей:

«Ах, я чем виноват?» — «Молчи! устал я слушать

Досуг мне разбирать вины твои, щенок!

Ты виноват уж тем, что хочется мне кушать».

Сказал и в темный лес ягненка поволок.

Гордыня — один из самых испытанных персонажей мировой литературы, а также литературного образа знаменитостей в восточной литературе. Среди великих поэтов Востока мало найдется поэтов, не критикующих гордость. Известно, что поэма Абая «Искандер» также затрагивала этот вопрос. В одном из избранных переводов А. Байтурсынова есть басня «Колос» направленная на тему мировой литературы. Басня передается от лица отца и сына, у которого есть поле:

«За что вы, люди, так всегда несправедливы,

Что кто умеет ваш утешить вкус иль глаз,

Тому ни в чем отказа нет у вас;

А кто полезен вам, к тому вы нерадивы?»- ответ хозяина на этот вопрос:

«Мой друг», хозяин отвечал:

«Я вижу, ты моих трудов не примечал.

Поверь, что главные мои о вас заботы.

Когда б ты знал, какой мне стоило работы

Расчистить лес, удобрить землю вам:

И не было конца моим трудам.

Но толковать теперь ни время, ни охоты,

Ни пользы нет.

Дождя ж и ветру ты проси себе у неба;

А если б умный твой исполнил я совет,

То был бы без цветов и был бы я без хлеба».

В «Сорок басен» А. Байтурсынова наряду с традиционными содержаниями басен, как критика негативных поступков, пример нравственности, имеются критические осмысление национально-го характера казахов. Например, в басне И. Алтынсарина и Абая «Ворона и лисица» в качестве выражения характера изображены наивность гордого ворона и хитрость лисицы, в переводе А. Байтурсынова он выходит из поля нрава личности и переходит в русло испытания простодушия и невежества национального характера.

Один из самых ярких переводов А. Байтурсынова из басен И. Крылова – «Комар и пастух». Количество поэтических строк в оригинале И. Крылова – три, а в переводе два раза больше. Перевод содержит основное содержание оригинала на русском языке. Но есть расхождение в заключительном выводе А. Байтурсынова и И. Крылова. В оригинале пастух убил змею, но перед этим убил комара. Ключевое слово в нем: «Кто говорит правду, тот подобен комару». В казахском варианте пастух убивает комара, а увидев змею, пожалеет об этом. В ней пастух не убивает змею, а убивает комара. И объясняет смысл таким образом: пастух - это казахский народ, змея - это враг, а комар - это сам автор, который словом ужалил народ. В последней строфе автор высказывает свое опасение, что народ поступит с ним как с комаром. «Комар» из басни станет основной стержней сборника стихов «Маса» (Комар) А. Байтурсынова, изданного в 1911 году. История показала, что судьба поэта, пытавшегося разбудить казахский народ и сделать его равным другим, закончилась так же, как и Комара погибшего от рук человека, которого он пытался спасти.

Сборник «Сорок басен», впервые опубликованный в 1909 году, был переиздан в 1913 году. В том году газета «Казах» опубликовала рекламу: «Второе издание «Сорок басен» — это книга Ахмета Байтурсынова, изданная на казахском языке в переводе с басни И. Крылова. Язык этой книги прост, красиво напечатанный, правописание «казахское». Цена 25 копеек, по почте 30 копеек. Адрес для заказа: г. Оренбург, ред. «Казах». (Газета «Казах», 2018: 180).

КАРКАРАЛИНСК. 21 сентября 1904 г. А. Байтурсынов был назначен учителем и директором Каркаралинской уездной школы. По данным статистического учета Западно-Сибирского учебного округа, двухклассная уездная школа в Каркаралинске была открыта 27 октября 1904 года в арендованном здании (Памятная книжка З-С учебного округа, 1909: 390). По данным на 1 января 1909 года, в школе обучался 81 мальчик. На финансирование школы в том же году было выделено 6211 руб.

Каркаралинское двухклассное русско-киргизское училище, в г. Каркаралахъ.
Открыто 27 октября 1904 года. Отъ казны 6211 р. Въ наемномъ домѣ. Учащихся
къ 1 января 1909 года 81 мальчикъ.

Получается что А. Байтурсынулы был первым организатором при открытии школы. Этот Каркаралинский эпизод жизни А. Байтурсынова напоминает историческую картину 1861 года, когда начальник Пограничной комиссии В. Григорьев отправил в Тургайскую область пятерых выпускников Оренбургской школы, степные укрепления для открытия русско-казахских школ. (Абсадык, 2021с: <https://egemen.kz/article/268807-aghartushylyqty-altynsarinmen-birge-bastaghan-beseu-kim>)]

По данным статического справочника 1905 года в *Каркаралинске* рядом с А. Байтурсыновым работали два учителя, один - Михаил Дмитриевич Желнин, второй - Ахмет Аяганович Аяганов (Адрес- календарь СО, 1905:53):

Каркаралинское двухклассное русско-киргизское
училище.
Завѣдывающій училищемъ – Ахмедъ Байтур. *Байтурсуновъ*.
Учителя: – Мих. Дм. *Желнинъ* и Ахм. Аягановичъ *Аягановъ*.

В 1909 году А. Байтурсынов был задержан как подозреваемый в антиправительственной агитации и был заключен в Семипалатинскую тюрьму, а на его должность вступил Е. И. Мертвецов. В это время в школе преподавали священнослужитель А. Хрусталева, уроки мусульманской религии вел мулла-имам Конекбай Жетмышев, учителями были А. К. Чумакин, Е. А. Айманов, помощником учителя работал Е. В. Полудов (Адрес-календарь СО, 1910: 101-102).

Учительская деятельность А. Байтурсынулы в Каркаралинске совпадает с большим историческим событием, произошедшим на территории Российской империи. В 1905 году в Российской империи произошла первая русская революция, *началом которой стало «Кровавое воскресенье» 9 января 1905 г.* На возникновение массового волнения людей повлияло внешние и внутренние факторы. В то время как внутренний фактор обусловлен усложнением социально-экономических условий, а внешний фактор заключался в том, что Российская империя в японской войне практической проиграла, подписав позорный мирный договор. В целях привлечения

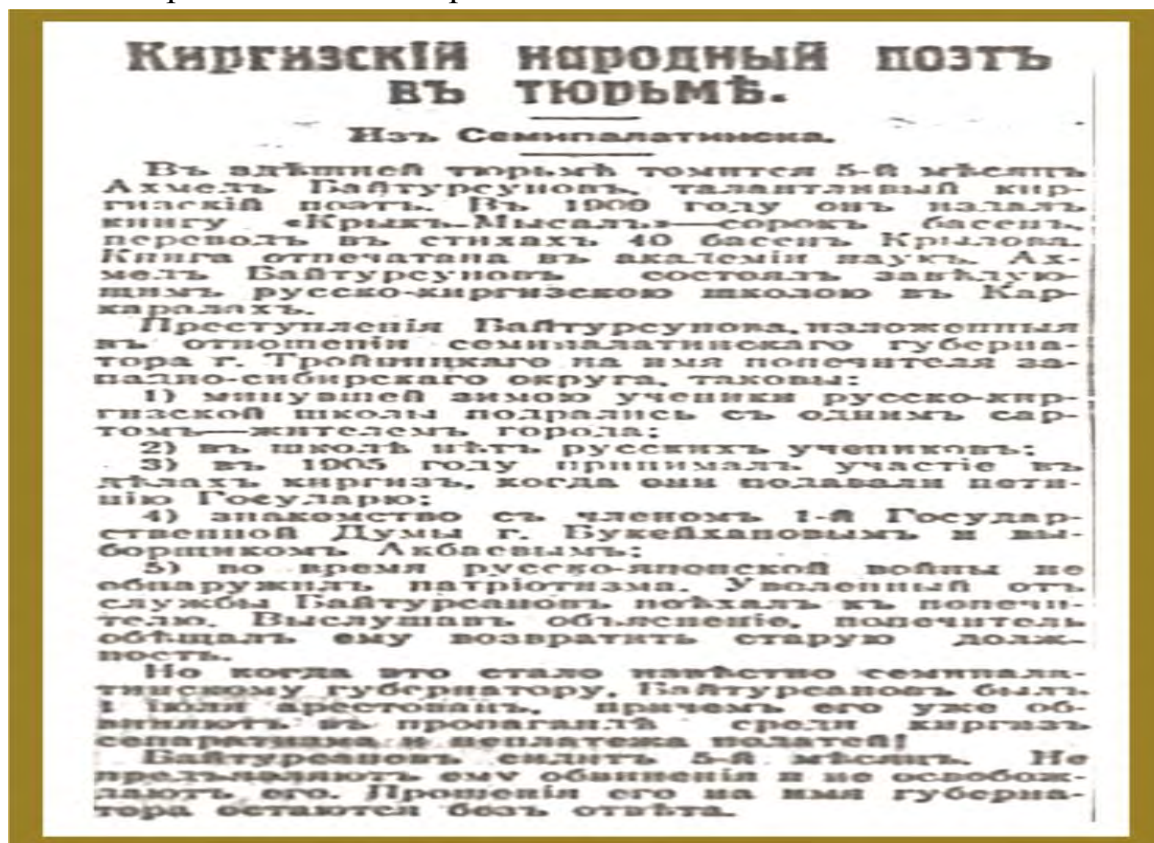
внимания общества, император издает манифест так называемого 17 октября 1905 года. В нем предполагалось учреждение законодательного парламентского института, гражданам политические права и свободы, в частности, свобода слова, совести, собраний и гражданская свобода.

Деятели Алаш во главе с А. Букейханом тепло приветствует *царский* манифест. По словам известного ученого С. Аккулы, казахстанская интеллигенция активно и быстро распространяет манифест среди казахов. Для того чтобы донести содержание документа до масс казахов, А. Букейхан и Раимжан Марсекулы перевели его на казахский язык и напечатали тиражом 10 000 экземпляров. Все тиражи были в казахских степях. Кроме того, они опубликуют перевод манифеста на казахском языке в казахском номере «Дала уалаяты» приложения областной газеты «Акмолинские областные ведомости» (Аккулы, 2016: 403).

В каркаралинский период начинается активная общественная и политическая деятельность А. Байтурсынулы. *Окрыленный* идеями манифеста он полностью окунулся в политическую жизнь. М. Дулатов так описывает его кипучую работу каркаралинского периода: «В начале XX века, живя в Каркаралах, А. Байтурсынов принимает участие в революционных движениях: работая в первое время нелегально, а затем после обнародования манифеста 17 октября 1905 года, являясь одним из видных и активных руководителей киргизских масс. Вскоре наступает реакция, революция уходит в подполье, а А. Байтурсынов продолжает работу в подпольных организациях. Однако подходит расплата: среди товарищей оказывается провокатор (Т. Чингисов), который и выдает А. Байтурсынова и других» (Дулатов, 1922: 20).

В государственном центральном архиве Республики Казахстан сохранилось личное дело «провокатора Т. Чингизова», про которого говорил М. Дулатов. В деле есть донос от жителя Аксаринской волости Каркаралинского уезда Итаяка Саптыаякова на имя Семипалатинского губернатора от 20 октября 1911 года. В доносе каркаралинский фельдшер Татимбете Чингисов обвинен как не благонадежная персона. В заявлении его называли аферистом, провокатором и антиправительственным деятелем, *обвинив* его в устройстве на фельдшерскую службу *по* протекции Ж. Акбаева. Заявитель обвинил Чингисова в том, что он, будучи товарищем Байтурсынова, участвовал вместе с ним в сборе средств для проведения антиправительственной пропаганды и составлении петиции на имя министра Булыгина (ЦГА РК. Ф.15, Оп.3, Д.410, Л. .122 об.) Обращая внимание на фамилию и имя заявителя можно предположить, что донос является анонимной. В любом случае провокатор Т. Чингисов стал жертвой собственных злодеяний.

1 июля 1909 года А.Байтурсынов был заключен в Семипалатинскую тюрьму, в которой безвинно находился в заключении в течение 7-ми месяцев. Друзья, соратники, супруга А.Байтурсынова приложили множество усилий в освобождении Байтурсынова из заточения (Имаханбет, 2010: 41). Член партии кадетов, депутат I Думы А.Букейханов в №318 от 19 ноября 1909 года Санкт-Петербургской газеты «Речь» организовал небольшую статью под названием «Киргизский народный поэт в тюрьме. Из Семипалатиска».

Статья была опубликована в номере 318 от 19 ноября 1909 года. Она начинается со слов: «В здешней тюрьме томится 5-й месяц Ахмед Байтурсунов, талантливый киргизский поэт». В содержании статьи отмечается. Прочитируем: «В 1909 году А. Байтурсынов издал книгу «Крык мысал - Сорок басен», переведя в стихах 40 басен Крылова». Несмотря на то что он уже долго сидит в тюрьме, ему не предъявлено обвинение. По словам Семипалатинского губернатора Тройницкого, он был привлечен к ответственности за допущенные недостатки в работе школы, участие в петиции от 1905 года, а также близкое знакомство с депутатом I Думы А. Букейхановым и выборщиком Ж. Акбаевым» (Речь, 1909: № 318).

Вместе со своими друзьями в заступничестве А.Байтурсынова активно участвует его жена Бадрисафа Байтурсынова. Её жалобы властям хранятся в архивах. Постановлением МВД от 21 февраля 1910 года выслан из казахских степей сроком на 2 года. (ГАОО. Ф. 21, Оп. 9, Д. 4, Л. 70-71).

Спустя три месяца после публикации статьи постановлением Министерства внутренних дел от 21 февраля 1910 года ему было вынесено административное наказание и он подвергся высылке из казахских степей сроком на *два* года. Накануне отъезда из Каркаралинска А. Байтурсынов в подражании известному стихотворению русского поэта Ю. Лермонтова «Прощай, немытая Россия» написал свое произведение *где* первые строки начинаются со словами: «Прощай, немытый Каркаралы» (Байтурсынов, 1991: 71).

Для отбывания вынесенного правительством *административной ссылки* 10 марта 1910 года А. Байтурсынов прибыл в город Оренбург (ГАОО. Ф.21, Оп.9, Д.4, Л.70-71 об.). После отбывания административной ссылки, Байтурсынов продолжил целенаправленно заниматься просветительской, общественной и политической деятельностью в г. Оренбурге. В 1914 году, когда произошло событие связанные с его ссылкой в Оренбург (отставка Семипалатинского губернатора г. Тройницкого) А. Байтурсынов прокомментировал: «Лично я ничего не скажу Тройницкому, кроме благодарности. Потому что, если бы не ложная клевета, анонимная жалоба, не было бы скрытой жалобы на меня. Без этих претензий я бы не был изгнан из Каркаралинска в Оренбург. Если бы я не был изгнан в Оренбург, я бы не смог в Каркаралинке делать то, что я сейчас делаю. Я ценю то, что делаю для всех шести миллионов казахов, чем учить пятьдесят или шестьдесят детей» (Газета Казах, 2018-2: 61).

В 1923 году, работая в Наркомпросте, он заполнил анкету с вопросом: «Подвергались ли вы гонениям до Февральской революции? Если вас преследовали, укажите время, место и меру наказания». Он ответил: «За антиправительственную пропаганду в Каркаралинском уезде содержанием в тюрьме с 1-го июня 1909 г. По 21-го февраля 1910 г и выслан из пределов Киргизских областей на 2 г., по распоряжению Семипалатинского губернатора] и Степного генерала губернатора» (ЦГА РК. Ф. 81, Оп. 1, Д. 1652, Л. 12).

В заключение можно констатировать, что влияние первой русской революции 1905 года и демократические перемены *изложенные* в манифесте царя *17 октября 1905 года* вселили казахам большую надежду на перемены. Но эти надежды не оправдались. Тем не менее это событие *положило начало публичному обсуждению национального вопроса*. Положение казахского народа до 1905 года охарактеризовал А. Байтурсынов в письме к Е. Пешковой в 1933 году, в котором он просил помощи *в освобождении из ссылки* в Архангельск: «...До революции 1905 г. на казахском языке ни писать, ни читать, ни учиться не разрешалось; поэтому на этом языке не было даже и того

основного, без которого невозможно вести какую-либо просветительную работу, т.е. не было ни алфавита, ни орфографии, ни грамматики языка, ни теории словесности, ни учебников, ни печатной литературы, ни газеты. Все это пришлось создавать и основать мне, так как раскрепощение языка после революции 1905 г. совпало с творческой порой моей жизни» (Абсадык, 2018d: <http://www.matritca.kz/news/54267-baytursynuly-i-bukeyhan-istoriya-odnogo-pisma.html>)

Таким образом, педагогическая деятельность А. Байтурсынова в аульных школах является одним из важнейших периодов в биографии просветителя. Прослуживший на службе учительства около 15 лет, он рос профессиональной карьере и стал знатоком казахской филологии, выдающимся деятелем народной культуры.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В начале XX века политическая и общественная жизнь казахского общества последовательно активизируется и оживает. Благодаря усилиям казахстанской интеллигенции постепенно уточнялись цели и задачи в образовательной сфере. Первое революционное движение 1905 года в России ускорило эти изменения. Начавшийся в Санкт-Петербурге революционный переворот охватил самые отдаленные окраины и районы Империи. Устойчивая на протяжении многих веков монархическая власть Российской империи была поколеблена нарастанием народных движений. Власть обязалась принять меры по демократическому реформированию политической системы Российской империи, находившейся в глубоком кризисе.

Реформа получила название «Манифест 17 октября» по названию опубликованного для населения документа. Манифест имел последствия в виде серьезных политических и социальных изменений, и иных крупных исторических событий. Во всяком случае, до «большевистского бунта» или Октябрьской революции он способствовал активизации деятельности казахской интеллигенции в сфере образования и просвещения, в обеспечении равноправия через участие в гражданской борьбе. Этот новый, открытый и тернистый путь был полон крутых перемен и поворотов.

В рамках новой исторической возможности, казахская интеллигенция сосредоточила свои усилия на преодолении препятствий и крутых поворотов пути. Среди других целей и приоритетов они видели приоритетным просвещение, развитие образования и науки, позволяющих как наравне участвовать в глобальном соперничестве с другими народами, так и способствовать развитию человеческого достоинства. Они верили, что такая деятельность могла бы способствовать изменению и развитию национальной политической кухни и хода общественной жизни. Они также считали, что просвещение может изменить большую часть общества, национальную политическую действительность и общественную жизнь. Образование и наука рассматривались как средство и инструмент, способные дать «широту сильнейшим» и «равные права униженным». Они также могут превратить маленькое в нечто большое и превратить ничто в нечто».

А.Байтурсинов первым возглавил движение по пропаганде и распространению знаний, воспитательной работе в сельских школах, их популяризации среди казахского народа. Лидеры движения «Алаш» восприняли воспитательную работу как самое нужное и благородное дело в политической и общественной жизни казахов. В его представлениях и понимании просвещение широких масс - единственный путь принести родному народу равенство, свободу и цивилизованное развитие. На этом пути он

внес неоценимый вклад в духовную культуру казахского народа. Подчеркнем, что представители казахской интеллигенции уважали и чтили его при жизни как яркого казахского деятеля.

Первостепенной целью нашего исследования было изучение и осмысление целей и интересов великого просветителя в деле национального возрождения путем рассмотрения «белых пятен» исторической науки, ранее неизученных эпизодов и фактов его педагогической деятельности 1895-1910 гг. в сельских школах Актобинской, Костанайской и Каркаралинской областей. С этой целью мы разработали следующие тематические комплексы для проведения принципиально нового исследования:

1. Изучены исторические данные о становлении учительской специальности в казахских степях;

2. Хронология педагогической деятельности просветителя в степном крае, т.е. в сельских школах, конкретизирована по архивным и историческим источникам. Впервые объектом нашего исследования была выбрана ранее неизвестная исследователям педагогическая деятельность просветителя в селе Арынгазиев Бестамакской волости Актюбинского района, в Урунбаевской школе Мендыкаринской волости Костанайского уезда, а также в педагогическом классе город Костанай.

3. Проанализированы ранние работы просветителя по фольклорной, этнографической и социальной проблематике, опубликованные в периодических изданиях, например, в «Тургайской газете»;

4. Мы предложили различные данные о педагогах эпохи А.Байтурсынова, таких как К. Шотаев, М. Греховодов и Г.Лапшин, а также о его учениках, таких как С.Кубеев и М.Дулатов;

5. Мы изучили сущность и смысл «Сорока басен», сборника воспитательного содержания по углублению просветительско-воспитательной работы и общественного познания и мышления.

6. Мы также рассмотрели и проанализировали документальные источники о дружеских отношениях между А. Байтурсыновым и А. Алекторовым;

7. Также проанализированы дружеские отношения между А.Байтурсыновым и А.Букейханом в омско-каракаралинский период.

Выводы исследования следующие: педагогическая деятельность А.Байтурсынова в отдаленных сельских школах является важнейшим периодом в биографии педагога. Есть все основания полагать, что в этот период педагог, проработавший в указанной сфере примерно в течение 15 лет, сформировался как специалист, знаток казахской филологии, выдающийся деятель национальной духовной культуры.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Абсадык, 2019 – Абсадык А.А. Находка из Оренбурга. // Светлый путь Алаша в XXI веке / Сост. Амантай Шарип, Азамат Мауленович. - Алматы: Изд-во АРНА-Б, 2019.-304 с.
2. Абсадык, 2021a – Абсадык А. Найдена рукопись Ахмета Байтурсынова, написанная в Костанае // <https://abai.kz/post/141284>
3. Абсадык, 2021b: - Абсадык А. Где сфотографировано семейное фото И.Алтынсарина? // <https://www.abai.kz/post/137404>
4. Абсадык, 2021c – Абсадык А Кто те пятеро, которые начинали просветительство вместе с Алтынсариным? <https://egemen.kz/article/268807-aghartushylyqty-altynsarinmen-birge-bastaghan-beseu-kim>
5. Абсадык, 2018d- Байтурсынулы и Букейхан: История одного письма <http://www.matritca.kz/news/54267-baytursynuly-i-bukeyhan-istoriya-odnogo-pisma.html>)
6. Алекторов, 1895 - Алекторов А. Курманбай // Тургайская газета. – 1895. 24 сентября. –№39
7. Алекторов, 1899 - Алекторов А.Е. Из мира киргизских суеверий. Баксы. — Казань: Типо-лит. Имп. ун-та, 1899.
8. Адрес-календарь ТО, 1902 - Адрес-календарь Тургайской области 1902 год. Издание Тургайского областного статистического комитета. Оренбург, Тургайская областная типо-литография, 1902 г.
9. Адрес-календарь ТО, 1903:- Адрес-календарь Тургайской области 1902 год. Издание Тургайского областного статистического комитета. Оренбург, Тургайская областная типо-литография, 1903 г.
- 10.Адрес-календарь СО, 1905 - Адрес-календарь Семипалатинской области на 1905 г. Семипалатинск, Типография областного правления, 1905
- 11.Адрес-календарь СО, 1910 - Адрес-календарь Семипалатинской области на 1910 г. Издание Семипалатинского областного Статистического комитета, 1910
- 12.Aitmuhambetov, Bekmagambetov и другие, 2017 - Aitmuhambetov, Bekmagambetov и другие, Formation of the Kazakh Employees in the Conditions of Russian Management Military-Administrative Model// Bulye Gody, 2017, Vol. 43, Is. 1.
- 13.Ауэзов, 1991 - Ауэзов М. «50-летний юбилей Байтурсынова» // Байтурсынов А. Ак жол: Стихи и переводы, публ. Статьи и литературоведческие исследования / Сост. Р.Нургалиев.-Алматы: Жалын, 1991.-464 с.

14. Аккулы, 2016 - Аккулы С. Алихан Букейхан. Творец истории. – Издательство «АЗИАТ», 2016 г. Т.1.-632 с.
15. Байтурсынов, 1991 - Байтурсынов А. Ак жол: Стихи и переводы, публ. Статьи и литературоведческие исследования / Сост. Р.Нурғалиев.- Алматы: Жалын, 1991.-464 с.
16. Байтурсунов, 1895 - Байтурсунов А. Киргизские приметы и пословицы //Тургайская газета. – 1895. 24 сентября. –№39.
- 17.13. Байтурсынов, 1895 - Байтурсунов А. Корреспонденция (от нашего корреспондента) Бистамакская волость, Актюбинского уезда. // Тургайская газета. – 1895. 21 февраля. –№60.
18. Васильев, 1896 - Васильев А.В. Исторический очерк русского образования в Тургайской области и современное его состояние. Издание Тургайского областного статистического комитета. Оренбург, Типо-литография Н.Н.Жаринова, 1896.
19. ГАОО – Государственный архив Оренбургской области.
20. ГАТО - Государственный архив Томской области
21. ГИАОО - Государственный исторический архив Омской области
22. ГАРФ – Государственный архив Российской Федерации
23. Газета Казах, 1998 – Газета «Казах» газеті / Гл.редактор А.Нысанбаев- Алматы: «Казахская энциклопедия» Гл. редакция, 1998.-560 с.
24. Газета Казах, 2018-1 – Газета «Казах». 1913 год. 2-издание / Сост.С.Смагулова, Г.Анес, Т. Замзаева. – Алматы: издательство «Арыс», 2018. – 480 с.
25. Газета Казах, 2018-2 - Газета «Казах». 1914 год. 2-издание / Сост.С.Смагулова, Г.Анес, Т. Замзаева. – Алматы: издательство «Арыс», 2018. – 480 с.
26. ДУГ, 1994 – Дала уалаятының газеті. Газета степного края.-Алматы: Наука, 1994.-816 с.
27. Добросмыслов, 1902- Тургайская область. Исторический очерк. т.1, выпуск 3 Тверь : Типо-Литография Н. М. Родионова, 1902. - 257-524 с.
28. Дулатов, 1922 - Дулатов М. Ахмед Байтурсунович Байтурсунов (Биографический очерк). Труды общества изучения Киргизского края. Вып. III, Оренбург, 1922 г.
29. Дом-музей Байтурсынова – Дом-музей Ахмета Байтурсынова в г.Алматы
30. Ильминский, 1891 - Ильминский Н.Н. Воспоминания об И.А.Алтынсарине. Казань, Типо-Литография В.М. Ключникова, 1891 г.

- 31.Имаханбет, 2010 – Имаханбет Р. Человек века: творческая биография Ахмета Байтурсынова (по архивным данным). Монография. - Астана: «Педагогика-ПРЕСС», 2010.-304 с.
- 32.И.К., 1895, №42 - Открытие женской русско-киргизской прогимназии в Кустанае // «Тургайская газета», 1895, №42.
- 33.ККМ –Курганский краеведческий музей
- 34.Нургалиев, 1991 -- Нургалиев Р. Великая личность // Байтурсынов А. Ак жол: Стихи и переводы, публ. Статьи и литературоведческие исследования / Сост. Р.Нургалиев.-Алматы: Жалын, 1991.-464 с.
- 35.Памятная книжка ТО, 1899 - Памятная книжка Тургайской области. 1899 год. Оренбург, Типо-литография Н. П.Жаринова, 1899 г.
- 36.Памятная книжка 3-С учебного округа - Памятная книжка Западно-Сибирского учебного округа на 1909 год, заключающая в себе список учебных заведений с указанием времени открытия, источников содержания, размеры платы за учење, числа учащихся и личного состава служащих. Издание 7-е канцелярии попечителя. Томск, Товарищество «Печатня С.П.Яковлева», 1909.
- 37.Пиралиев, 1862 - Султан Мендали Пиралиев. Из Зауральской степи // Газета «День», 1862, №28.
- 38.Положение, 1844 - Положение об управлении Оренбургскими киргизами. Санкт-Петербург, Типография Journal de Saint-Peterbourg, 1844.
- 39.РГИА – Российский государственный исторически архив.
- 40.Речь, 1909 - Киргизский народный поэт в тюрьме. Из Семипалатинска. // Газета «Речь», 19 ноября 1909, №318, с.5
- 41.Русский Чикаго, 1890 - Русский Чикаго // Газета «Оренбургский Листок», 1890 г., № 1.
- 42.Списки ТО, 1910 – Списки населенных мест Тургайской области. Издание Тургайской областной статического комитета. Оренбург, Тургайская областная типография, 1910 г.
- 43.Справочная книжка и Адрес-календарь ТО , 1909 - Справочная книжка и Адрес-календарь Тургайской области. Издание Тургайского областного статического комитета. Типография Тург.област. правления, 1909 г.
- 44.Справочная книжка и Адрес-календарь ТО , 1910 - Справочная книжка и Адрес-календарь Тургайской области. Издание Тургайского областного статического комитета. Типография Тург.област. правления, 1910 г.

- 45.Справочная книжка и Адрес-календарь ТО, 1915 - Справочная книжка и Адрес-календарь Тургайской области. Издание Тургайского областного статистического комитета. Электро-тип. Тург.област. правления, 1915 г.
- 46.ТОВ, 1892, №6 - Тургайские областные ведомости, Оренбург, 1892, №6.
- 47.ТОВ, 1892, №31 - Тургайские областные ведомости, Оренбург, 1892, №31.
- 48.Тугай, 2018 - Тугай Т. Оренбургский путь А.Байтурсунова. Оренбург: ООО ИПК Университет, 2018.-253 с. Издание 2-е доп.
- 49.Тургайская газета, 1897 - Тургайская газета, 1897, №108.
- 50.Троицкий житель, 1861 - . Троицкий житель. О Троицкой школе // Северная пчела, 1861, № 241.
- 51.ЦГА РК - Центальный государственный архив РК

**TEACHER'S PATH
(1895-1910)**

CONTENT

INTRODUCTION	95
ARYNGAZIEVSKAYA RURAL SCHOOL	99
AULIEKOL VOLOST SCHOOL	104
URUNBAYEV SCHOOL	106
KOSTANAY PEDAGOGICAL CLASS	108
TAMYRSTVO: FROM KOSTANAI TO OMSK	110
OMSK-KARKARALA PERIOD	115
CONCLUSION	129
LITERATURE	131
APPLICATION	135

INTRODUCTION

In the modern period of the formation of a modern model of public education, the problem of studying the historical past of the activity of one of the outstanding Kazakh intellectuals A. Baitursynov is actualized. The pedagogical work of the scientist, educator, Turkologist, prominent statesman A. Baitursynov became famous in the vast region of the tsarist era of the Turgai, Akmola and Semipalatinsk regions. A detailed study of the activities of the teacher allows us to assess the scale and historical significance in the fate of contemporaries and future generations.

In the nineteenth century the tsarist government initiated a number of administrative and legal reforms to manage the region. Such reforms as the “Siberian Charter of 1822”, “Regulations on the Management of the Orenburg Kirghiz of 1844”, “Temporary Regulations of 1868”, “Steppe Regulations of 1891” contributed to the strengthening and centralization of imperial power, the administrative system, and legal proceedings in Kazakhstan. In the process of organizing administrative and managerial structures, there is a formation of professional groups of employees who specialized in the system of office work and the social sphere. One of the social professions was a teacher.

In the Kazakh steppes, the profession of a teacher began to take root in the 60s of the XIX century. In the section “Regulations on the school for Kyrgyz children under the Orenburg Border Commission” of the “Rules for managing the Kazakhs of Orenburg”, adopted on June 14. 1844. the staffing and salary of a teacher were determined for the first time. It provides that schools for Kazakh children will have four special subjects (Russian, calligraphy, arithmetic, Tatar), one additional subject (religious law) and the salaries of those who teach it.

A teacher of the Russian language, calligraphy (grammar), arithmetic - 250 rubles, a teacher of the Tatar language - 200 rubles, a teacher of the Muslim faith - 100 rubles (Polozhenie, 1844: 33). In 1850, a Russian school for Kazakh children worked in Orenburg. But in this school there were no people who worked as teachers among the Kazakhs. Because there was no subject related to the Kazakh language. For practical exercises in the Tatar language, the "Genealogy of the Turks" of the Khiva Khan Abulgazy, written in the medieval Turkish literary language, was used.

The first teaching professions among the Kazakhs appeared among the graduates of the Orenburg 7-year school. Of the 30 Kazakh children admitted to the

school in 1857, 20 graduates fully met the requirements for education. They immediately began to work in the system of the tsarist administration in the Kazakh steppe, specializing in "interpreter, clerk". A number of the first graduates who graduated from the Orenburg school in 1860, on the initiative of the chairman of the Orenburg regional administration (the former Border Commission) V. V. Grigoriev, were involved in teaching. V. Grigoriev sends 5 graduates of the Orenburg Russian-Kazakh school to the Kazakh steppes as "teachers and translators" to Turgai (Orenburg), Irgiz (Uralsk), fortification №. 1 (Raiym fortress near the Aral Sea), Perovsk (now Kyzylorda) and the city Troitsk along the border.

To Troitsk - Nuryam Munsyzbaev, to Torgai - Ibrai Altynsarin, to Irgiz - Shakhmurat Kulibekov, to fortification No. 1 - the Raiym fortress near the Aral Sea - Zholmukhammed Baizhanov, to Perovsk - Khalilula Kunanov. As a result of this initiative in 1861-1864. in the Trinity, Turgai, Irgiz, Raiym, Perov fortresses, Russian-Kazakh elementary schools were opened (Vasiliev, 1896: 5). On September 1, 1861, the first Russian-Kazakh elementary school was opened in Troitsk. V. Grigoriev himself took part in the opening ceremony and on October 28 of the same year published an article in the newspaper "Northern Bee" "Opening a Kyrgyz school in Troitsk" (Troitsky resident, 1861: №. 241).

Troitsky, Turgaysky, Irgizsky, Raiymsky, Perovsky fortifications, opened by the forces of the border commission, provide for direct allocation of funds from the budget in connection with the approval on October 21, 1868 of the "Temporary rules for managing field areas", which provide for an annual allocation of 8 thousand rubles from the budget for each field region (Turgay, Ural, Akmola, Semipalatinsk) for public education. In 1870, the military governor of the Turgai region presented to the Head of the Orenburg region Kryzhanovsky a project for the development of public schools in the region, the training of public teachers (folk teacher). He noted that the administration: "immediately arrange an educational institution for the training of teachers, without leaving the matter of teaching Kyrgyz children in the hands of illiterate Cossacks, clerks of the volosts, or, even more harmful, fanatics from the Bashkir and Tatar mullahs, who have long been almost the only guides among literacy, religious excerpts and some knowledge, of little use for the mental development of the steppe dwellers and directly harmful in the sense that the students were introduced to the wrong ideas about Russia" (Vasiliev, 1896: 79). Along with the work on the creation and management of the school system (system administration), it was planned to open educational institutions that train folk teachers.

Fig. 1. Orenburg Russian-Kazakh school, where I. Altynsarin studied (Photo 2021)

As a result, in 1879 an administrative position (inspector) was approved, which headed the educational system of the Turgai region, and in 1883 a Teacher's school was opened in the city of Orsk. In 1888, as a result of a major fire in the city of Orsk, the building of the teacher's school burned down, and the tsarist administration moved the school to the city of Orenburg, to the building of the Orenburg school, which was opened for Kazakh children under the former Border Commission. A well-known graduate of this school is Ibrai Altynsarin, an educator. Consequently, two great Kazakh educators I. Altynsarin and A. Baitursynuly studied in Orenburg in the same building, but in different years in different educational institutions. When the city of Orenburg became the capital of the Kazakh ASSR, the building of the former teacher's school turned into the Kyrgyz Institute of Public Education (KINO), opened by decision of the Soviet government. A. Baitursynuly had been teaching at this institute for several years (Tugai, 2018: 101).

Graduates of the Orenburg teacher's school had two ways of serving the society. The first path is the field of a teacher, the second is an official in the tsarist administration. A. Baitursynuly chose the first path and worked as a teacher. Among the people this profession was called "people's teacher". "People's teacher" is a profession created by the tsarist government with the aim of carrying out in-depth educational work in different countries within the empire. At this time, the government assigned a salary of 180 rubles (Tugay, 2018: 64). A. Baitursynuly from

1895 to 1910 worked as a teacher in the village schools of Aktobe, Kustanai, Karkaralinsky districts of Turgai, Akmola regions (Fig. 2):

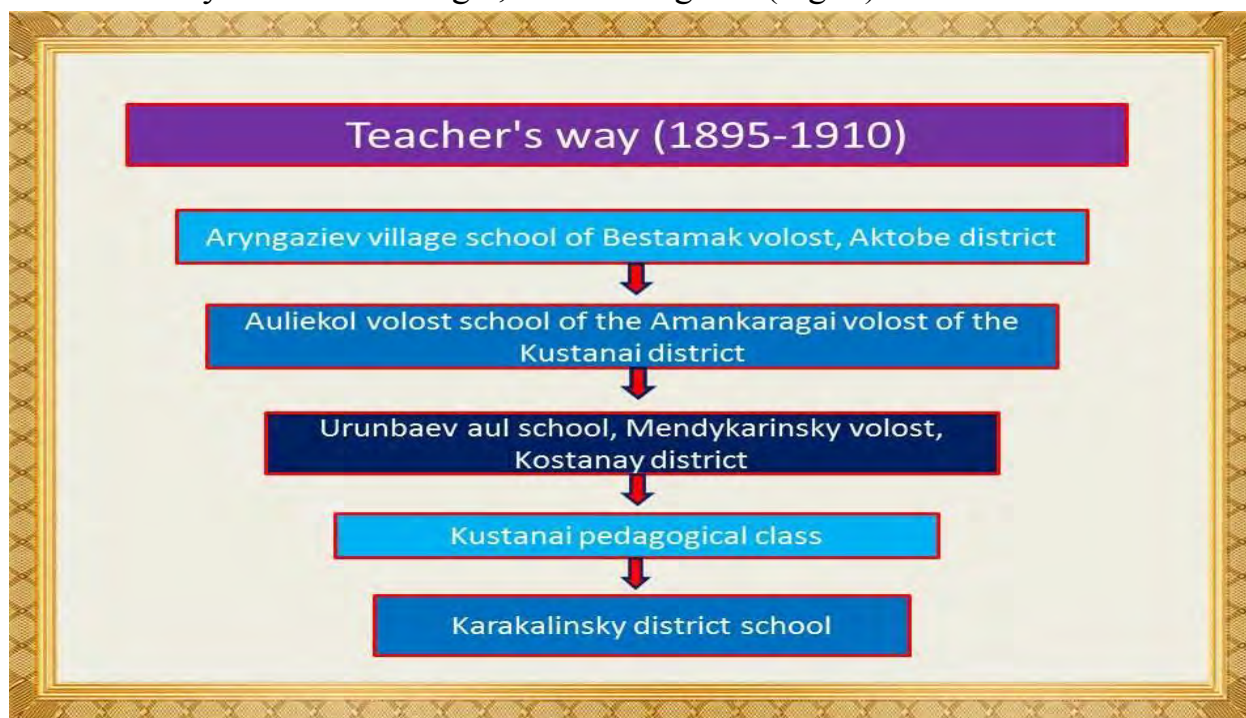

Fig.2. A. Baitursynov's teacher's path in rural schools

In 1923, in honor of the 50th anniversary of A. Baitursynov, the Ak Zhol newspaper wrote: “Kazakhs who received a Russian education with a European upbringing, without looking back began to chase ranks, groveling before the government, became “good people”, and only Akhan, having finished went to study in the steppe, began to teach Kazakh children everything that he knew himself (Baitursynov, 1991: 15). This definition reveals to us the main content of the teaching activity of an educator in the steppes (among the Kazakhs).

ARYNGAZIEVSKAYA RURAL SCHOOL

During the years of study of A. Baitursynuly at the Orenburg teacher's school in the Kazakh steppe, the dynamics of the increase in aul schools that operated in the conditions of the nomadic lifestyle of the local population was recorded. According to the Regulations of the Russian Empire on the management of the Steppe regions of March 25, 1891, the costs of financing the social sphere, including public education, should have been carried out at the expense of taxes from the local population. The local administration implemented a project to open Aul schools adapted to the conditions of nomadic life and the way of life of the Kazakh population. Therefore, on the part of the local administration, little work will be carried out in the field of school affairs, the work of visiting schools suitable for the life of Kazakhs, who have passed the practice of disseminating Muslim Tatar education, will be established. Such a nomadic school was officially called a "village school". Its goal is "the displacement of Tatar, Bashkir, Central Asian schools in the Kazakh steppes." The annual expense of a rural school is 324 rubles (Vasiliev, 1896: 151-153). According to A. Vasiliev, by January 1, 1896, 35 rural schools were opened in the Turgai region (Vasiliev, 1896: 159-161).

The first Russian-language rural school in the Turgai region opened on June 15, 1892 in the village of Karagaily (auyl № 4) of the Kenaral volost of the Kustanai district. In order to support the newly opened school and help equip it, the military governor of the Turgai region reimburses its annual expenses in the amount of 324 rubles (TOV, 1892: №. 6). In the same year, the Regulations of a rural school in Russian were first published in the regional publication "Turgai Regional Gazette" in the newspaper "Orenburgsky Listok" (TOV, 1892: №31). Russian schools in rural areas were at the level of literacy, volost one-class, district-two-class. On the map of schools in the Turgai region, compiled by A. Vasiliev in 1896, rural schools are dominated by number. Here their number is 35 (Appendix №. 1):

The young teacher, who has mastered the teaching profession of primary school, A. Baitursynuly is sent by the educational administration to the teaching service in the "Aryngaziev school" (Fig. 3), opened on February 13, 1894 in village №2.) (Vasiliev, 1896: 160).

Въ Актюбинскомъ уѣздѣ.						
17	Миндыбаевская	Въ № 1 аулѣ Аралтюбинской волости.	20-го января 1893 года за № 231.	15-го марта.	<i>Беркалиевъ</i> , окончивш. курсъ киргизской учит. школы.	
18	Косыбаевская	Въ № 2 аулѣ Актюб. вол., а затѣмъ перев. въ Каратург. волость.		8 февраля.	<i>Мендыжановъ</i> окончивш. курсъ киргиз. учительской школы.	
19	Алимбетская	Въ № 2 аулѣ Тереклинской волости.		14-го февраля.	<i>Арастаналиевъ</i> съ званіемъ сельскаго учителя.	
20	Алчинбаевская	Въ № 3 аулѣ Уйсунгаринской волости.		10-го февраля.	<i>Калдановъ</i> изъ Актюбинскаго 2-хласснаго училища.	
21	Карамоллинская	Въ № 5 аулѣ Буртинской волости.		12-го февраля.	<i>Айчуваковъ</i> , окончивш. курсъ киргизской учит. школы.	
22	Михайловская	Въ поселкѣ Михайловскомъ.		2 декабря 1893	13-го марта 1894 г.	<i>Тимофеевъ</i> , окончивш. курсъ Благовѣщен. учит. семинаріи.
23	Арунгазыевская	Въ № 2 аулѣ Актюб. вол., а затѣмъ перев. въ Бистамак. волость.		года за № 4192.	13 февраля 1894 г.	<i>Байтурсуновъ</i> окончивш. курсъ киргиз. учительской школы.
Въ Тургайскомъ уѣздѣ.					21-го	

Fig3. Rural schools that operated in 1896 in the Aktobe district

“Starting from June 1, 1895,” writes A. Baitursynuly in his “autobiography”, “he served as a teacher in different places of Kazakhstan, in different schools - first in the village, then in the volost and finally, two-class” (Biography, p. 1) . We assume that it was opened with the support of Sultan Aryngaziev, who worked as a junior assistant to the head of the district of Aktobe district in the military rank of esaul (Aitmuhambetov and others, 2017: 98-99). We consider Yesaul Aryngaziev to be a descendant of Khan Aryngazy, who was exiled to Kaluga by decision of the tsarist government (Piraliev, 1862: 5-6).

During the era of the tsarist Russian administration, there was a tradition to give the school the names of sponsors in order to respect those who supported the opening of the school, and to try their initiative on the public. For example, Ybyray Altynsarin, who opened a craft school in Torgai, gives the name "Yakovlevsky" in honor of the head of the district, Y. Yakovlev, who contributed a lot to the creation of an educational institution. This initiative is widespread in the Turgai region, then in the Kostanay district, with the help of sponsors, schools such as Yamanshalov, Kosubaev, Klychbaev, Urumbaev, and others are opened.

What do we know about the Bestamak volost, where A. Baitursynov began his teaching career? Today it is the territory of the Alginsky district of the Aktobe region. A. Dobrosmyslov, who studied the history of the Turgai region, writes that

in 1894 four districts of the Turgai region were divided into new volosts and auls. Aktobe county was divided into 10 volosts. In the Bestamaskaya volost, it consisted of 8 auls, in which there were 1628 wagons (Dobrosmyslov, 1902, p. 491).

The statistical report of 1902 indicates that the Aryngazievskaya school was located in the village No. 4 of Bestamak bola (Address-calendar TO, 1902: 52). In the book on the settlements of the Turgai region for 1910 (Appendix № 2), five winterings of the Kazakh population were registered in village No. 5 of the Bistamak volost. Wintering No. 1 is located along the Torebek-Karasu River, wintering No. 2 - along the Akzhar River, wintering No. 3 - along the Eset River, wintering No. 4 - along the Elek River, wintering No. 5 - along the Tabyntal River (Spiski TO, 1910: 13).

№ 4 ауль.									
Киргизскія зимовни:									
»	«	96	573	р. Тюре- бекъ-ка- рлеу.	30	30	30	30	30
»	«	42	253	р. Акжаръ	28	28	28	28	28
»	«	6	33	р. Исеть.	33	33	33	23	33
»	«	99	543	р. Илекъ.	27	27	27	25	27
»	«	27	103	р. Табан- танъ.	34	34	34	18	34

Considering that A. Baitursynov wrote the article from the village where paramedic station №. 4 of the Bestamak volost was located, we believe that the village where he worked was numbered under this figure. In the village № 4 of the Bestamak volost.

While working as a teacher at the Arungaziev School, Baitursynov also shows his talent as a publicist, placing his early articles on topical issues of social and cultural life on the pages of periodicals. So, in 1895, he published in the "Turgai newspaper" (Appendix №. 3) an early work of an ethnographic nature "Kyrgyz signs and proverbs" was published (Baitursynov, 1895: No. 39). We found the original of this article in the Orenburg archive during the work of the scientific expedition "In the footsteps of A. Baitursynov: the Orenburg period" in 2019, and made a scientific analysis and republished for the first time in 124 years (Absadyk, 2019: 142-147).

In the same newspaper in 1896, his article "Correspondence (from our correspondent) in the Bestamak volost of the Aktobe district" was published (Appendix №. 4). It turned out to be in great demand for the dissemination of the achievements of modern medicine among the local population. Having criticized the ignorance of the Baksy-Darigers, who treated such infectious diseases as smallpox,

using the methods of a shamanic ritual, the author welcomed the vaccination of the population against smallpox (Baitursynov, 1896: №. 60). In the article, A. Baitursynov describes the situation in the work of the paramedical and obstetrical point No. 4 in the village where he lives: “As soon as the paramedic arrived, the Kyrgyz, leaving their darigers and bucks, began to come to him in a whole crowd. From this it can be seen that only extreme need forced the Kirghiz to be treated by Darigers and Bucks. It was only the second month since the paramedic came to us and the Kirghiz of the village where I live stopped being treated by darigers and baksy, and meanwhile the number of people who applied increased to 200 people. Such a significant number of patients clearly proves how much the Kirghiz needed medical help and how reasonable and beneficial the administration’s order was to establish paramedic posts in the Kyrgyz steppe” (Baitursynov, 1896: No. 60). (Baitursunov A. Correspondence // Turgai newspaper. - 1895. February 21. - No. 60).

The content of the article and the addressee indicate that Baitursynov at the time of its compilation worked as a teacher in the Bestamak volost. One of the first researchers of life and work, M. Dulatov, noted that he taught in the village schools of Aktobe, Kustanai, Karkaralinsky counties (Dulatov, 1922: 20). The Kazakh writer-scientist M. Auezov in the article “Baitursynov’s 50th anniversary” noted the following historical fact: “Based on the initial goal of teaching Kazakh children among the people, he worked as a teacher in the village school of Akhmetkerey Kopsybakov, Batpakty volost, Aktobe district” (Auezov, 1991: 18).

The Batpakty volost separated from the Bestamak volost after 1895. If Batpakty volost was not mentioned in statistical reports until the beginning of the 20th century, then in the statistical reports of 1909-1910 it began to be called a separate volost. On the map of the Aktobe district of 1910, it can be seen that the Bestamak and Batpakty volosts are border areas (Fig. 4).

Fig.4. Extract from the map of the Aktobe district of 1910 (extracted from the Internet and formatted by the author)

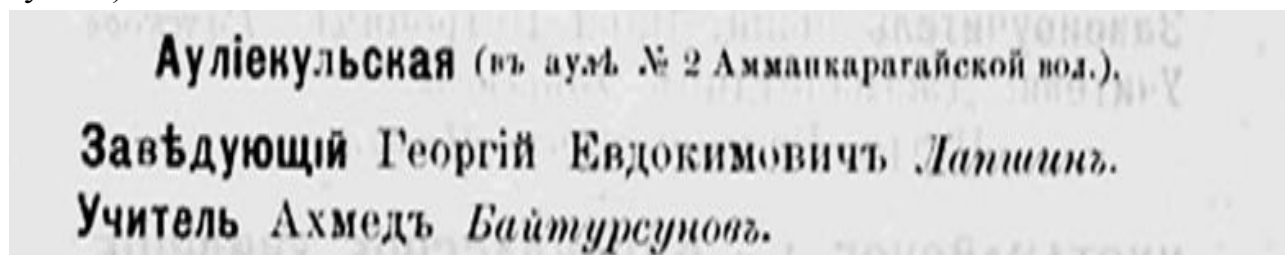
At the same time, it should be noted that the etymology of the name Bistamak (Bestamak) arose in connection with hydronymic knowledge. The word "tamak" means a river, a stream. As you know, the Kazakh word "ozegim taldy" refers to food. If so, then Bestamak is "Five Brooks". The above map shows that in the area of the Bistamak station, along the Orenburg-Tashkent railway, there are many streams that flow into the Ilek River. By the way, at the headwaters of the Ubagan River, which flows into the Tobol, on the territory of the Auliekol district of the Kostanay region, there is also the Bestamak area. There, scientists-historians-archaeologists of the Kostanay region are excavating the graves of ancient people.

It should be noted that during the period under study, the governor of the Bestamak volost was Akhmetkerey Kosvakov (Pamiatnai knigka TR, 1899: 40). As a result of a comparative analysis of historical documents and facts, the conclusion is summarized that one person is mentioned under the names of Kopsybakov and Kosvakov. We do not have complete information about the biography and activities of A. Kosvakov. In general, some historical data about people with the surname Kosvakov have been preserved. For example, in the documents of the Border Commission it is noted that in 1850, when the Orenburg school for Kazakh children was opened, a certain Kosvak Kalmakbaev, revered among the Tabyn tribe from the Abyz clan, sent two of his children to school: 11-year-old Aimagambet and 12-year-old Tukhtamysh. It is also reported that in 1857 T. Kosvakov was sworn in at the end of school (Ilminsky, 1892: 78-79; 86). A. Vasiliev's "Historical Sketch" mentions that Tukhtamysh Kosvakov was one of 20 graduates of the Orenburg school in 1857 (Vasiliev, 1896: 50). According to our assumption, the ruler of the Bestamak volost, Akhmetkerey Kosvakov, was related by family ties to Kosvakov, who were among the first Kazakhs who received a Russian education. In our opinion, Akhmetkerey Kosvakov is a descendant of Kosvak Kalmakbaev, an influential person from the Tabyn tribe of the Abyz clan. By the way, the population of the Bestamak district (now the Alga district of the Aktobe region) mainly consists of the Tabyn tribe.

AULIEKOL VOLOST SCHOOL

A. Baitursynuly holds a teaching position in the Bistamak volost, according to our forecasts, until 1897-98. According to the official data of the statistical collection "Memorial book of the Turgai region" for 1899, he was a teacher in the volost school, which was headed by G.E. Lapshin. The school was located in the village of Auliekol, Amankaragai volost, Kustanai district (Pamiatnai knigka TR, 1899: 52) (village № 2 according to the numbering of the royal administrative system):

The Auliekol school is located next to one of the lakes between the settlement of Semiozernoie (located on 18,140 acres of land) and the Amankaragai forest, where Russian settlers settled. The eastern edge of the Amankaragai forest, stretching from east to west, begins at the famous Kushmurun Lake and extends west to the settlement of Kayrankol (45 kilometers). The forest region is surrounded by a cluster of lakes in the area of the modern settlement of Auliekol. In tsarist times, large settlements of settlers were located between the Amankaragai forest and the city of Kostanay (Fig. 5).

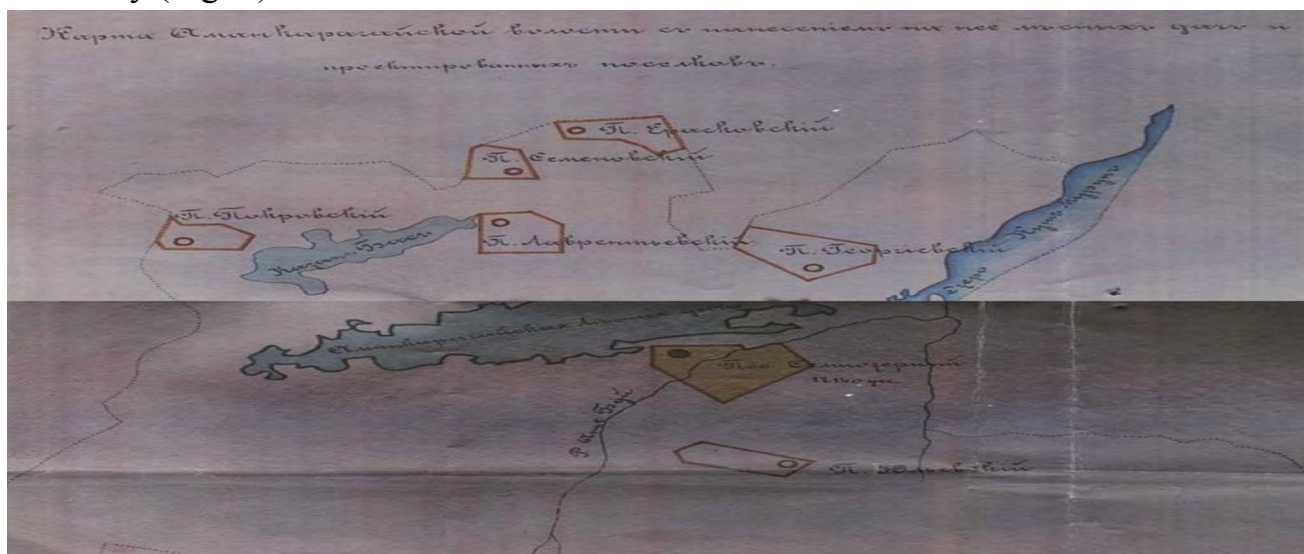

Fig.5. Map of the Amankaragai volost for 1903

Auliekolskaya volost school was built at the expense of the local community. The opening of the school took place on September 27, 1891 in the area called "Uruskol" (Russian Lake) next to the Amankaragai forest (Fig. 6). Later, an extension to the school (a doss house - an outhouse) was built for the amount of more than 2,000 rubles for the children of rangers and workers of the Amankaragai

forest (Vasiliev, 1896: 169). The current name of the lake, which at one time became the "Russian Lake" due to the fact that Russians settled in it, is "Teacher's Lake". The locals named him after A. Baitursynuly.

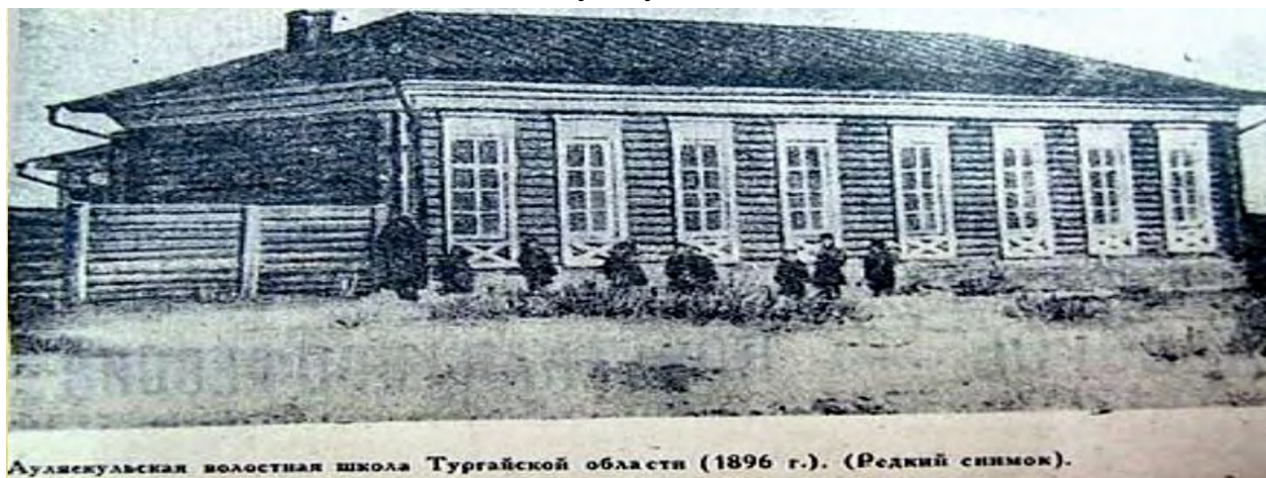

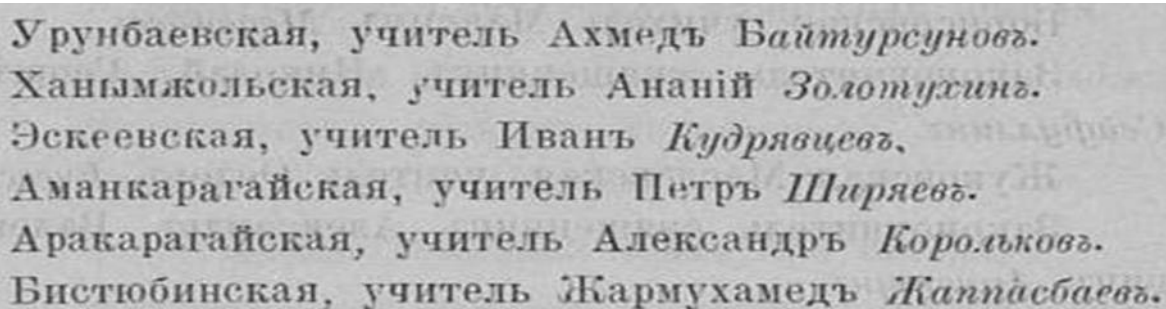
Fig.6. Exterior view of the Auliekol volost school, 1896

The duties of the head of the newly opened school were performed by a graduate of the Orenburg teacher's school I. Grechkin. His assistant was Kushkumbaev, a graduate of the Orenburg teacher's school in 1892 (Vasiliev, 1896: 97, 170). The system of public education in the region functioned according to the standard: rural and aul schools - volost - county. Graduates of aul schools, upon completion of the curriculum, had the right to continue their studies in volost, and later in county schools. In the sphere of influence of the Auliekol volost school in the period from 1894 to 1895, 4 new aul schools began to operate: Khanymzhol, Koktal, Atakan, Baituma. In 1894, after the graduation of the first graduates of the school, I. Grechkin moved to Kustanai, where he was replaced by G. Lapshin (Vasiliev, 1896: 170). Prior to that, he worked as a teacher at the Aktobe school. G. Lapshin, a graduate of the Kazan Seminary in 1888, N. Ilminsky, at the request of I. Altynsarin, sent him to the teaching service in the Turgai region (Ilminsky, 1891: 46). We do not know exactly how long A. Baitursynuly worked at the Auliekol school and what he did. The country has only oral data concerning his life during this period.

URUNBAYEV SCHOOL

Due to some confusion in the documents, it is difficult to determine how long A. Baitursynov worked at the Auliekol school. The writer M. Auezov, a researcher of Baitursynov's life, stated the following regarding the teacher's move to the county town of Kustanai: »for the second time he was a teacher in the Auliekol area of the Kustanai district. From Auliekol for the third time he was transferred to the Kustanai school ...» (Auezov, 1991: 18). Thus, Baitursynov really moved to Kustanai, it was the third transfer in a row during his teaching career, but the exact timing of the move needs to be clarified. Based on the analysis, it is logical to conclude that he was teaching at the Auliekol teacher's school from about 1898 to 1900.

In the studied archival funds for the period from 1900 to 1902. Statistical materials of the directory "Address-calendar of the Turgay region for 1902", which was compiled following the results of 1901, have been preserved. According to a surviving source, it turned out that he worked as a teacher at the Urunbaev school in village №. 4 of the Mendykarinsky volost of the Kustanai district, later in the Kustanai pedagogical class under the guidance of Grekhovodov (Address-calendar TR, 1902: 76; 80).

Урунбаевская, учитель Ахмедъ Байтурсуновъ.
Ханымжольская, учитель Ананій Золотухинъ.
Эскеевская, учитель Иванъ Кудрявцевъ.
Аманкарагайская, учитель Петръ Ширяевъ.
Аракарагайская, учитель Александръ Корольковъ.
Бистюбинская, учитель Жармухамедъ Жаппасбаевъ.

In the book "Lists of settlements in the Turgai region", published by the Turgaisa regional statistical committee in 1910, it is indicated that the wintering of the 4th aul of the Mendigarinsky volost was located along the Tobyl River. It had 478 houses and 2450 people. Auyl was located 150 versts from the county center (Kostanai), 130 versts from the address of the supervising bailiff, 170 versts from the peasant chief, 20 versts from the volost steward, and 22 versts from the post office (Spiski, TO, 1910, 132).

And the information of the Urunbaev school has never been known to all generations of researchers of the life and work of A. Baitursynuly. Therefore, it is worth telling a little about this school.

There is no reliable information about the opening of the "Urunbaev" school and the personality of Urunbaev himself. The book "Historical Essay on Russian Education in the Turgai Region", published in 1896 in Orenburg under the authorship of A. Vasiliev, presents a map of schools in the Turgai Region, on which

there is no mention of the “Urunbaevskaya” school. Obviously, this school arose after January 1, 1896. According to other statistical materials of the Turgai region of the study period, information about the "Urunbaev" school was first recorded in 1898. During these years, a graduate of 1887 from the Orsk teacher's school, Kazykerei Chutaev, taught at the school (Vasiliev, 1896: 123).

Kazykerei Chutaev was the grandson of the ruler-sultan of the Eastern Horde Baktygerey Chutaev. Later, part of the territory of the Horde administratively became part of the Kustanai district. After Baitursynov's departure, he taught at the Aryngaziev school in the Bestamak volost, Aktobe district. At the time when A. Baitursynov worked at the Auliekol school, K. Chutaev taught at the "Urumbaev" school. Currently, the grave of Kazykerei Shotaev is located in the Uyalysay area, 7 km from the village of Karatal, Mendykarinsky district, Kostanay region. A memorial inscription was installed on the grave (Absadyk, 2021(a): <https://abai.kz/post/141284>).

Uyalysay - currently located in the Mendykarinsky district near the Karatal area. In the calendar reference of the Turgai region of 1910, it was recorded that the village school named after Shotaev was operating. Teacher - Arkhip Vasilevich Pamurzin. (Spraboshnaia knijka and Address-calendar TR, 1910: 90). One of the descendants of Kazykerei Chutaev, Akhmetkazy Chutaev, is a man who became famous in Soviet times for his teaching activities and was awarded the “Orders of Lenin” and “the Red Banner”. The son of Akhmetkaza Chutaev, the famous doctor Marat Akhmetkazievich Chutaev, currently lives in Kostanay. According to him, the village, which was located not far from Karatal, was once called the village of Shotai (in Russian “Chutayka”) (Appendix № 5). This directory separately indicates the school of Orynbaev. It is also noted that the second teacher from the Chutaev dynasty, Ashimkhan Chutaev, was a teacher in the Karagaily rural school of the Kenaral volost (Reference book and Address-calendar, 1910: 90).

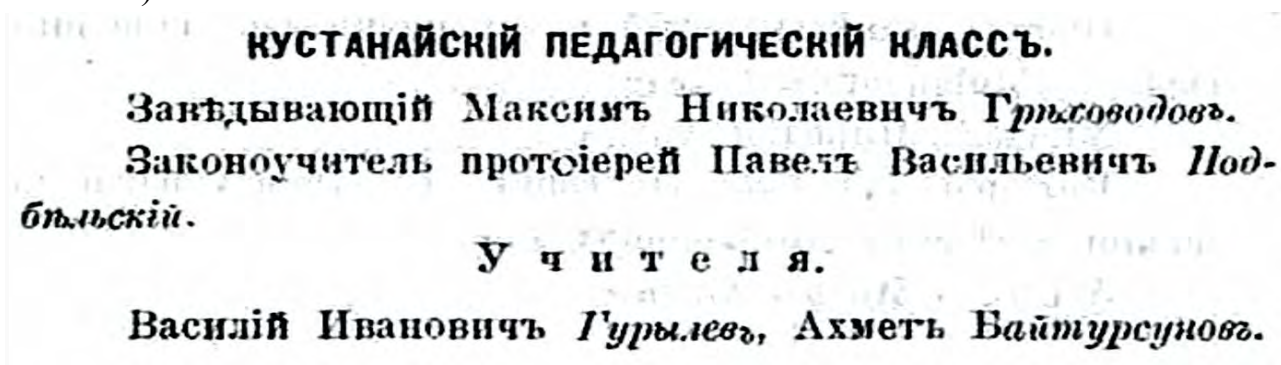
It is natural to ask who was the founder-patron of the "Urumbaev" school? In the second half of the 19th century, during the formation of the system of Russian-Kazakh schools, the staff of Kazakh teachers consisted of two people under the surname Urunbaev. One of them, the clergyman Kazybai Urunbaev, was in the rank of mullah. He taught the subject Mohammedan Law at the Trinity Russian-Kyrgyz School in 1861 (Ilminsky, 1891-B:157). The second person was Baktybai Urunbaev (Urumbaev) (Vasiliev, 1896: 52-53). According to Inspector A. Vasiliev, after graduating from the Orenburg Russian-Kazakh school, B. Urunbaev worked in the administrative building of the Orenburg region. In 1866, he received the military rank of an ordinary cornet. In 1867-1868. he taught the discipline "Documentation" at a school for Kazakh children in Orenburg. Then in 1870 he received the post of head of the Trinity Russian-Kazakh school (Vasiliev, 1896: 48; 71). We believe that

if we consider that at the opening of aul schools there were people like Aryngaziev, who held various positions in the system of the tsarist administration, it is quite possible that B. Urunbaev, who was a teacher in the formed regional administration, could do the same.

KOSTANAY PEDAGOGICAL CLASS

A. Baitursynov, being a teacher in the rural "Urunbaev School", simultaneously teaches in the Kostanay pedagogical class. In 1894. representatives of the Turgai regional administration put forward a proposal to open a teaching class on the basis of a two-year term (course). It was planned to allocate 3,000 rubles from local funds for its opening (Vasiliev, 1896: 157-158). The content of the pedagogical class was a form of accelerated training of teachers for rural schools. Baitursynov simultaneously taught at the "Urunbaev" school and in the Pedagogical class. The opening of the Pedagogical class took place in 1897 in a two-class Russian-Kazakh school in Kustanai. The editors of the Turgai newspaper in 1897 in No. 108 actualized the problem of transferring 17 scholarships allocated to the Orenburg teacher's school to the Kustanai pedagogical class (Turgai gazeta, 1897: № 108).

In the background information of 1902, it was recorded that the teacher M.N. Grekhovodov was the head of the pedagogical class. In addition, two teachers worked in the class, in addition to the leading religion lesson. One of the teachers is Vasily Ivanovich Gurylev, the other is Akhmet Baitursynov (Address-calendar TR, 1902: 76).

Among the popular graduates of the Kustanai pedagogical class, the names of S. Kubeev and M. Dulatov are known. The pedagogical career of S. Kubeev after the end of the Pedagogical class began in 1901 in the rural school of Tolagai, Irgiz district (Address-calendar TR, 1903: 78). Later, based on the results of many years of teaching in the schools of the Kustanai district, he published several works: a textbook for children "Exemplary Translation" (Ufa, 1910), books "Exemplary

Child" (Kazan, 1912), "Kalym". In Soviet times, S. Kubeev was awarded the highest award for his teaching activities.

In the Kustanai period of activity, Baitursynov acquired a friend and faithful companion in the person of the poet, publicist M. Dulatov. Myrzhakyp Dulatov was educated in the Pedagogical class. He is the author of the famous collection of poems "Wake up, Kazakh" and the novel "Unfortunate Jamal". Baitursynov and Dulatov, together with other intellectuals and public figures, were at the origins of the creation of the Kazakh newspaper, which was published in Orenburg from 1913-1918. A. Baitursynov, being the editor of the newspaper, invited Dulatov to the post of assistant. Since 1913, Dulatov worked in this position. In 1929, together with A. Baitursynov, he was arrested and exiled to the Solovetsky camp. There he died in 1935.

The pedagogical class, which began its activities in 1897, existed until the collapse of the Russian Empire and continued to operate under Soviet rule. In the reference works of 1915 it was referred to as 'Kustanay Pedagogical Course'. It kept the 2-year term of study, expanded the teaching staff to 10 people, V. Gurylev, who taught in the pedagogical class with A. Baitursynov, continued his teaching activity in 1915. The circle of teachers also expanded with the addition of physical education, drawing, and song classes (Reference book, 1915:85). Under the Soviet power, i.e. in 1921 the number of teachers of pedagogical courses increased by 17 people, the number of pupils - by 70 people (CGA RK, F.81, In.1, D.11, Pg. 46-48) . We came across the document of Kostanay pedagogical course in the Central Archive of the Republic of Kazakhstan. There was a list of issuing leather shoes to 70 pupils and 17 teachers of the course. It is obvious that the issue of providing pupils and teachers of the pedagogical course with warm footwear did not pass without a decision of the executive authority of the autonomy of the Kazakh ASSR (Sovnarkom). And in the same government in 1921 the post of Commissar of Education (Narkompros) was held by Akhmet Baitursynov. Therefore theoretically it is possible to assume that he had some influence on Kostanay pedagogical course. Because there are few educational institutions that train teachers in the Kazakh area. We believe that A. Baitursynov, who made a significant contribution to the abandonment of Kostanay county as part of the Kazakh autonomy, was not indifferent to the fate of the teacher training course, which became a continuation of the teacher training class, whose teacher he was while working in Kostanay.

Pedagogical department and pedagogical course with 20 years history before 1917, when Soviet government was fully established in 20-30s worked as pedagogical educational institutions under different names like Ruspedtekhnikum and Kazpedtekhnikum, and even had the status of KazInstitute. Local scholars discovered that the famous literary critic M.M.Bakhtin had lectured at Kazinstitute

and Kazpedtekhnikum during the years of repression in 1931 and exile to Kostanai. In 1939 the decision of the Soviet authority on the basis of these educational institutions which were preparing the teachers, the Teacher's high school was opened. From 1950 to 1992 the educational institution was renamed to the Teacher Training Institute, and in 1992 it received the status of a university after Kazakhstan had gained independence. The institution was named after A. Baitursynuly in 1996. Consequently, we can say with certainty that the historical origins of the university began with the Kostanay Pedagogical Class, where taught A. Baitursynuly.

TAMYRSTVO: FROM KOSTANAI TO OMSK

During the period of Baitursynov's teaching activities at the Kustanai teacher training class, there was a turning point in his fate. He became friendly with A.Alektorov, a famous Turkologist and teacher. Alektorov from 1894 till 1902 was the inspector of national schools of Turgay region. M. Auezov wrote that A. Baitursynuly specially went to meet Alektorov who was head of Akmola and Semipalatinsk schools in Omsk (Auezov, 1991: 18). In fact, A. Baitursynuly met him in Kostanai and later went to Omsk together. While working as the inspector of folk schools of Turgay, A.Alektorov like his predecessors I.Altynsarin and A.Vasiliev lived in Kustanay (Absadyk, 2021b: www.abai.kz/post/137404). The decision to locate the inspection of folk schools in Kustanai was well founded. There was an active flow of immigrants from other regions of the empire to Kustanay uyezd (Russian Chicago, 1890: № 1). The number of Russian settlements was increasing and there was a social demand for opening of new schools in Kazakh auls since 1892 sharply increased. Kustanay occupied a favourable position as a district centre. For administering these affairs Kustanay suited the officials who held the position of school inspector.

The teachers of aul schools used textbooks and dictionaries by Alektorov in their everyday practice, in particular "The Step to Wisdom. The Kyrgyz-Russian Dictionary" (Orenburg, 1897), "The Kyrgyz-Russian Dictionary" (Orenburg, 1898), "The Kyrgyz Reading Book" (Orenburg, 1898). A great number of his articles on Kazakh folklore, ethnography and history were regularly published in such periodicals as "Orenburgsky listok", "Astrakhansky vestnik", "Moskovskie vedomosti", "Turgay newspaper" and others. In our opinion, the acquaintance of Alektorov and Baitursynov took place from the period of active publication activity of the Kazakh teacher in periodicals of Turgay region. One of Baitursynov's early works "Kyrgyz proverbs and omens" was published on the pages of the "Turgai newspaper". The same newspaper published the article "Kurmanbai" (Appendix №

6). by A.Alektorov (Alektorov, 1895: №39). In the article A.Alektorov wrote with amazement and admiration about talent of poet-singer Kurmanbai who wintered in glen Karagaily of Kenaral volost of Kostanay uyezd, especially his singing "Ogiz" ("Bull") with addition of various sounds characteristic for animal. Alektorov conducted ethnographic research among the Kazakhs. In 1899, the publishing house of the Kazan University published his scientific work "From the world of Kyrgyz superstitions. Baks". The author on the pages of the work described in detail his meeting in aul #1 of Karatogai volost of Turgai uyezd with a famous Kazakh shaman Suyenbai, who demonstrated methods of treatment of a patient (Alektorov, 1899: 3-9).

A. Alektorov would make great effort to open a pedagogical class in Kostanay to train teachers for village schools. During the period of his inspectorial activity on October 8, 1895 the Russian-Kazakh progymnasium was opened in Kostanay. At the opening ceremony of the progymnasium are invited as special guests: the widow of the late I. Altynsarin Ayganys, Sholpan Karzhasova (wife of the head of the county linguist H. Karzhasova - author), Katira Toktabaeva (possibly the wife of Doszhan Toktabaeva - author). Speaking at the solemn meeting A.Alektorov noted that the opened progymnasium was the first Russian-Kazakh female gymnasium in Russia; the school helps Kazakh girls to develop their minds, learn good habits and master the arts necessary for life. (I.K., 1895: №42).

The positive changes in the sphere of public education in Turgai province have been the object of criticism and controversy by representatives of the public and various government departments. It was necessary to analyze and study the experience of formation of public education system in peculiarities of diversity of cultures and mentalities of peoples living in the region. Special interest was caused by the problem of functioning of aul schools, many of which were adapted to the features of collectives, the activity of which was regulated by conditions of nomadic life. The experience of functioning of aul schools was actively discussed on pages of periodicals. For example, in analytical article, placed in the newspaper "Dala ualayaty" issue №20 of 1896 the importance and demand of auls schools for the Kazakh population was described. The article noted the following: «In former time when Kirghiz children of Turgai area, being cut off from their families and aul, were taught only in boarding schools of settled settlements of area (there are only three of them, and area is equal to five Frances) Kirghiz people had a hostile attitude to school. They were even more incited to this enmity by their mullahs, who feared that the young Kirghiz would be turned into a slave when they were brought up so far from the influence of their people. But when 5 years ago coaching schools have been established at will of Kirghiz people in Turgai area has gone forward with great speed. The Kyrgyz societies willingly provide both construction and maintenance

of schools, and private individuals make large donations to them. Now a rare aul does not have a nomadic school» (DUG, 1994: 545).

Representatives of the public repeatedly stressed to the administration the need to build new schools and train professional specialists. The steppe general governor von Taube sent a letter to the military governor of the Turgai region Ya. Barabash asking for detailed information about these schools (Vasiliev, 1896: 161). Later, he asked the Ministry of Public Education to allocate additional staff in order to form an integral system of aul schools in the Akmola and Semipalatinsk regions. With some delay the Ministry supported the governor's request. The Department of primary schools of the Ministry of Public Education sent a special letter to the trustee of West Siberian educational district on November 16, 1901. According to the letter's contents the readiness of the State Council to consider the issue of providing a full-time headmaster position for the organization of rural schools in Akmola and Semipalatinsk provinces was reported. The letter also mentions about offering A.A. Alektorov, state councillor for inspector of national schools of Bukeyev Orda and Turgay regions, for the new position (GATO. F.126. In.4. d. 168, P. 9-9).

In January 1902 the general meeting of the State Council of the Department of Industry, Science and Trade approved the proposal of the Ministry of Public Education about the approval of the post of director of national schools of Akmola and Semipalatinsk regions and defined the estimated cost. It was decided to provide annually 3,400 rubles from the treasury for maintenance of the post of director of national schools, for office work - to set the salary according to the decree approved on May 24, 1900 (GATO. F.126. In.4. d. 168. P. 31-31ob). On January 7, 1902 the Emperor Nicholas II approved the decision of the State Council.

On 7 January 1902 the Emperor approved the decision of the State Council. On January, 23 rd, 1902 the vice-director of department of elementary education of the Ministry of public education N.G. Debolskiy sent to the trustee of West Siberian educational district L.I. Lavrentev a telegram with the request to confirm the candidacy of Alektorov. In his reply letter L.I. Lavrent'ev reported that he had no objections and pointed out the necessity to make such a decision. (GATO. F. 126. In.4. D. 168. P. 35). On March, 4, 1902 A. Alektorov has been appointed to a new position. This was recorded in the journal entry of April 22, which usually referred to orders of West Siberian district (GATO. F.126. In.4. D.1588, P.219). The content of the order was not immediately known to A. Alektorov. On receiving the news Alektorov telegraphed from Kustanay to the chief of West Siberian Training District. In the telegram he notified the addressee of the message of the Steppe Governor-General that he had been appointed to a new post. It should be noted that at this time the order of his appointment had not yet arrived (GATO. F.126. In.4. D.168, P.36). In reply telegram Lavrentyev informed us about the order according

to which Alektorov must immediately get to his new appointment and assume his duties (GATO. F4..126. In.4. D.168, P.36). In the letter to the chief of West Siberian educational district Alektorov applied for 10 days to execute the documents for his former position and to come to the new duty station (GATO. F.126. In.4. D.168, P.37).

After Baitursynov's appointment to his new position on April 1, 1902 Baitursynov wrote a letter to the headmaster of the schools in Akmolá and Semipalatinsk oblasts about accepting his position as a clerk of the headmaster (Appendix №7). Baitursynov, a teacher of "Urumbayev" school, Kustanay pedagogical class, applied to the principal with a request to recommend his person as a clerk to the trustee of the West Siberian school district. He provided information about his educational status and indicated 6 years of teaching experience in the Turgai region. The document was signed "Teacher Akhmet Baitursynov" (GATO. F.126. In.4. D.385, P.2).

In turn, A.Alektorov appealed to the trustee of the West Siberian Educational District to consider Baitursynov's candidacy (Appendix №8). The letter is dated April 17, 1902, the addressee of the letter is the city of Kustanay. In the letter Alektorov pointed out that there were no obstacles for Baitursynov to settle in a new position in another area. In his opinion, an important factor in Baitursynov's promotion was the impeccability of his 6 years of service: "Here I consider it my duty to add that the mandatory term in the teacher's position is completed by him and there are no obstacles to his transfer" (GATO.F.126. In.4. D.385, P. 1).

The document contains the following information:

1. At the time of writing the application (1902) A. Baitursynov was a teacher at school of Urunbaev and Kostanay pedagogical class;
2. The number stamp of A. Baitursynov's certificate about graduation from Orenburg teachers' school - 260;
3. March 26, 1902 was the end of 6-year compulsory pedagogical activity in Turgai region.

So, on May, 2nd, 1902 Alektorov arrived to Omsk. He received a telegram to the head of the West Siberian school district L.Lavrentyev for an audience (GATO. F.126. In.4. D.168, P.40). Alektorov was accompanied by his friend-tamyr A.Baitursynov in his trip for appointment to a new post. The term "tamyr" in Kazakh terms means "the closest friend". The fact that Baitursynov was hired to work in another province is confirmed by the contents of his 1904 application to the Ministry of Internal Affairs for tax exemption as a resident of Turgai province: "By order of the trustee of the West Siberian school district of May 3, 1902, №. 1674 (Appendix №9). I was appointed to public service on May 1 of the same year" (RGIA, F.1291, In. 84. d.89, P. 1).

A. Alektorov, who held the post of inspector of folk schools in Turgai province, was chairman of the public board of trustees of the Aktobe and Kostanai districts primary school in Kostanai. At the time of his appointment to his new post the organisation gathered 23 members living in Kostanay and sent a special letter to the head of the West Siberian Academic District. The Public Council, of which the head of the county is a member, notes the good deeds of A. Alektorov during his time as head of the Turgai Province education system, stressing that he is worthy of the post of director of public schools in Akmola and Semipalatinsk provinces (Appendix №10).

According to archival data found in Russian archives, A. Alektorov and A. Baitursynov were followed by the teacher Nikolai Komarov, a graduate of Kostanay pedagogical class. He was approved by inspector A. Alektorov as a teacher in Ashykol village (Akmola oblast) on August 1, 1902 (GATO F. 8, In 1, D. 1, P. 1).

This decision is reflected in the letter of Alexorov A. to inspector of public schools of Semipalatinsk area. The letter is signed by the director A. Alektorov and clerk A. Baitursynov (Appendix №11). Also in Akmola and Semipalatinsk districts comes the head of Kostanay pedagogical class M. N. Grekhovodov and graduate of this class M. Dulatuly, wife of Nazipa Kulzhanov and Nurgali Kulzhanovs. In the calendar book of Semipalatinsk region for 1905 M.N. Dulatuly was a teacher of Zharly village school of Zaisan district of Semipalatinsk region (Address calendar SR, 1905: 66). In 1906 M.N. Grekhovodov entered inspector of folk schools of the second district of Akmola region (Petropavlovsk uyezd) (Pamyatnaya knizhka of Z-S school district, 1909: 334), and a graduate of Orenburg teachers school N. Kulzhanov became a teacher of Tatar (Kazakh) language in a teacher seminary in Semey. Before that he was a teacher at Zhitikara-Shubarskaya school of Kustanay uyezd, Turgai region (Address-calendar of the TR, 1903: 94). And his wife Nazipa in 1902 graduated Russian-Kazakh female gymnasium in Kustanai where worked since 1895. We believe that the transfer of a student from Turgai region to Akmola and Semipalatinsk regions took place with the support of A. Alektorov and A. Baitursynov.

We would like to summarise the tamyrings of A. Baitursynov and A. Alektorov in the words of M. Auezov: "The meeting with Alektorov had two quite different effects on the personality and work of Akhmet in the days that followed. One was that he probably knew the purpose of Alektorov's colonial policy towards the Kazakhs. After becoming acquainted with Alektorov's intentions, who said that he was using the policy to educate the Kazakhs in the ways of the famous Ilminsky, Ahmet understood the plight of the Kazakh people; it was then that his deepest thoughts about the country began to awaken. The second impression of his acquaintance with Alektorov was that it opened his mind and helped him to understand what he did not know in the past' (Auezov, 1991: 18-19).

OMSK-KARKARALA PERIOD

OMSK. A new period in Baitursynov's biography began in Omsk. He lived in Omsk from 1 May 1902 until the autumn of 1904. The clerk's position was that of a civil servant. According to the law of that time a civil servant was exempt from paying taxes. The archive has preserved documents relating to the period of A. Baitursynov's government service in Omsk. For example, A.Baitursynuly's petition to appropriate organizations about exemption of him as a resident of Turgai region (Appendix №12-15) and requests of West Siberian school district (Appendix №16-17) to Orenburg school district (GATO, F. 126. In.4. D. 385, P.10-11 ob) are recorded.

From the moment of receipt of service in Omsk the question on removal of kibit levy of Turgai area from the West Siberian school district wrote special letters to the Orenburg treasury chamber, to the Orenburg military governor (GATO, F.126. In.4. D. 385, P. 3-9). This issue would last for two years. After the issue had not been resolved and the kibit fee continued to be charged to A.Baitursynov, he wrote a petition to the Minister of Internal Affairs for its resolution (Appendix №.18). The date of writing is 16 April 1904. In the petition A. Baitursynuly asks the Minister of Internal Affairs to resolve positively the issue of his exemption from taxation in connection with his transfer to public service. He informs the minister that the order of the chief of West Siberian educational district dated May 3, 1902 appointed him to public service as a clerk of the director of public schools of Akmola and Semipalatinsk areas from May 1 ("Order of the West Siberian educational district trustee of May 3, 1902 № 1674 appointed me to public service on 1st the same May") (RGIA, F. 1291, In.84. D.89, P. 1) he explained in detail that he sent a letter with a request to be excluded from the list of taxpayers of Turgai region (RGIA, F. 1291, In.84. D.89, P. 1).

Unfortunately, because of a letter from Omsk to Orenburg, the local administration does not exempt him from paying taxes, although the kibitkol owner has excluded him from the list. At the same time, A.Baitursynov informed the minister that he was illegally paying taxes on the property registered to his brother. About this misdemeanor he said that on 1 April 1903 he wrote a complaint to the military governor of Turgai province, which resulted in a letter to the director of public schools of Akmola and Semipalatinsk districts, in which he wrote that he had no legal grounds for exemption from taxes (RGIA, F. 1291, In.84. D.89, P. 1 vol).

Following this reply from the Turgai province, he said that on 6 September 1903 he sent a letter to the Ministry of the Interior requesting clarification and on 15 November of that year he sent a second complaint to the Turgai military governor

and the governor in turn sent it to the provincial administration, Further, the provincial administration, instead of looking into the matter, endorsed the statement of the head of Peasant Division №. 1 of Turgai County, in connection with which Baitursynov asks the Honourable Minister to intervene, saying that his position, which he does not wish to exempt from taxation, is illegal. Thus, he asked to return illegally collected 24 rubles for 1902, 6 rubles collected for 1903, in total 30 rubles (RGIA, F. 1291, In.84. D.89, P. 2 vol.). In a letter to the minister A. Baitursynov noted that he had two brothers, who had not married yet, as they did not have their own house and property, they are considered as one family. At the end of the letter, the author signed "Clerk A. Baitursynov", indicating the articles of law on which he relied (RGIA, F.1291, Op.84. D.89, P.2 vol.)

After this letter Turgai military governor-general A. Lomachevsky on 21 September 1904 sent a letter to the Land department of the Ministry of Internal Affairs, in which he indicated that the applicant was exempted from the house tax (Appendix № 19) and this task was transferred to the brother of A. Baitursynov Kakish Baitursynov (RGIA, F. 1291, In.84. D.89, P 4-4 vol.). In its turn Zemstvo department on September 28 (Appendix № 20), 1903 sent to Omsk city police department (enclosure №23) the decision about exemption of A. Baitursynov's house tax exemption (RGIA, F.1291, In.84. D.89, P.5). The police department passed this message to A. Alektorov (RGIA, F. 1291, In.84. D.89, P. 7). He writes the following message to the Zemstvo Department of the Ministry of Internal Affairs (Appendix № 21): "Announcement of September 28, 1904 No. 20963 for former clerk at me Ahmed Baitursynov, present head of two-classed school of Karkaraly received by me on June 28, 1905 for delivery to appropriate institutions. I have this honor to inform you by return of relation dated September 29, 1904. No. 20964" (RGIA, F.1291, d. 84. d.89, P.6).

The value of this document, preserved in the Russian archive, can be enumerated as follows: firstly, this document helps to pinpoint the time when the teacher A. Baitursynova worked at aul schools in Turgai region, and then as a clerk for the director of public schools in Akmola and Semipalatinsk regions A. Alektorov. This was on 1 May 1902; secondly, it helps to clarify in what year and at what time he was appointed principal of the Karkarala two-class district school. In the summer of 1905 he was head of the Karakarala school; thirdly, the document provides some information about A. Baitursynov's marital status.

In Omsk he became close to a Kazakh intellectual and future leader of the Alash movement, Alikhan Bukeykhanov. He became acquainted with the manuscripts of Abay Kunanbayev, which were to be published (Baitursynov, 1991: 217). "In Akmola and Semipalatinsk regions, - says A. Baitursynov in the article of 1913 "Қазақтың бас ақыны" ("The main poet of Kazakhstan"), - there is nobody

who would not know Abay. In the Turgai region, which is close to Akmola, it is safe to say that few people know Abai. Since Abay's words were not published, neither Abay's name nor his words were heard in Turgai region until his words were published in book form. In Akmola and Semipalatinsk provinces, those who have not heard Abay's name and words are surprised. When I first arrived in Akmola Oblast, they would be surprised that I don't know Abai, and haven't heard of him. In 1903, I received a notebook with Abay's notes" (Baitursynov, 1991: 216-217).

Bukeykhanov admired Baitursynov's poetic talent. He was surprised by Baitursynov's ability to translate I. Krylov's fables accurately and exquisitely. In May 1904 he wrote a letter to N. Potanin, asking for help in publishing the fables⁸ (Appendix №.22): Dear Grigory Nikolayevich! My friend Kirghiz translated into Kirghiz language in wonderful verses 41 fables, mostly by I.A. Krylov. The author of the translation is a person of insignificant social status - only a clerk of the director of public schools of Akmola province. The author, Akhmet Baitursunov, intending to publish his translations in parts in the "Agricultural Bulletin"⁹, published by the Steppe Governor-General's Office, appealed to his superiors, the director Alektorov. He kept the manuscript for ½ year and returned it to the author and told him that Mr. Sukhotin¹⁰ did not allow the manuscript to be printed. Sukhotin did not allow it to be printed in the Agricultural Gazette. We, Akhmet Baitursunov and I, have decided to print his translation as a separate booklet, but we do not know how to obtain permission from the special censor of books published in the Tatar-Turkic language. Do you know how and where to apply? Did you not take it upon yourself, through your friends in St Petersburg, to submit a translation by A. Baitursunov to the censor? (KKM. F. 7928. In. 116. D. 1315. P. 116.).

In his letter Bokeykhan noted that Baitursynov has a talent not only for poetry, but also for drawing: "He is a talented young Kirghiz, who unfortunately has not received even secondary school education and now has to devote all his time to earning his living. In other conditions he would have become a useful and notable public figure. Akhmet Baitursunov is quite good at drawing, which is very rare among the Kyrgyzs, tried to enter some art school in Kazan, but for lack of funds was forced to give up the dream" (KKM. F. 7928. In. 116. D. 1315. P. 116.). In terms of today's spirituality, the letter has the following significance. Firstly, Alash leader A. Baitursynov praised his merits as "a young talented poet", "a rare artist among the Kazakhs". A. Bokeyhan, who is well acquainted with Abay's works and possesses a deep critical mind, was struck by Baitursynov's translations as

---

⁸ A letter from A. Bukeikhan to N. Potanin was presented by the famous scientist Sultan Khan of Akkuly

⁹ Agricultural Leaf" - the former newspaper "Akmola Regional Gazette", the press organ of the Steppe Governor General.

¹⁰ Sukhotin, Nikolai Nikolaevich, lieutenant general - governor general of the Steppe Territory from 04/14/1901 to 04/25/1906.

"wonderful poetry". Secondly, if the young poet had a high financial status, he would be a famous and useful public figure. In recent years, he has constantly supported the development and improvement of his poetic and combative qualities. Thirdly, the first title of Baitursynov's poems that he translated from I. Krylov was "Forty-One Fables". Fourthly, it follows from the content of the letter that A. Baitursynov's translations were ready to be published before 1904. i.e. in 1903.

In 1909 the poet's translations of I. Krylov's fables were published in Petersburg under the title "Forty Fables". In the same year, a collection of poems by Abay Kunanbayev and a book by M. Dulatov entitled "Wake Up, Kazakh" were published for the first time. Undoubtedly, Bukeykhanov was the initiator and inspirer of these good deeds of public enlightenment. The lines of the poem "Letter to a Friend" by A. Baitursynov from the collection of poems "Masa" published in Orenburg in 1911 are certainly illustrated as the evaluation of the selfless work of Alash.

"Wonderful verses", translated by A. Baitursynov from I. Krylov, were used by the Alash leader in his publicist articles written on the pages of the Kazakh newspaper. In a letter to Zhakhansha Al Mukhammedovich Seydalin in 1913 about the Kazakh congress, he took extracts from translations of "Forty Fables", "Sinitsa", "The Wolf and the Lamb" to supplement his thoughts on the issues raised (Gazeta Kazakh, 2018-1: 244)

"Forty Fables" is the first collection of poems by A. Baitursynov. It is a work translated from fables by I. Krylov, a prominent representative of the Russian classical literature. Researchers of Russian literature found that up to 1844 in 9 books were published more than 200 samples of verses of the famous poet, most of which were translated from French La Fontaine. And the French poet translated the fables of the ancient Greek and Roman poets Aesop, Phaedra and Babrius. The Russian poet's translations were so popular that some publishing houses had a prior contract to publish Krylov's poems in their editions, and they issued them in thousands of copies. Baitursynov translated 41 fables from the rich heritage of the great poet, as we can see from the letter of A. Bukeikhan. For this reason, the title of the collection was originally called "Forty-One Fables", similar to the name of the popular in the East collection of fairy tales "One Thousand and One Nights", but in the printed version it includes forty fables.

The poems of the famous fable writer I. Krylov began to spread in the Kazakh steppe, which became part of the giant empire, through the first Russian schools and democratic poets and writers sent into exile. His fables had been taught since 1861 in Russian-Kazakh elementary schools opened in military forts as texts for learning the Russian language. As N. Ilminsky wrote, in the educational register of the Russian-Kazakh school of Troitsk from 1861 to 1869 one of the first graduates of

the Orenburg school N. Munsyzbayev wrote: "Krylov's light fables were taught with translation, they practiced conversations in Russian" (Ilminsky, 1891: 157). In the recommendations of inspector I. Altynsarin to the head of the Aktobe two-class district school A. Mazokhin in 1883 the necessity of memorising in the first grade a collection of fables for language students, mostly by I. Krylov (Ilminsky, 1891: 371). In the programme of requirements for written and oral entrance examinations to the Kazakh teachers' school opened in the city of Orsk (later moved to Orenburg) in the subject of Russian language included compulsory knowledge by heart of the fables "The Swan, The Crow and the Fox", "The Pig under the Oak", "The Mirror and the Monkey", "The Wolf and the Cat", "The Peasant in Distress" (Vasilyev, 1896: 55-56).

The level of knowledge of pupils at Troitsk Russian-Kazakh school in the subject of Russian language shows that the translation of I. Krylov's fables took place in school practice. In the "Kazakh chrestomathy" compiled by I. Altynsarin in 1879 the fable by I. Krylov's fable "The Crow and the Fox" was translated to Kazakh language and was dedicated to Kazakh pupils. As is well known, the great thinker Abay also translated several fables by Krylov. A. Baitursynov continues the work of enlighteners, and I. Krylov's fables are transmitted in a new meaningful way. The peculiarity of his translations is that the plot is preserved, but freedom prevails, ideas close to the Kazakh way of life, new thoughts reflecting the breath of time (Nurgaliev, 1991: 7).

One of Baitursynov's aims in translating fables from A. Krylov was to promote the unity of the nation. It is not without reason that the collection begins with the fable "The Swan, the pike and the Crawfish", which criticises the lack of unity. The issues of unity of the Kazakh people in the formation of the nation have been acute since ancient times. Proverbs, parables, fables, bogatyrs' and historical poems about unity and solidarity in folklore works of people are a vivid evidence that this social issue is in great demand. In the poem "The Swan, the Fish and the Crawfish", the problem of unity in Krylov's original was preserved as the main idea, but a social thought was also added, which the Kazakh poet condensed into one line of the poem:

Jigits, let this be an example to others
When their comrades don't agree,
Their work won't go well,
And it won't come out of it, only flour.

The poem is directly linked to the issue of national unity and echoes Abay's aphorism "Birydi - kazak, birydin - dos // kormesin istin bairi - bos" ("If you do not see a friend in your neighbour, all your actions are useless"). The fact that the poet begins with the word "dzhigits" shows that the fable was translated for the

inhabitants of the Kazakh steppe. Alash leaders used 'dzhigit' as a synonym for intelligent people. A. Bukeykhanov uses the word 'jigits' in the sense of citizens leading the country: "Are all people doing their job? Aren't there many educated jigits leading people towards the light? In that case, where are the dzhigits who will go along with the people to the right path?" (Gazeta Kazakh, 1998: 55). The unification of Kazakhs in the affairs of the nation was one of the main concerns of the Alash leadership. In the fable where there is a line "Tartsa da bar kushterin ayamay-ak// Asyly zhuk ornynan kozgalmady" (They are trying their best, but the wagon is still not moving!). "And the wagon is still not moving" is a common cause. "A nation's business is a huge job. If people do not take up their delhi, if everyone has to take up their own business, then there will be people. Then anyone can find a job (Gazeta Kazakh, 1998: 379). Let us work together in friendship. If there is a desire to serve the nation, then jobs will be found. Work may be both hard and easy. No job is ever easy. You have to take on work that you can handle. It is important to remember that small things help the whole society. The duty of every Kazakh is to contribute to the growth of the nation's cause, to help, to serve for the good. Life is short, but the road is long, so let us do our best till the end of our days", they wrote in Kazakh newspaper (Gazeta Kazakh, 1998, 11).

In some of the poet's translations characteristic of the traditional fable genre, which mock such human traits as permissiveness, pride, ignorance, naivety, cunning, violence and arrogance. For example, in the fable "The Frog and the Ox", the frog tried to compare herself to the ox, "She was jealous and puffed up, puffing and puffing away". Eventually envy kills the frog:

"How is it now?" - "Still the same." "I huffed and puffed...

And my little froggy ended up
that, not being equal to the ox,

She burst and died of exhaustion (Baitursynov, 1991: 27).

The author concludes the fable with a folk wisdom with the proverb "Əlin bilmegen əlek" ("He who does not calculate his strength will get into trouble").

The fable "The Fly and the Traveling Donkey" tells of the act of a fly glorifying someone else's labour as its own and earning a living thanks to someone else. In the translation of the fable "The Horse and the Donkey", the horse did not help the donkey, who was tired of the heavy burden and ended up suffering because of it:

In this world everyone has to help another,
For if any neighbour dies, it will be on your back.
His burden will undoubtedly be borne.

The author offers the reader the following thought in the fable "The Donkey and the Nightingale", criticising the ignorance of the donkey, who, not appreciating the singing talent of the nightingale, preferred the singing of the rooster:

God save us from such judges.

The same motif is found in the fable "The Hermit and the Bear". It tells of the death of a man from ignorance who was friends with a bear. The ignorant bear kills the sleeping man with a heavy stone to kill the fly that has landed on his friend:

Though service is dear to us in need,

But not everyone knows how to do it:

God forbid that a fool should be in his way!

A servile fool is more dangerous than an enemy.

An ignorant ruler lords over the people and puts them in danger. This is the thought expressed in the final part of "The Owl and the Donkey":

But my Owl is stubborn;

He advises the Donkey both up and down...

"Beware!" he shouts: "To the right we'll be in a puddle."

But there was no puddle, and to the left was worse.

"Take another left, take another left!"

And - Donkey, and Owl, into the ravine.

According to the author, the force that destroys ignorance is science and knowledge. "An ignorant man without science is a bill for a blind man," he said, urging the people of Alash to stay away from the ignorance of a foolish donkey led by an owl who cannot see by day.

In any society, one of the burning issues is justice, equality. Justice is a principle based on the philosophy of the fundamental religions in the world, on the knowledge of the legal foundations governing social relations. In the works of Abay philosophical conclusions as "The beginning of humanity is love and justice. They are present in everything and decide everything. This is the work of God" or "Justice is the light of the soul. If the will is there, the mind lives" implies that this principle is of great importance in human society. It also relates to Krylov's "The Wolf and the Lamb", selected by A. Baitursynov. In it, the lord of mighty power narrates the abuse of the wolf over the weak, defenceless lamb. In the world of images in the world literature wolf is a symbol of violence and power, the lamb is an image of meek, weak. In the life of Kazakhs engaged in cattle breeding there are many images of sheep's dignity and actions of their worst enemy - wolf. It is evident that the wolf and the lamb in Krylov's translation are one of the ways to create images which are close to the Kazakh mind. The end of the fable ends with a verse which criticises the social inequality that takes place in human society, the injustice of the rich and powerful:

"Ah, what am I to blame?" - "Silence! I am tired of listening
I have no time to listen to your faults, you little puppy!
You are to blame for the fact that I am hungry".
He said and dragged the lamb into the dark forest.

Pride is one of the most tried and tested characters in world literature, as well as the literary image of celebrity in Eastern literature. There are few poets among the great poets of the East who do not criticise pride. Abai's poem "Iskander" is also known to address this issue. In one of the selected translations by A. Baitursynov there is a fable "Kolos" directed to the theme of world literature. The fable is told on behalf of a father and his son who have a field:

"Why are you people so unfair all the time,
Who can comfort your palate or your eyes,
He who can comfort your taste or your eye, You have nothing to deny him;
And who is useful to you, to whom you are careless?" is the master's answer
to this question:

"My friend," the master answered:
"I see you have not noticed my labours.
Believe me, my chief concern is for you.
If you only knew how much work it has cost me
To clear the forest, to fertilise the land for you:
There was no end to my labours.
But there's no time, no haste, no use,
Nor is it of any use.
But ask the sky for rain and wind;
And if I had obeyed thy clever advice,
I would be without flowers and without bread."

In the "Forty Fables" by A. Baitursynov along with traditional speculations on the genre of such fables as criticism of negative human actions, example of good, substantial, sociological, national-moral, critical and attempts to get rid of it had manifestations appropriate to the current of the time in which the author lived. For example, in Y. Altynsarin and Abay's fable "The Crow and the Fox" the naivety of the proud crow and cunning of the fox are shown as expressions of character, in A. Baitursynov's translation it comes out of unsuitable temperament of personality and goes in the direction of testing indifference and ignorance of national character. It can be seen in the last two verses:

How many times has the world been told,
that flattery is vile and injurious, but it's no use,
And the flatterer always finds a corner in his heart.
Sing, my dear, don't be ashamed! What if, sister,

You're so beautiful, and you're so good at singing,
"You'd be the king-bird!"
Veschun's praise made her head spin,
And the fox's welcome and the fox's welcome...
And at the fox's friendly words
The crow cawed at the top of his lungs:
The cheese fell out, and with it the rascal was so.

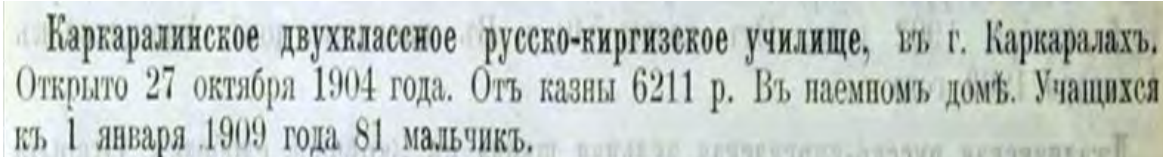
One of the most striking translations by A. Baitursynov of I. Krylov's fables is "The Mosquito and the Shepherd". The number of stanzas in I. Krylov's original is three. The translation contains the main content of the original in Russian. But there is a discrepancy in the final conclusion of A. Baitursynov and I. Krylov. In the original, the shepherd killed the snake, but before that he killed the mosquito. The key word in it is: "He who tells the truth is like a mosquito". In the Kazakh version, the shepherd kills the mosquito, and when he sees the snake, he regrets it". In it, the shepherd does not kill the snake, but kills the mosquito. The shepherd is the Kazakh people, the snake is an enemy, and the mosquito is the author himself, who stung the people with his word. In the last stanza the author expresses his fear that the people will do to him as to a mosquito. The "mosquito" from the fable became the basic core of the collection of poems "Masa" by A. Baitursynov which was published in 1911. History showed that the fate of the poet who tried to awaken the Kazakh people and make them equal to others, ended the same way as Komar died at the hands of the man he was trying to save.

"Forty Fables", first published in 1909, was reprinted in 1913. The Kazakh newspaper wrote the following advertisement: "The second edition of "Forty Fables" is a book by Akhmet Baitursynov, published in Kazakh language in translation from I. Krylov's fables. The language of this book is simple, beautifully printed and the spelling is "Kazakh". The price is 25 kopecks, by mail 30 kopecks . Address for ordering: Orenburg, ed. "Kazakh" (Gazeta Kazakh, 2018-1: 180).

In 1933, in order to save his friend, who was serving a sentence in exile in Arkhangelsk, A. Bukeikhan asked for help from the head of the organization "Help for Political Prisoners" (Political Aid) E. Peshkova, writing a letter to her. In it, comparing A. Baitursynov with Cyril and Mifodi, who created the Russian alphabet, and with famous poets and writers Novikov and Radishchev, he writes: "...He popularized this alphabet by printing his satirical poems and a translation of 40 Krylov's fables on it. At the same time, he acted with the latter in the same way as grandfather Krylov did with Aesop. Ezopokrylov's fables made Cossack ones. According to the accuracy of satire, the beauty of the verse, the brevity of the topic-translations of Baitursunov, they represent a highly artistic creation beyond the noted

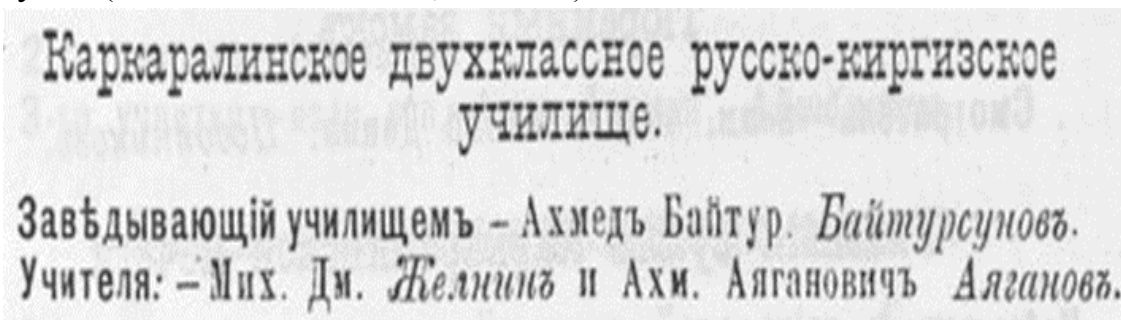
talent. Every Cossack knew Krylov in the steppe” (GA RF, F. R-8409, Op.1, D. 994. P.47-47 rev.).

KARKARALINSK. In September 1904 A. Baitursynov was appointed teacher and director of the Karkaralinsk district school. According to the statistics of West Siberian school district, a two-class district school in Karkaralinsk opened on October 27, 1904 in a rented building (Pamyatnaya knizhka of Z-S school district, 1909: 390). As of 1 January 1909, the school had 81 boys enrolled. A total of 6,211 roubles was allocated to finance the school that year:

Каркаралинское двухклассное русско-киргизское училище, въ г. Каркаралахъ. Открыто 27 октября 1904 года. Отъ казны 6211 р. Въ наемномъ домѣ. Учащихся къ 1 января 1909 года 81 мальчикъ.

The story of A. Baitursynov going to the newly opened school in Karkaralinsk reminds one of the historical situation when in 1861 the head of the Frontier Commission Grigoriev sent five people to Turgai province headed by s. Altynsarin (Absadyk , 2021b : <https://egemen.kz/article/268807-aghartushylyqty-altynsarinmen-birge-bastaghan-beseu-kim>) two teachers, one Mikhail .Dmitrovich Zhelnin and the other Akhmet Ayaganovich Ayaganov, would be next to A. Baitursynov (Address-calendar SO, 1905:53):

Каркаралинское двухклассное русско-киргизское училище.
Завѣдывающій училищемъ – Ахмедъ Байтур. Байтурсуновъ.
Учителя: – Мих. Дм. Желнинъ и Ахм. Аягановичъ Аягановъ.

In 1909 A. Baitursynov was detained as suspected of anti-government agitation and imprisoned in the Semipalatinsk prison he was succeeded by E. I. Mertvetsov. At that time the school was taught by clergyman A. Khrustalev, and lessons in Muslim religion were given by the Molda, Imam Konekbai Zhetmashev, teachers were A. K. Chumakin, Yerzhan Aimanovich Aimanov, assistant teacher - E. V. Polyudov (Address-calendar SO, 1910: 101-102).

His teaching activities in Karakarala coincided with a major historical event that took place on the territory of the Russian Empire. In 1905, the first ever Russian revolution, known as “ Bloody Sunday”, took place in the Russian Empire. External and internal factors influence the emergence of unrest. While the internal factor is due to the complication of social and economic conditions caused by the oppression of the monarchical regime, the external factor is that the Russian Empire is quite titled in the Japanese war and enters into an ineffective peace treaty. In order to

attract the attention of tsarist society, the 17th October Manifesto and the establishment of a legislative parliamentary institution, political rights and freedoms, such as the freedom of speech, conscience, assembly and personal liberty, are allowed to citizens.

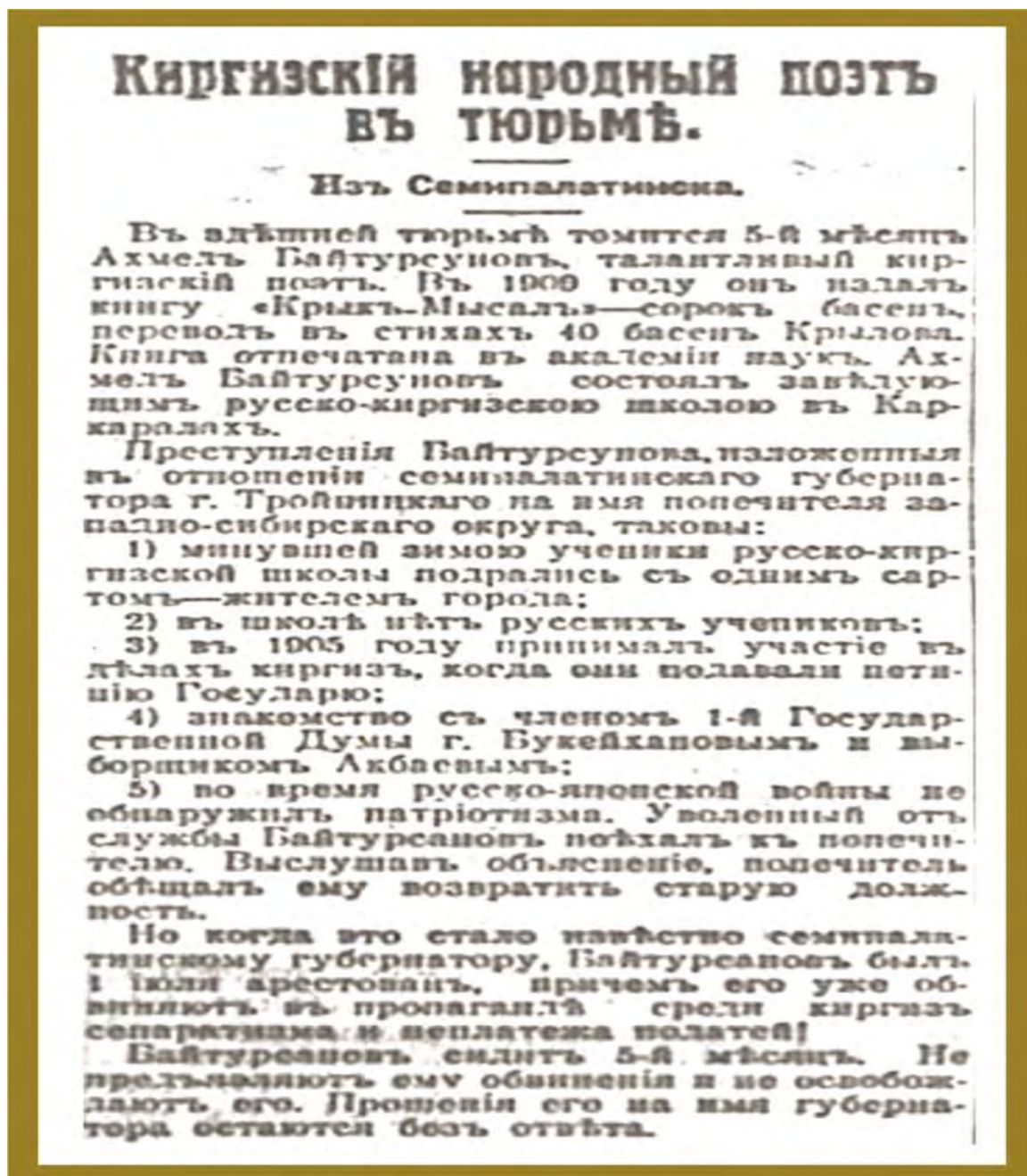
Alash activists, led by A. Bukeykhan, warmly welcomed the 'October 17 Manifesto'. According to the famous scholar S. Akkula, the Kazakh intelligentsia actively and quickly distributed the manifesto among the Kazakhs. In order to bring the content of the document to the masses of Kazakhs, A. Bokeykhan and Raimzhan Marsekuli translated it into Kazakh and printed 10,000 copies. All copies will be distributed in the Kazakh steppes. They will also publish a translation of the manifesto in Kazakh in the Kazakh issue of the Akmola regional newspaper *Dala ualayaty* (Akkuli, 2016: 403).

The Karkaralyi period. The Emperor issued a manifesto on October 17, 1905, which proclaimed the establishment of a parliament in the state and the right of citizens to enjoy political rights and freedoms, in particular the freedom of speech, conscience, and the right to organise and hold meetings. Baitursynov was fully immersed in political life. M. Dulatov describes his feverish work in Karkaralyi period like this: "At the beginning of the twentieth century, living in Karkaraly, A. Baitursynov took part in the revolutionary movements: working illegally at first, and then after the manifesto of October 17, 1905 was published, being one of the prominent and active leaders of the Kyrgyz masses. Soon the reaction comes, the revolution goes underground, and A. Baitursynov continues to work in underground organizations. However, a reckoning comes: a provocateur (T. Chingisov) turns up among his comrades, who betrays A. Baitursynov and others" (Dulatov, 1922: 20).

The personal file of "provocateur T. Chingisov", so named by M. Dulatov, has been preserved in the State Central Archives of the Republic of Kazakhstan. The file revealed a denunciation from a resident of Aksara volost, Karkarala district, Itayk Saptiyayakov, to the Semipalatinsk governor on 20 October 1911. The denunciation accused the Karkaraly paramedic Tatimbete Chingisov of not being a trustworthy person. The statement called him a swindler, provocateur and anti-government figure, accused him of being a paramedic under the patronage of Zh. Akbayev. The applicant accused Chingisov of being Baitursynov's comrade, who together with him participated in fundraising for anti-government propaganda and drawing up a petition to Minister Bulygin (CGA RK. F.15, Op.3, D.410, P.122 vol.) Depending on the name of applicant we can assume that the denunciation is anonymous. In any case, the provocateur T. Chingisov became a victim of his own atrocities.

On 1 July 1909 A. Baitursynov was imprisoned in the Semipalatinsk prison, where he was innocently imprisoned for nine months. Baitursynov's friends,

comrades-in-arms and wife made many efforts to release Baitursynov from prison (Imakhanbet, 2010: 41). Member of the Kadet Party, deputy of the First Duma A. Bukeykhanov in №318 of November 19, 1909 of the St. Petersburg newspaper "Rech" published a short article titled "The Kyrgyz national poet in prison. From Semipalatinsk".

The article would be published in № 318 of 19 November 1909. It begins with the words: "Akhmed Baitursunov, a talented Kyrgyz poet, has been languishing in prison here for five months". The content of the article notes: "in 1909 A. Baitursynov published a book "Kyryk Mysal - Forty Fables", having translated in verse 40 fables by Krylov. Although he has been in prison for a long time, he has not been charged. According to Semipalatinsk Governor Troitsky, he was prosecuted for his shortcomings in the school, his participation in the 1905 petition

and his close acquaintance with Duma deputy A. Bukeykhanov and elector Z. Akbayev (Rech, 1909: №318).

Together with his friends, Baitursynov's wife Badrisafa Baitursynova is actively involved in his intercession. Her complaints to the authorities are preserved in the archives. He was exiled from Kazakh steppes for 2 years by the decision of the Ministry of Home Affairs of February 21, 1910. (GAOO, f. 21, p. 9, file 4. pp. 70-71).

Three months after the publication of the article the Ministry of Internal Affairs decree of 21 February 1910 imposed an administrative penalty and he was exiled from the Kazakh steppes for two years. On the eve of his departure from Karkaralinsk A. Baitursynov in imitation of the famous poem of Russian poet Y. Lermontov "Farewell, unwashed Russia" wrote his work first lines beginning with the words: "Farewell, unwashed Karkaraly" (Baitursynov, 1991: 71).

To serve the administrative deportation imposed by the government on March 10, 1910 A. Baitursynov arrived in Orenburg (GAOO. F.21, Op.9, D.14. p. 70-71). After serving an administrative exile Baitursynov continued purposefully engaged in educational, social and political activities in the city of Orenburg.

In 1914. when Semipalatinsk Governor Troinitsky resigned, A. Baitursynov wrote: "I would like to thank Troinitsky. Because if it were not for slander, I would not have had a secret complaint against me. I would not have been deported from Karkaralinsk to Orenburg without a secret complaint. If I had not been deported to Orenburg, I would not have been able to live in Karkaralinsk and do what I do. I prefer what I do without discriminating against six million Kazakhs" (Gazeta Kazakh, 2018-2: 61).

In 1923, while working for the People's Commissariat, he filled out a questionnaire asking: "Were you persecuted before the February Revolution? If you have been persecuted, state the time, place and punishment". He answered: "For anti-government propaganda in Karkaralinskiy district from June 1, 1909. To 21 February, 1910 and exiled from the Kyrgyz areas for 2 years by order of the Semipalatinsk governor] and the Steppe Governor General" (CGA RK. F81. In. 1. D.1652. P. 12).

In conclusion it can be stated that influence of the first Russian revolution of 1905 and democratic changes in tsar's manifesto "October 17" gave Kazakhs hope. A. Baitursynuly described the situation of Kazakh people before 1905 and his work in a letter to E. Peshkova in 1933 during his exile in Arkhangelsk as follows "...Before the 1905 revolution Kazakh was not allowed to write, read or learn; therefore there was not even a basic language without which it is impossible to carry out any educational work, i.e. there was no alphabet, no orthography, no grammar of the language, no theory of literature, no textbooks, no printed literature and no

newspaper. All this had to be created and founded by me, as the emancipation of the language after the revolution of 1905 coincided with the creative period of my life" (GA RF. F. R-8409. In1. D. 994. P.15).

Thus, the pedagogical activity of A. Baitursynov in the aul schools of the steppe is one of the most important periods in the biography of the educator. Having served as a teacher for about 15 years, he grew his professional career and became an expert in Kazakh philology, an outstanding figure in folk spirituality.

CONCLUSION

In early XX century, the Kazakh society's political and social life finds itself successively active and revived. Given to the Kazakh intelligence efforts, the goals and objectives in educational sphere gradually clarified. The 1905 First Revolutionary Movement in Russia accelerated these changes. Started in the St. Petersburg city the revolutionary upheaval engulfed the most remote the Empire's outskirts and regions. Stable for many centuries the Russian Empire's monarchical power was shaken by growing of popular movements. The authorities were obliged to take steps for democratic reforming Russian Empire's political system, which was in a deep crisis.

The reform called "The October 17 Manifesto" after the title of the document published for the population. The Manifesto had aftermath like serious political and social changes, as well as major historical events. Anyway till the "Bolshevik revolt" or The October Revolution it contributed for intensifying the Kazakh intelligence efforts in education and enlightenment, in promoting equality through participating in the civil struggle. This new open and thorny path was full of abrupt changes and turnings.

Under the new historical opportunity, Kazakh intelligence focused its efforts on overcoming obstacles and sharp turnings in the path. Among other goals and priorities, they highly assessed the enlightenment, development of education and science, allowing as to equally taking part on a global concurrence with other peoples, as to contributing the human dignity development. Such an activity could contribute into changing and evolving of national political kitchen and of the course of public life they believed. They believed that the enlightenment can change the most part of society, the national political reality and social life. The education and science considered as a means and instrument, which can give the 'latitude to the strongest', and 'equal rights to humiliated persons. They also can turn the small into something big, and turning the nothing into something'.

A. Baitursynov was the first at leading movement for promoting and disseminating knowledge, educational work in rural schools, and its popularization among Kazakh people. The Alash movement leaders perceived the educational work as the most necessary and noble case for Kazakhs political and social life. In his ideas and understanding, the enlightenment of large people is the only way to bring equality, freedom and civilized development to the native people. On this path, he made an invaluable contribution to the Kazakh people's spiritual culture. We should stress that Kazakh intelligentsia representatives respected and honored him in his lifetime as a brilliant Kazakh figure.

Our research' primary purpose was to study and comprehend goals and interests of the great educator in case of national revival by examining "blank spots" of historical science, previously unstudied episodes and facts from his 1895-1910 teaching activity in rural schools in Aktobe, Kostanay and Karkaraly regions. In that purpose, we elaborated the following thematic complexes to make a fundamentally new research:

1. We studied historical data on formation of teaching specialty in Kazakh steppes;

2. The chronology of enlightener's teaching activity in the steppe region, i.e. in rural schools is concretized by archival and historical sources. For the first time our study's object was chosen as a previously unknown for researchers an enlightener's teaching activity in the Aryngaziev village, Bestamak volost, Aktobe district, in the Urunbaev school, Mendykarin volost, Kostanay uezd, and also in a pedagogical class of the Kostanay city.

3. We analyzed the enlightener's early papers on folklore, ethnographic and social issues that published in periodicals for example 'Turgayskaya Gazeta';

4. We proposed various data about pedagogs of the era of A.Baitursynov such as K. Shotaev, M.Grekhovodov and G. Lapshin, as well as about students of him like S.Kubeev and M. Dulatov;

5. We studied the essence and meaning of the "Forty Fables", a collection of educational content at deepening of enlightening and educational work and public knowledge and thinking.

6. We also reviewed and analyzed documentary sources regarding comradeship between A. Baitursynov and A.Alektorov;

7. We analyzed friendly relations between A.Baitursynov and A.Bukeihan during the Omsk-Karakaraly period.

The research conclusions are as follows: A.Baitursynov pedagogical activity in remote rural schools is a most important period in educator biography. There is every reason to believe that during this period the educator, who worked in the mentioned area approximately for 15 year was formed as a specialist, an expert in Kazakh philology, an outstanding figure of the national spiritual culture.

References

1. Absadyk, 2019 – Nahodka iz Orenburga. // Svetlyj put Alasha v XXI veke / [Ingress from Orenburg] // The Bright Path of Alash in the XXI Century /» Sost. Amantaj Sharip, Azamat Maulenovich. - Almaty: Izd-vo ARNA-B, 2019.-304 s. [in Kazakh]
2. Absadyk, 2021a - Najdena rukopis Ahmeta Bajtursynova, napisannaya v Kostanae [Found Akhmet Baitursynov's manuscript written in Kostanai] // <https://abai.kz/post/141284> [in Kazakh]
3. Absadyk , 2021b : Kto te pyatero kotorie nachinali prosvetitelstvo vmeste s Altinsarinim? [Who are the five who started the enlightenment with Altynsarin?] <https://egemen.kz/article/268807-aghartushylyqty-altynsarinmen-birge-bastaghan-beseu-kim> [in Kazakh]
4. Alektorov, 1895 - Alektorov A. Kurmanbaj // Turgajskaya gazeta. [Turgai newspaper] – 1895. 24 sentyabrya. –№39 [in Russian]
Alektorov, 1899 - Alektorov A.E. Iz mira kirgizskih sueverij. Baksy. [From the world of Kyrgyz superstition. Quid]— Kazan: Tipo-lit. Imp. un-ta, 1899. [in Russian]
5. Adres-kalendar TR, 1902 - Adres-kalendar' Turgajskoj oblasti 1902 god. Izdanie Turgajskogo oblastnogo statisticheskogo komiteta. Orenburg, Turgajskaya oblastnaya tipo-litografiya, 1902 g. [in Russian]
6. Adres-kalendar TR, 1903:- Adres-kalendar' Turgajskoj oblasti 1902 god. Izdanie Turgajskogo oblastnogo statisticheskogo komiteta. Orenburg, Turgajskaya oblastnaya tipo-litografiya, 1903 g. [in Russian]
7. Address-calendar SO, 1905 Adres_kalendar Semipalatinskoi oblasti na 1905 g. Semipalatinsk_Tipografiya oblastnogo pravleniya_1905
8. Address-calendar SO, 1910 _ Adres_kalendar Semipalatinskoi oblasti na 1910 g. Izdanie Semipalatinskogo oblastnogo Statisticheskogo komiteta_1910
9. Aitmuhambetov, Bekmagambetov i drugie, 2017 - Aitmuhambetov, Bekmagambetov i drugie [Formation of the Kazakh Employees in the Conditions of Russian Management Military-Administrative Model] Bylye Gody, 2017, Vol. 43, Is. 1. [in Russian]
Auezov, 1991 - Auezov M. «50-letnij yubiley Bajtursynova» // Bajtursynov A. Ak zhol: Stihi i perevody, publ. Stat'i i literaturovedcheskie issledovaniya / Sost. R.Nurgaliev.-Almaty: Zhalyln, 1991.-464 s. [in Kazakh]
10. Akkuli, 2016 - Akkuli S. Alihan Bukeihan. Tvorec istorii. [Creator of history] – Izdatelstvo «AZIAT», 2016 g. T.1.-632 s.

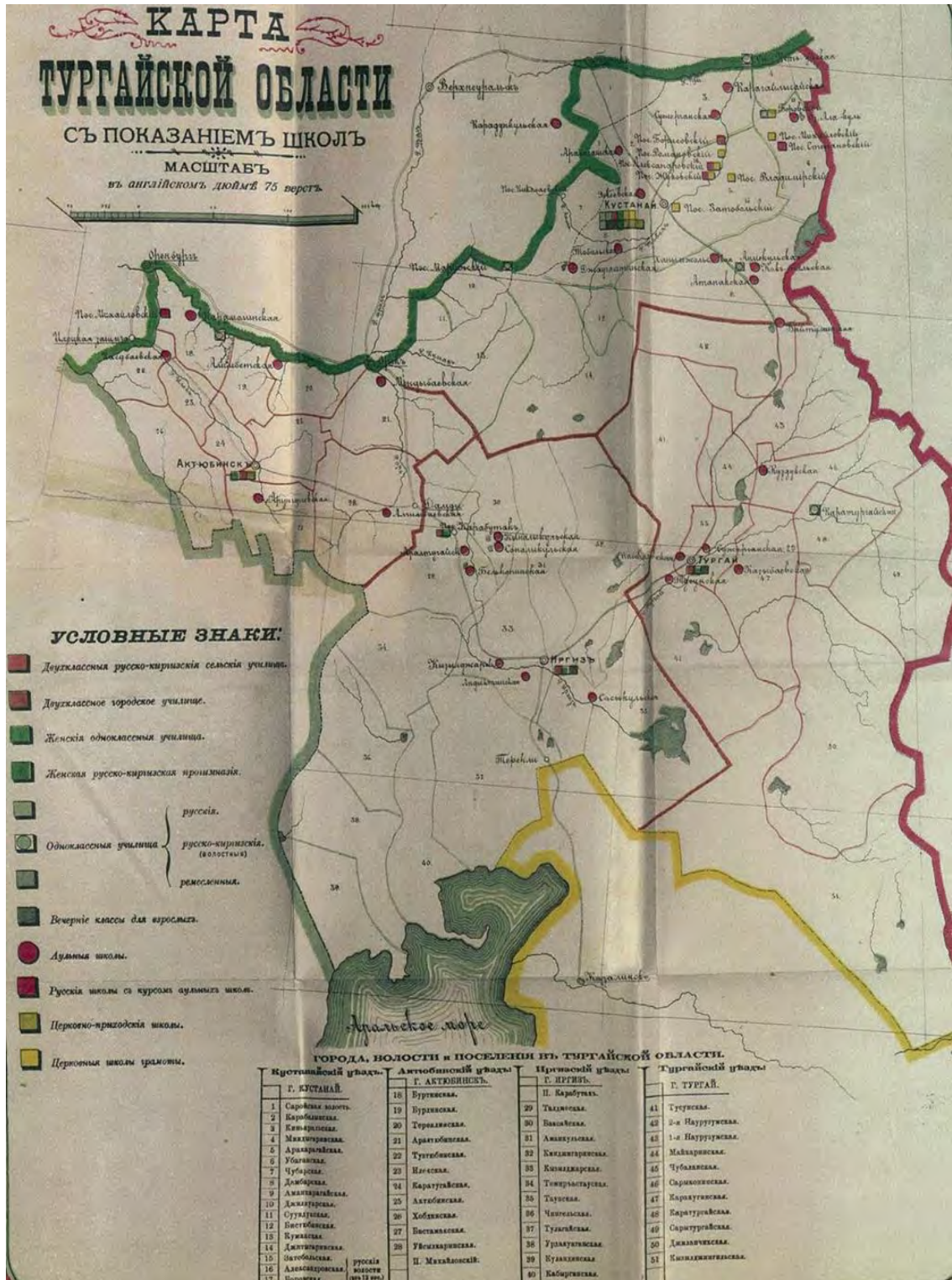
11. Bajtursynov, 1991 - Bajtursynov A. Ak zhol [The White Road]: Stihi i perevody, publ. Stat'i i literaturovedcheskie issledovaniya / Sost. R.Nurgaliev.-Almaty: Zhalyyn, 1991.-464 s.
12. Bajtursynov, 1895 - Bajtursynov A. Kirgizskie primety i posloviy [Kyrgyz omens and proverbs] //Turgajskaya gazeta. – 1895. 24 sentyabrya. –№39.
13. Bajtursynov, 1896 - Bajtursynov A. Korrespondenciya (ot nashego korrespondenta) Bistamaskaya volost', Aktyubinskogo uезда. [Correspondence from Bistamaskaya volost', Aktyubinskogo uezd] // Turgajskaya gazeta. – 1896. 21 fevralya. –№60.
14. Vasiliev, 1896 - Vasiliev A.V. Istoricheskij ocherk russkogo obrazovaniya v Turgajskoj oblasti i sovremennoe ego sostoyanie. [Historical sketch of Russian education in Turgai region and its current state] Izdanie Turgajskogo oblastnogo statisticheskogo komiteta. Orenburg, Tipolitografiya N.N.Zharinova, 1896.
15. Gazeta Kazakh, 1998 - Gazeta «Kazah» gazet / Gl.redaktor A.Nisanbaev-Almaty: «Kazahskaya enciklopediya» Gl. redakciya, 1998.-560 s.
16. Gazeta Kazakh, 2018-1 _ Gazeta «Kazah». 1913 god. 2-izdanie / Sost.S.Smagulova, G.Anes, T. Zamzaeva. – Almaty: izdatelstvo «Aris», 2018. – 480 s.
17. Gazeta Kazakh, 2018-2 - Gazeta «Kazah». 1914 god. 2-izdanie / Sost.S.Smagulova, G.Anes, T. Zamzaeva. – Almaty: izdatelstvo «Aris», 2018. – 480 s.
18. GAOO – Gosudarstvennyj arhiv Orenburgskoj oblasti.
19. GATO - Gosudarstvennyj arhiv Tomskij oblasti
20. GIAOO – Gosudarstvennii istoricheskii arhiv Omskoi oblasti
21. CGA RK -Central Archive of the Republic of Kazakhstan
22. DUG, 1994 - Dala ualayaty, 1994 - Dala ualayatynyn gazet.-Almaty: Gylym, 1994.-816 b.
23. Dulatov, 1922 - Dulatov M. Ahmed Bajtursunovich Bajtursunov Biograficheskij ocherk). Trudy obshchestva izucheniya Kirgizskogo kraja. [Akhmet Bajtursunovich Bajtursunov, biographical sketch. Proceedings of the Society for the Study of the Kirghiz Krai] Vyp. III, Orenburg, 1922 g.
24. Ilminsky, 1891 - Ilminsky N.N. Vospominaniya ob I.A.Altynsarine. [Memories of I. Altynsarin] Kazan', Tipolitografiya V.M. Klyuchnikova, 1891 g.
25. I.K., 1895 - Otkritie jenskoi russko_kirgizskoi progimnazii v Kustanae [Opening of the Russian-Kyrgyz female progymnasium in Kustanai] // «Turgajskaya gazeta», 1895, №42.

26. Imahanbet, 2010 – Imahanbet R. Chelovek veka: tvorcheskaya biografiya Ahmeta Bajtursynova (po arhivnym dannym). [Man of the Century: The Creative Biography of Ahmet Bajtursynov (based on archival data)] Monografiya. - Astana: «Pedagogika-PRESS», 2010.-304 s.
27. KKM – Krasnoyarskii kraevedcheskii muzei
28. Pamyatnaya knizhka TR, 1899 - Pamyatnaya knizhka Turgajskoj oblasti. [Memorial Book Of The Turgay Region] 1899 god. Orenburg, Tipolitografiya N. P.Zharinova, 1899 g.
29. Pamyatnaya knizhka of Z-S school district, 1909 –
30. Piraliev, 1862 - Sultan Mendali Piraliev. Iz Zaural'skoj stepi // «Den'» [From the Trans-Ural steppe], 1862, №28.
31. Polozhenie, 1844 - Polozhenie, 1844 - Polozhenie ob upravlenii Orenburgskimi kirgizami. [Regulations on the Management of the Orenburg Kyrgyz] Sankt-Peterburg, Tipografiya Journal de Saint-Peterbourg, 1844.
32. RGIA – Rossijskij gosudarstvennyj istoricheski arhiv.
33. Rech, 1909 - «Kirgizskij narodnyj poet v tyur'me. Iz Semipalatinska» [A Kyrgyz folk poet in prison. From Semipalatinsk] // Gazeta «Rech'», 19.10. 1909, №318, s.5
34. Russian Chicago, 1890 - Russian Chicago // «Orenburgskij Listok», 1890 g., № 1.
35. Tugaj, 2018 - Tugaj T. Orenburgskij put' A.Bajtursynova. [The Orenburg Way of A. Bajtursynova] Orenburg: OOO IPK Universitet, 2018.-253 s. Izdanie 2-e dop.
36. Turgajskaya gazeta, 1897 - Turgajskaya gazeta, 1897, №108.
37. TOV, 1892: №. 6 - - Turgajskie oblastnie vedomosti, Orenburg, 1892, №6.
38. TOV, 1892: №31 - Turgajskie oblastnie vedomosti, Orenburg, 1892, №31.
39. Troitsky resident, 1861- Troickii jitel. O Troickoi shkole [Troitsk resident on Troitsk School] // Severnaya pchela, 1861, № 241.
40. RGIA - Rossijskij gosudarstvennyj istoricheski arhiv [Russian State Historical Archive].
41. Spiski, 1910 - Spiski naseleennih mest Turgajskoi oblasti. Izdanie Turgajskoi oblastnoi staticheskogo komiteta. [Lists of settlements in Turgai region. Edition of the Turgai Regional Statistical Committee.] Orenburg, Turgajskaya oblastnaya tipografiya, 1910 g.
42. Spraboshnaia knijka and Address-calendar TR, 1910 - Spravochnaya knijka i Adres-kalendar Turgajskoi oblasti. Izdanie Turgajskogo oblastnogo statisticheskogo komiteta. Tipografiya Turg.oblast. pravleniya, 1910 g.
43. Nurgaliev, 1991 - Nurgaliev R. Velikaya lichnost // Bajtursynov A. Ak jol: Stihi i perevodi, publ. Stati i literaturovedcheskie issledovaniya / Sost.

R.Nurgaliev.-Almati: Jalin, 1991.-464 s. [Great Personality // Baitursynov A.
Ak Zhol: Poems and Translations, articles and literary studies].

КОСЫМША №1 / ПРИЛОЖЕНИЕ №1 / APPLICATION № 1

А.Васильевтің «Исторический очерк русского образования в Тургайской области» кітабындағы облыс мектептерінің картасы / Карта школы области в книге А. Васильева «Исторический очерк русского образования в Тургайской области» / Map of schools in the book by A. Vasiliev "Historical outline of Russian education in the Turgai region"

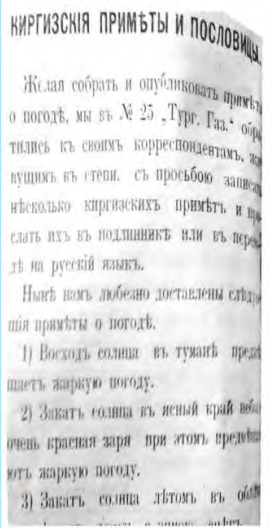
ҚОСЫМША №2 / ПРИЛОЖЕНИЕ № 2 / APPLICATION № 2

1910 жылғы Торғай облысының елді мекендерінің тізіміндегі Ақтөбе уезінің Бестамак болысының №4 ауылы туралы мәлімет / Сведения о зимовках №4 Бестамакской волости Актюбинского уезда Тургайской области в 1910 году / Information on the village no.4 of the Bestamak parish of the Aktobe district of the turgai region in 1910

Название селений по волостям.	Число дворов.	Число душ обоего пола.	Примечания для населения.	В каком расстоянии от уездного центра.	Сколько верст до зимовки.	В каком расстоянии от зимовки.	В каком расстоянии от ближайшей станции или почтовой трапы.	Сколько церквей, мечетей, школ и казенных заведений или деревенских базаров и ярмарок и когда; есть-ли мельницы, водомель, избытки, есть-ли другие промышленные предприятия с казенным числом рабочих и казенным оборотом.
" "	38	234	р. Чулым.	50	50	50	20	50
" "	80	516	р. Табан-улак.	56	56	56	24	56
№ 3 ауль.								
Русский поселок:								
Гадымсайский	39	205	р. Чулым, 4 верст ю. от Табана.	52	52	52	46	4
Киргизские зимовки:								
" "	5	84	р. Согулсу.	50	50	50	42	50
" "	157	881	р. Илек.	52	52	52	40	52
№ 4 ауль.								
Киргизские зимовки:								
" "	96	573	р. Тере-бек-ка-расу.	30	30	30	30	30
" "	42	253	р. Акмарь.	28	28	28	28	28
" "	6	33	р. Исеть.	33	33	33	23	33
" "	99	543	р. Илек.	27	27	27	25	27
" "	27	103	р. Табан-улак.	34	34	34	18	34
№ 5 ауль.								
Русские поселки:								
Пос. Никодьский	67	291	Ур. Жае-гелды-сай.	52	52	52	12	52
" Сугурсайский.	56	368	р. Сугурсай.	55	55	55	10	55
Киргизские зимовки:								
" "	157	871	Табан-улак.	48	48	48	3	48
" "	18	111	р. Жай-лысай.	49	49	49	7	49

А. Байтұрсынұлының «Тургайская газета»-ның 1895 жылғы №39 санында жариялаған «Киргизские приметы и пословицы» деп аталатын мақаласы / Статья А. Байтұрсынұлы "Киргизские приметы и пословицы" в Тургайской газете, 1895, №39 / A. Baitursynuly's article "Kyrgyz omens and proverbs" in Turgai newspaper, issue 1895, № 39

«А. Байтұрсынұлы ізімен: Орынбор кезеңі» (31.03 - 07.04.2019 ж.)
 ғылыми экспедициясынан.
 А. Байтұрсынұлы атындағы ҚМУ, 2019 ж.

Жидал собрать и опубликовать приметы о погоде, мы в № 25 „Тург. Газ.“ обратились к своим корреспондентам, живущим в степи, с просьбою записать несколько киргизских примет и прислать их в подлинник или в переводе на русский язык.

Нынче нам любезно доставлены следующие приметы о погоде.

- 1) Восход солнца в тумане предвещает жаркую погоду.
- 2) Завать солнца в ясный край *вечером* очень красивая зоря при этом предвещает жаркую погоду.
- 3) Завать солнца летом в облак
- 4) Появление солнечного круга предвещает глубоководную зиму, а появление лунного круга—суровую зиму. Эти приметы выражаются в киргизской поговорке: „кунь караганса, курешн сайла; ай караганса, арчын сайла“, „если появляется солнечный круг, то запасайся лопатами; если появляется лунный круг, то запасайся верблюдами“. Это значит, что круг солнца предвещает глубокой сибирь, из-под которого придется лопатами добывать корень для скота; круг же луны предвещает суровую зиму, когда приходится искать другой местности, где зима для скота благоприятна.
- 5) Уши утреннего солнца предвещают бурю или рывый холод, а уши вечернего солнца—теплую погоду. Эти приметы выражаются в киргизской поговорке: „артен и кунь кулактанса, элинди жау шашандай корс; кешки кунь кулактанса, кешини уз ташандай куан“, т. е. „если у утреннего солнца есть уши, то бойся этого так же, как бойшься нападения врагов на свой аул, а если у вечернего солнца есть уши, то радуйся этому как рождению внука“. Поговорка эта вполне справедлива, потому что скот составляет главное средство существования киргизов, и неблагоприятная погода для скота вводит на киргиза-скотовода такой же страх, как от нападения врагов; наоборот, теплая погода, как бы благоприятная для скота, радует киргиза как рождение внука.
- 6) Если новая луна имеет выклонное положение, то в этом месяце погода

а если вертикальное—то погода *мало* благоприятна.

- 7) По наблюдению киргизов за небесными светилами, звезды „урьер“ (т. е. звезды, расположенные группой) не выходить из горизонта с 1-го мая. Звезда начиная с 10 июня, звезды появляются на небе, а 21 июля они уже находятся рядом с луной. Такое расположение звезд, называемое киргизами „тогас“, бывает в году 10 раз: 21 июля, 19 августа, 17 сентября, 15 октября, 13 ноября, 11 декабря, 9 января, 7 февраля, 5 марта и 3 апреля. 1-го же мая звезды исчезают и до 10 июля их не видать. Если при этом звезды „урьер“ и луна отстоят далеко друг от друга, то, по мнению киргизов, они находятся в ссоры и весь месяц поэтому должен пройти в тревоге. Если же звезды и луна стоят близко друг к другу, то, значит, между ними царит мир, и месяц этот должен пройти спокойно.
- 8) Так как „кунь-джил“ (голодный год) всегда разрушительно действует на киргизский скот, то кочевники, стараясь найти особую примету этого года, предположили, что летом голодного года цвет неба бывает светлее против обыкновенного. Из этого киргизы вывели такое заключение: если летом небо имеет цвет светлее обыкновенного, то зима будет суровая. Вследствие долговременных наблюдений, справедливость этого заключения оказалась очевидной, и киргизские астрономы (исчисленно этой приметы предсказывают суровую зиму нередко очень удачно.

- 10) Обилье росы предвещает урожай трав.
- 11) Если зимой облака ходят против ветра, то пойдет снег, а летом—дождь.
- 12) Если тучи разойдутся в середине неба, то погода будет плохая, а если на окраин неба, то погода будет хорошая.
- 13) Есть особое облако, которое появляется, будто бы, с двух сторон света. При своем появлении оно бывает похоже на холм, подобный опрокинутому котлу. Облако это сперва появляется на окраин неба и появление его вводит страх на великого. Когда оно появляется на горизонте и скрывается *за* него, то будет сильный ветер и рывый холод: если же облако это поднимается вверх, постепенно увеличиваясь, то будет сильный бурей, который занесет снегом целые аулы. Облако это называлось *на* киргизском „айагай-бути“ (айагай—возня, бути—облако). Киргизы очень боятся этого облака-молнии.
- 14) Если ветер дует с юга, а затем с востока, то будет хорошей погоды; если же ветер дует с юга, а затем с запада, то погода будет дурная.
- 15) Соответственно зимнему ветру, такой же рывый ветер будет и зимой.
- 16) Если летом было много ураганов, ветров, то зима будет суровая.
- 17) Если первый весенний дождь сопровождается грозой и грозом, то будет обильный урожай трав.
- 18) Если направление зимнего ветра,

- 19) Гроиз в октябре месяц предвещает очень короткую зиму.
- 20) Если летом бывает много молний, то зима будет благоприятною для скота.
- 21) Если верблюд зимой по ночам фыркает, то будет буря.
- 22) Если зимой верблюд мотает губами, а лошадь икает, проглатывая при этом слюну, то верблуду и лошади скоро придется пить сибирскую воду, т. е. нужно ожидать скорое наступление весны.
- 23) Лошадь икает и лягается—к бурю.
- 24) Овца бьет себя ногою в брюхо—к глубокому сибирю.
- 25) Если овца скрежещет зубами, то будет буря. Если зимой овцы входят в овчарню спокойно, то будет теплой погодой, а если сбива, толкается и суетается, то погода будет холодной.
- 26) Скорый отлет птиц осенью предвещает короткую зиму, а медленный отлет—долгую зиму.
- 27) Если птицы улетают группой, то зима будет благоприятною для скота, а если разрозненными вереницами, или по одиночке, то зима будет суровая.
- 28) Отлет птиц с криком и гамом предвещает благоприятную зиму, а отлет птиц молча и тихо—суровую зиму.
- 29) Если гадары при отлете поднимаются высоко, то зима будет благоприятная, а если летают низко, то зима будет суровая.
- 30) Если зимующие в степи черные

воробьи поднимаются вверх очень высоко, то будет буря или рывый холод.

- 31) Первый весенний прилет ледобой и уток предвещает холод.
- 32) Если весной прилетают первыми коршунки, то снег сойдет быстро.
- 33) Если теплая зима выводит траву и в море, а в холодной—во внутрь моря.
- 34) Крик лгушеск в степную погоду предвещает дождь.
- 35) Если овца зимой, в теплую погоду, шевелит ушами, как будто бы страшилась от них дождевой капли или сибирского комья, то будет буря.
- 36) Если полеженный в котле снег тает и на поверхности воды появляются при этом пузыри, которые лопаются, то будет буря; если же снег в котле тает, то нужно ожидать хорошей весны.

Делает Байтұрсынұлы.

А. Байтурсынулының «Тургайская газета»-ның 1896 жылдың №60 санында жариялаган мақаласы/ Статья А. Байтурсыновича, опубликованная в «Тургайской газете» в №60 1896 года/ An article by A. Baitursynovich, published in the 1896 issue of the Turgai newspaper

Корреспонденция.

(Отъ нашего корреспондента).

Бистаманская волость, Антюбинск. уѣзда.

Нельзя не отметить того отрадного явления в нашей степи, какое произвело учреждение фельдшерских пунктов с назначением фельдшеров-оспопрививателей. Киргизь давно нуждался в рациональной врачебной помощи и учреждение фельдшерских пунктов послужило как раз глотку, слыши его от давно неизвестных лекарей-даргеров и баксы-шарлатановъ.

Извѣстно, что до учреждения фельдшерских пунктов, киргизы дѣлились у своих даргеров или баксы, отъ которыхъ немисливо получить никакое облегчение. Охотно киргизы обращались и къ русскимъ докторамъ за врачебной помощью, но эти обращенія ихъ всегда были сопряжены съ большими затрудненіями и неудобствами. Главное затрудненіе и неудобство киргизы встрѣчали въ громадномъ разстояніи отъ аула до города: русскіе врачи не давали никакого лекарства безъ осмотра больного, а везти его въ городъ при громадномъ разстояніи было весьма затруднительно,

даже совѣтъ невозможно. Послѣ этого понятно положеніе киргиза, одержимаго какою нибудь болѣзью. Несчастному больному приходилось лежать безъ всякой помощи или, еще хуже, подвергаться помощи даргеровъ и баксы, совершенно невѣжественныхъ въ этомъ дѣлѣ, которые вмѣсто пользы, наоборотъ, дѣлали вредъ и тѣмъ причиняли смерть, или настолько усложняли опасность болѣзни, что и русскимъ врачамъ рѣдко удавалось возстановить здоровье пострадавшаго, и часто дѣло заканчивалось смертью больного. Такія печальныя послѣдствія дѣла поселили среди киргизъ увѣренность, что и русскія медицинскія средства и лекарства не приносятъ никакой пользы. А между тѣмъ тутъ виновата запущенность, застарѣлость болѣзни. Если бы въ средѣ киргизовъ были русскіе врачи или фельдшера и киргизы во время обращались къ нимъ за врачебной помощью, то вышеупомянутое ложное понятіе о русскіихъ медицинскихъ средствахъ не имѣло бы источника. Совершенно иначе поставлено это дѣло въ русскихъ городахъ и се-

лахъ, гдѣ жители всегда во время могутъ обращаться за врачебной помощью къ мѣстнымъ врачамъ и фельдшерамъ, которыми своевременно подается разумная и целесообразная помощь. Вотъ въ этой-то разумной и целесообразной помощи давно нуждались наши киргизы, нуждались и дождались. Одинъ изъ фельдшеровъ назначенъ и къ намъ—въ 4 фельдшерскій участокъ, въ Бистаманскую волость. Живя вблизи этого пункта, я былъ свидѣтелемъ врачебной дѣятельности его съ самаго начала. Какъ только пріѣхалъ фельдшеръ, то киргизы, бросивъ своихъ даргеровъ и баксы, стали являться къ нему цѣлою толпою. Изъ этого видно, что только крайняя нужда заставляла киргизъ лечиться у даргеровъ и баксы. Еще только второй мѣсяць, какъ пріѣхалъ къ намъ фельдшеръ и какъ киргизы аула, гдѣ я живу, перестали лечиться у даргаровъ и баксы, а между тѣмъ число обращающихся возросло до 200 человекъ.

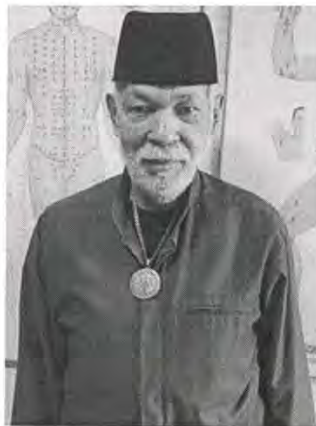
Такое значительное число больныхъ ясно доказываетъ, насколько киргизы нуждались въ врачебной помощи и насколько разумно и благотворно распоряженіе администраціи объ учрежденіи фельдшерскихъ пунктовъ въ киргизской степи.

А. Байтурсыновъ.

Дәрігер Марат Шотаевтың естелігі / Воспоминания врача Марата Шотаева / Recollections of doctor Marat Shotaev

**ҰСТАЗ АТАЛАРЫ МЕН ШОТАЙ АУЫЛЫ
ТУРАЛЫ ДӘРІГЕР МАРАТ ШОТАЕВТЫҢ
ӘҢГІМЕСІ**

Біздің ауыл Ресеймен шекаралас Тобыл өзенінің оң жағында орналасқан. Өзеннің сол жақ бетінде Ресейдің Прорыв, Казак-кочердан деревенялары бар. Ауылды өткен ғасырдың 60-жылдарына дейін қазақтар «Шотай ауылы» дейтін, орыстар «Чутайка деуші» еді. Әлі есімде 1960 жылдардағы географиялық картада «Чутай ауылы» деп көрсетілетін. 1965 жылдан бастап ауыл тарай бастады: «Қаратал» совхозының құрамына кіріп, орталығы Ұзынағаш болды. Қазір ол ауыл жоқ, ал елді мекен «Ұялысай деп аталады. Мұнда Қазыгерей Шотаев атамның бейіті бар.

Қазыкерей мен Қазыкемел бір атадан туған. Менің әкем Ахметказы Шотаев Қазыкемелдің баласы. Ахметказы Шотаев - патша заманында Троицкіде білім алған, кеңес заманында мұғалім болған атақты кісі. Кеңес үкіметі тұсында Ленин және Қызыл Ту орденімен марапатталған. Қазақ ССР-нің еңбек сіңірген мұғалімі. Әкем Ахметказы мен оның немере ағасы Хами Мұқышевті ағасы Қазыкерей Шотаев Троицк гимназиясына оқуға апарды. Хами оқуға түскісі келмей, әлдейлеп сынақта дұрыс жауап бермейді. Әкем Ахметказы сынақты жақсы тапсырып, гимназияға түседі. Хами елге оралып, үй шаруашылығымен айналысады. Бала кезімізде Хами ағам: «Жақсы оқыңдар, білім алыңдар, әттең, сол кезде мен де Троицк гимназиясына түскенімде, қазіргідей айыр-күрек ұстап жүрмей, Ахметказы інімдей елге білімді мұғалім болар едім», -деп бізге ақыл айтатын. Әкем Спандияр Көбеевпен қоян-қолтық араласып тұрды. Қарабада да қызмет жасаған. Онда ол атақты Бекет Өтетілеуовпен жақсы жолдас болады.

Әкем Ахметказының ағасы Мұхаметказы Шотаев алдымен Троицк гимназиясын оқып, кейін Қазан университетінің заң факультет бітіреді. 1927-29 жылдары Қостанайда заң саласында қызмет жасайды. 1929 жылы ұсталып, ату жазасына кесіледі. Тарих ғылымдарының докторы Мұқтар Әбілсейіт деген азамат Орынбор архивінен таптым деп Мұхаметказы Шотаевтың Троицк гимназиясын бітірген куәлігін көрсетті. Мен оны Мұхаметказының кідігінен тарайтын апамызға беріп едім, ол кісі оны жоғалтып алды.

Ахметказы Шотаев пен Хами Мұқышевті Троицкіге сүйреп жүрген Қазыкерей ағамыз болар деп ойлаймын. Ол кісі оқудың қадірін білген ғой. Троицк гимназиясына орысша оқуға түсу үшін орыс тілін білуі керек. Сондықтан олар ауылда орысша сауат ашуы тиіс қой деп ойлайтынмын. 1915 жылы шыққан «Справочная книжка и Адрес-календарь Тургайской области» деп аталатын кітапшадағы «Шотаевская школа» деген жазу және Кеңарал болысындағы Қарағайлы ауылдық мектепте мұғалім болған Әшімхан Шотаевтың фамилиясы көзіме оттай басылды. Шотай мектебін менің аталарымның ашқандығы сөзсіз. Өз әкем алғашқыда сол Шотай ауылында ағамыздан қалған 5-6 бөлмелі үлкен ағаш үйдің жартысынан мектеп жасап, сонда бала оқытқан еді. Оған дейін де солай болған шығар деп ойлаймын. Әшімхан Шотаевтың тараған ұрпақ қазір бар.

Аты жөнім - Шотаев Марат Ахметказыұлы. 1945 жылы 9 мамырда Мендікара ауданы Боровой поселкасында дүниеге келгенмін. Қарағанды медициналық институтын бітірген жоғары медициналық білімім бар. Осы қағазға түскен ақпарат менің айтып әрі жазып берген сөзім бойынша қағазға түсірілгенін растап, қолымды қойып, жеке мөрімді соғамын.

Қостанай қаласы, наурыз 2022 ж.,

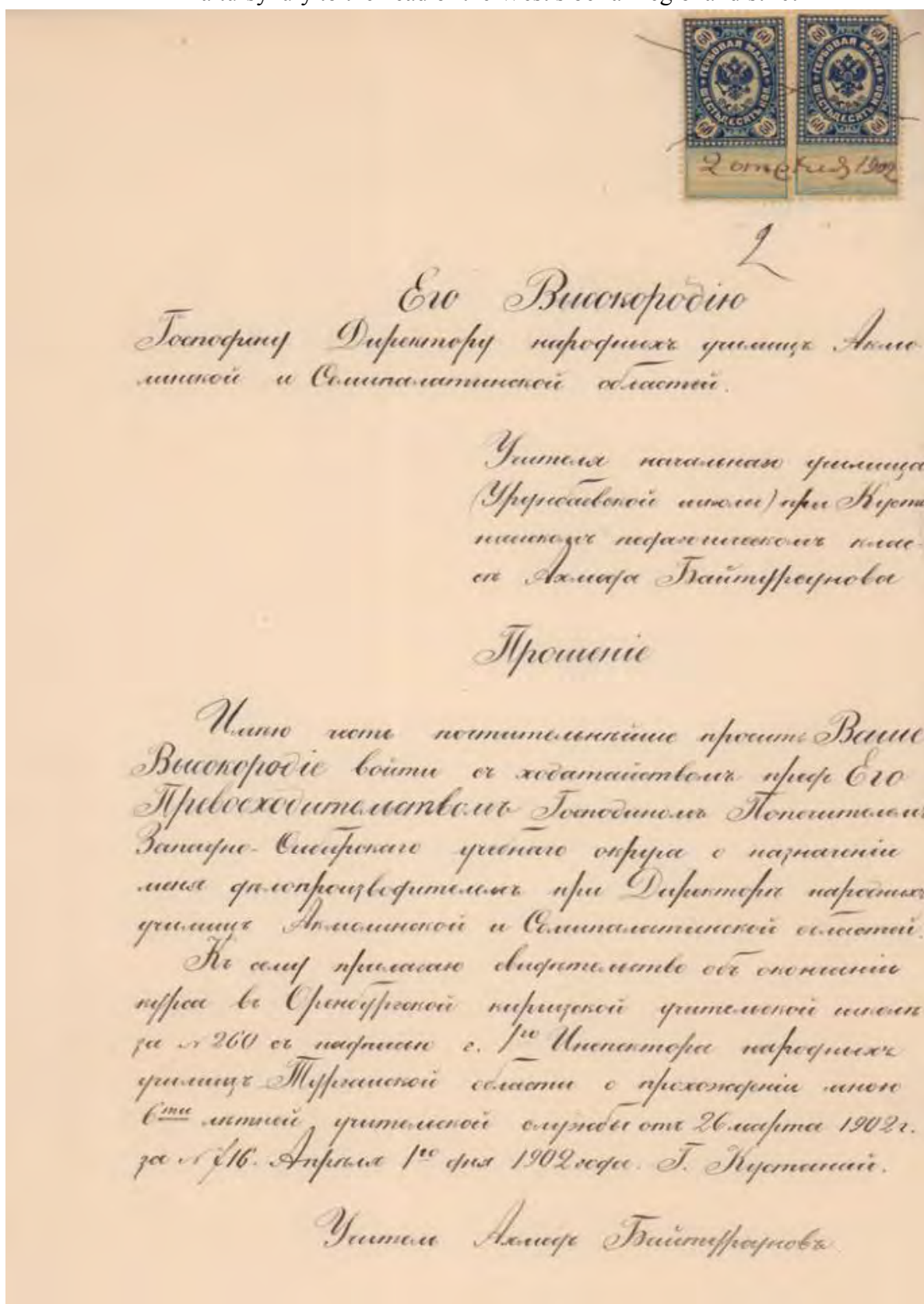

Шотаев Марат Ахметказыұлы.

А.Алекторовтың «Тургайская газета»-ның 1895 жылғы №39 санында жариялаған «Курманбай» атты мақаласы/ Статья А. Алекторова "Курманбай", опубликованная в "Тургайской газете" в № 39, 1895 г./ А. Alektorov's article "Kurmanbai", published in the "Turgai gazette" no.39, 1895

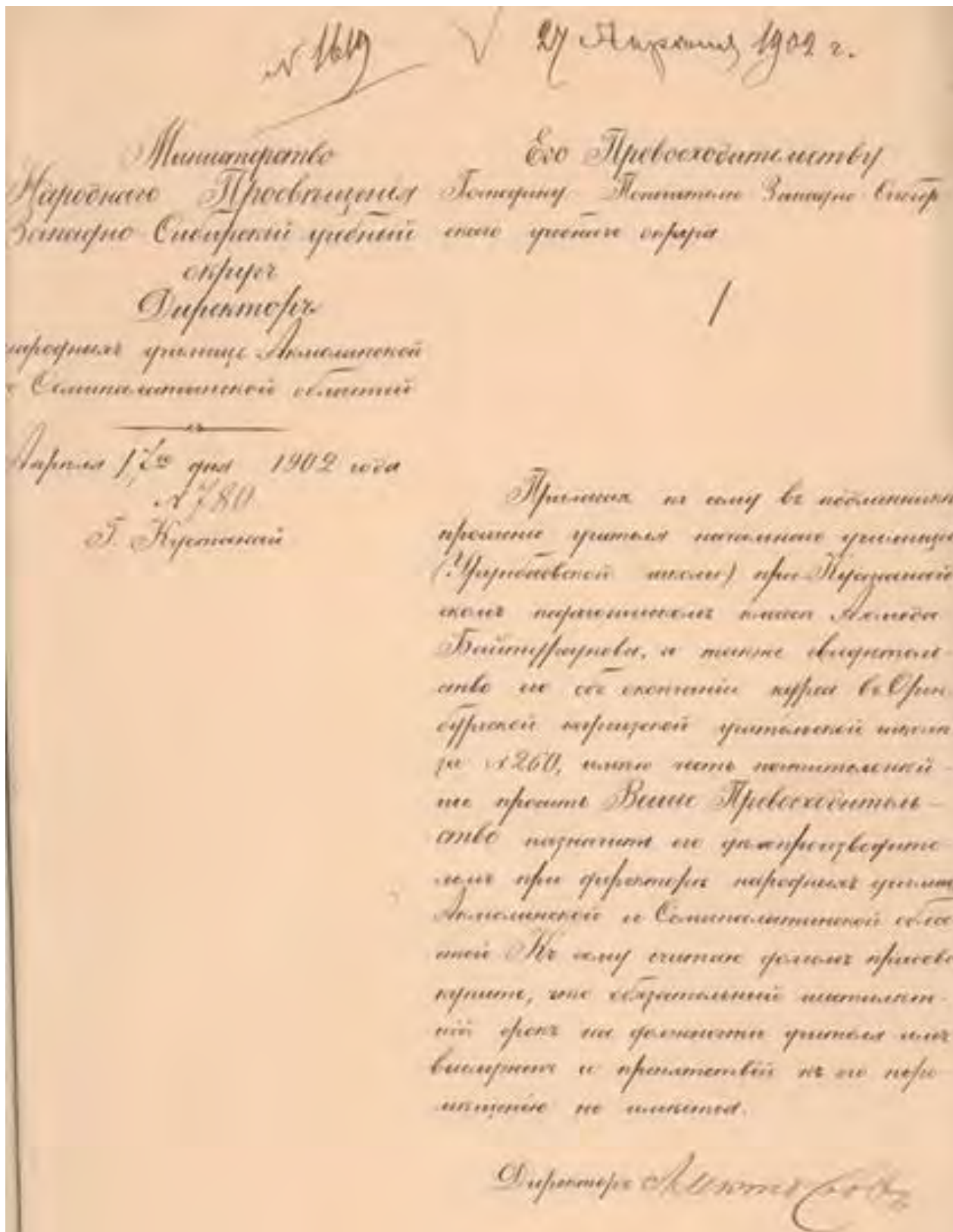
<p>скороны поднимаются вверх очень высоко, то будет бурить или ржакий холоду.</p> <p>31) Первый весенний придет лебедей и уток предвещает холоду.</p> <p>32) Если весной прилетают перьями коршуну, то сибирь сойдет быстро.</p> <p>Къ теплой земь иши собирают траву ишй горы, а къ холодной—во внутрь горы.</p> <p>33) Обиле мяшей лѣтомъ предвещаетъ благоприятную зиму.</p> <p>34) Крикъ лягушекъ въ ясную погоду предвещаетъ дождь.</p> <p>35) Если овца зимою, въ ясную погоду, шевелитъ ушами, какъ будто бы страшилась вихрь дождемъ капля или сибирские ковыля, то быть бурану.</p> <p>36) Если полозешный въ котель сибирь таетъ и на поверхности воды появляются при этомъ пузыри, которые лопаются, то будетъ буря; если же сибирь въ котль пѣнится, то можно ожидать хорошей весны.</p> <p style="text-align: right;"><i>Александр Баймуратов.</i></p> <hr/> <p style="text-align: center;">КУРМАНБАЙ.</p> <p>Карагайлысайская лощина—одна изъ самыхъ живописныхъ мѣстностей Кустанайскаго уѣзда. Лѣтомъ она покрыта роскошною муравой, а по огорью раскинулся перелѣсокъ. Играетъ лесной вѣтерокъ, колышетъ густую траву, шумитъ березами и—такъ приятно провести здѣсь, на лонѣ природы, жаркіе лѣтніе мѣсяцы. Но киргизы въ Карагайлысай только живутъ. Имъ лѣтомъ нуженъ просторъ,</p>	<p>степная ширь, а въ зимнее время—уютный тихій уголокъ, какъ эта Карагайлысайская лощина, куда не скоро заберется сѣверо-восточный холодный вѣтеръ и гдѣ не дождутъ свирѣпыя зимніе бураны.</p> <p>Въ Карагайлысай живетъ Курманбай-пѣвецъ,—онъ славится на всю Киргизскую юность, да и за ея предѣлами имя его между киргизами довольно популярно. Въ молодости своей Курманбай былъ въ Акмолинской и Семипалатинской областяхъ, гдѣ слушалъ лучшихъ пѣвцовъ и самъ пѣлъ. Ему теперь за 40 лѣтъ; онъ среднего роста съ небольшою бородой; зимою на немъ всегда овчинныя шаровары и черныя башмаки. Поетъ Курманбай рѣдко, только по просьбѣ глѣбкихъ гостей, но поетъ удачно, весьма приятно голосомъ; иногда онъ, какъ и большинство киргизскихъ пѣвцовъ, пропѣваетъ, но это не портитъ пѣнія и совершенно гармонируетъ съ окружающею обстановкой. Мало ужь пѣть,—киргизскому пѣвцу необходимо еще быть человѣкомъ умнымъ, который могъ бы отвѣтить всегда на вопросъ жизни. Такой и Курманбай. Добра у него старая, залесенная лощина "Тургайской Газеты", но онъ не променяетъ ее, вѣроятно, ни на какую новую. Какъ жалобо поетъ онъ, когда разсказываетъ о путешествіяхъ, далеко ушедшихъ отъ родины и скучающихъ на чужбинѣ. Возвратъ описывается свѣтлыми красками; быстрее и быстрее перебираются струны доброй и все веселѣе звучитъ голосъ Курманбай. У слушателей физионо-</p>	<p>ми раслымаются въ радостную улыбку. Еще немного и—покажется дымя изъ кабитокъ,—уже близокъ родной аулъ. Далѣе—трогательное свиданіе, и пѣсни заканчиваются нир-яль. Курманбай представляется слышать пѣвцовъ Токмана и Жамата, при чемъ страшно морщитъ глазами, такъ что ужасъ охватываетъ ребятишекъ и жутко становится взрослому. Оригинально и забавно поется "быкъ". Быкъ идетъ, поводитъ глазами. Явственно слышится ревъ разъяреннаго животнаго, сначала издали, а потомъ все ближе и ближе,—онъ роетъ рогами землю; слушатели удаляются въ пѣни шорохъ разбрасываемой земли. Раздается противный сильный ревъ, легкое мычанье, фырчанье... Передать "быка" нельзя,—надо видѣть и слышать эти безконечно-разнообразные оригинальные бо-бо-бо-бе-бе-бе. Съ быкомъ сравниваются люди—упрямые и глупые. Слушатели неистово хохочутъ. Интересно одинъ молодой человѣкъ—любленый. Онъ идетъ взглянуть на предметъ своей страсти; тонкій конь еле передвигаетъ ноги, а онъ мечтаетъ о томъ, какъ увидитъ свою красавицу, обхватитъ рукою гибкой станъ ея и безконечно будетъ смотрѣть въ черные глубокіе глаза; конь уже спотыкается, онъ же мечтаетъ; ни хлѣба, ничего,—хочется ѣсть, а онъ все мечтаетъ... Наконецъ, становится ясно, что не дохватъ ему. Нашелся камень букаги, и молодой человѣкъ пишетъ письмо "милая моя, дорогая! О, скоро-ль увижу тебя! Радость моя, непамятная, безъ тебя жить</p>	<p>жизнь не въ жизни"... Тутъ увидѣлъ онъ одну дѣвушку и вѣсто прощей, отдалъ ей письмо. Такимъ образомъ чувства у сибирской молодежи. Чрезвычайно тяжелое впечатлѣніе произвела на меня пѣсня дѣвушки; при выходѣ за мужъ за немалого, она до того плачетъ раздается, что мы представляете всю картину и какъ бы видите склонившуюся на руки матери эту дѣвушку и жалко какъ се. Представляетъ Курманбай пѣше калмыка, сарта, татарина, башкира. Татары осваиваются, какъ занимающіе свои пѣсни у русскихъ.</p> <p>Ой, люблю, люблю козари,— Будно рано почалъ... Ой, люблю, люблю козари,— Люблю ети бас....</p> <p>И все это подъ музыку съ разнообразными вывертами и съ самою добродушною напетшкой.</p> <p style="text-align: right;"><i>А. Е. Алекторовъ.</i></p>
--	---	--	--

А. Байтұрсынұлының Батыс-Сібір оқу округінің басшысына жазған өтініші / Обращение
А. Байтұрсынұлы к главе Западно-Сибирского регионального округа / Address by A.
Baitursynuly to the head of the West siberian regional district

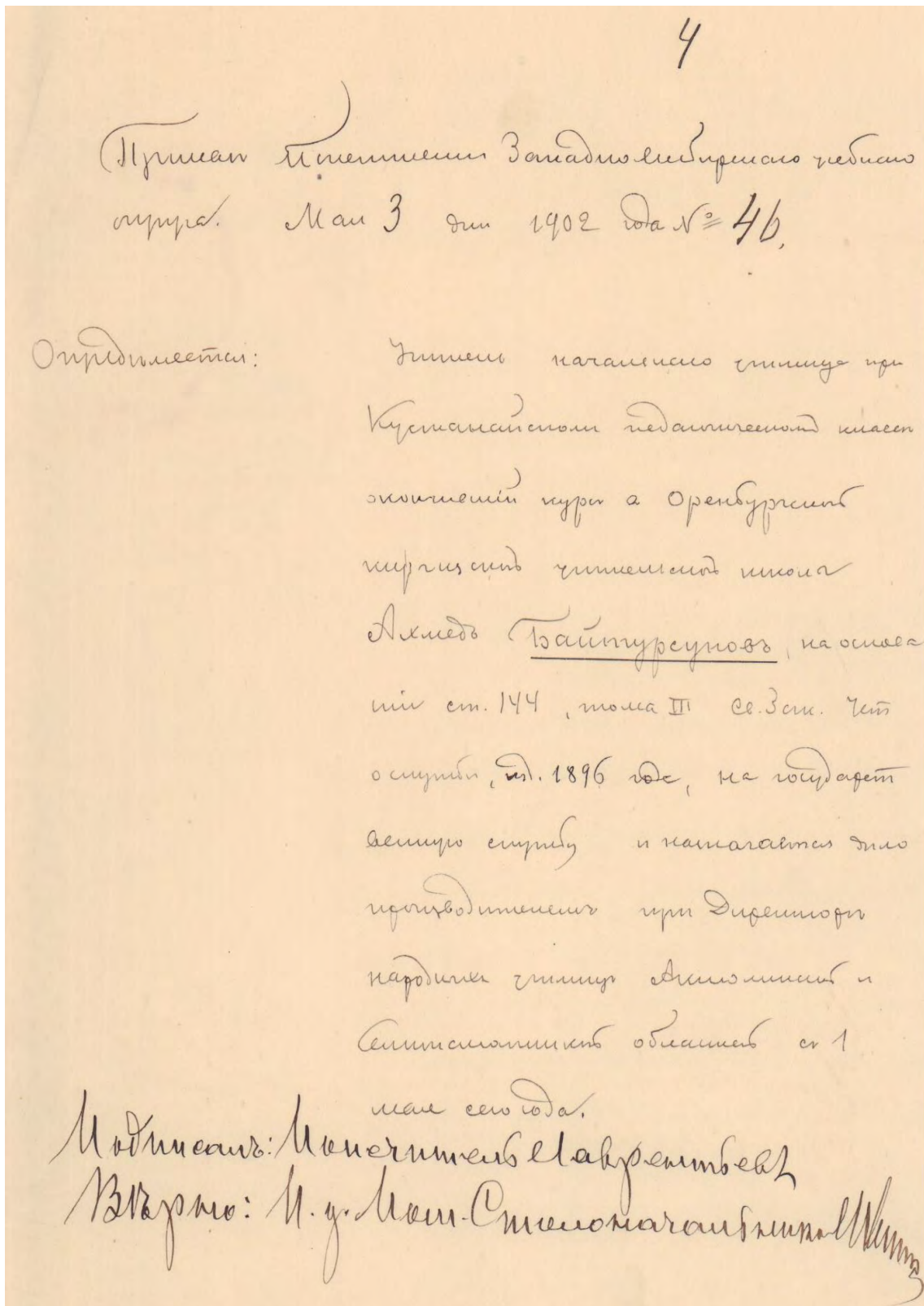
ҚОСЫМША №8 / ПРИЛОЖЕНИЕ № 8 / APPLICATION № 8

А.Алекторовтың Батыс-Сібір оқу округінің басшысына жазған ұсынысы / Рекомендация
А. Алекторова руководителю Западно-Сибирского образовательного округа / A.
Alektorov's recommendation to the head of the West siberian education district

ҚОСЫМША №9 / ПРИЛОЖЕНИЕ № 9 / APPLICATION № 9

Батыс-Сібір оқу округі басшысының А.Байтұрсынұлын ісжүргізуші лауазымына бекітуі туралы бұйрығы / Приказ главы Западно-Сибирского регионального округа о назначении А. Байтұрсыновича на должность делопроизводителя / Order of the chapter of the west sibir district appointing A. Baytursynovich to the post of clerk

Қостанайлық бастауыш мектеп қамқоршылары қоғамының ұсынысы/Рекомендация
Костанайского общества опекунов начальных школ/ Recommendation of the Kostanai
society of primary school guardians

44.

Его Превосходительству

Господиному Попечителю Западно-Сибирского Губер-
наго Школы.

Члены Общества попечения о начальном образовании в Кустанайском и Актобинском уездах Тургайской области, собравшись 20 марта 1902 года в состав 13 человек, что составляет около половины членов Общества, живущих в г. Кустанай, и являясь общим собранием законным (§26 Уст. попеч. о нач. обр.) обзурждает вопрос о выражении достойной благодарности Председателю Совета Общества Александру Евфимовичу Александрову, назначенному директором народных училищ Актюбинской и Семипалатинской областей.

Как видно из донесения Совета Общества, Александр Евфимович состоял Председателем названного Совета больше чем пять лет. Благодаря его попечениям и неслыханным трудам Общество упрочило свое существование и значительно расширило свою деятельность. При скудных средствах Общества Александр Евфимович своим личным руководством сумел погасить накопившиеся до вступления его в должность Председателя долги Общества в несколько тысяч рублей

140

угодно материальное поощрение председателю
Общества (книжной шкафы, подаренное
учителем, безмятная италия, обще-
ественная планная библиотека и прочее)
и дать надлежащее
направление всех действий.

В виду такой благоволительной деятельно-
сти, требовавшей постоянно значительных
трудоу, признательные и благодарные ме-
ны Общества пожелания о награждении образова-
ния удостоенно постановами желованно Си-
кеатра Евримовна Александрова поднесе-
нием кну иконки св. Александра Невского,
заподвиженности адреса за общественно-
ружной поднесено г.г. членов Общества
и вайств ее итьев о етвом безкорыстно,
полезной деятельности Александра Еври-
мовна до святаго Ванаго Про-
волокитивства.

Председатель Общого Собрания Священно-Диаконий Тимуров.

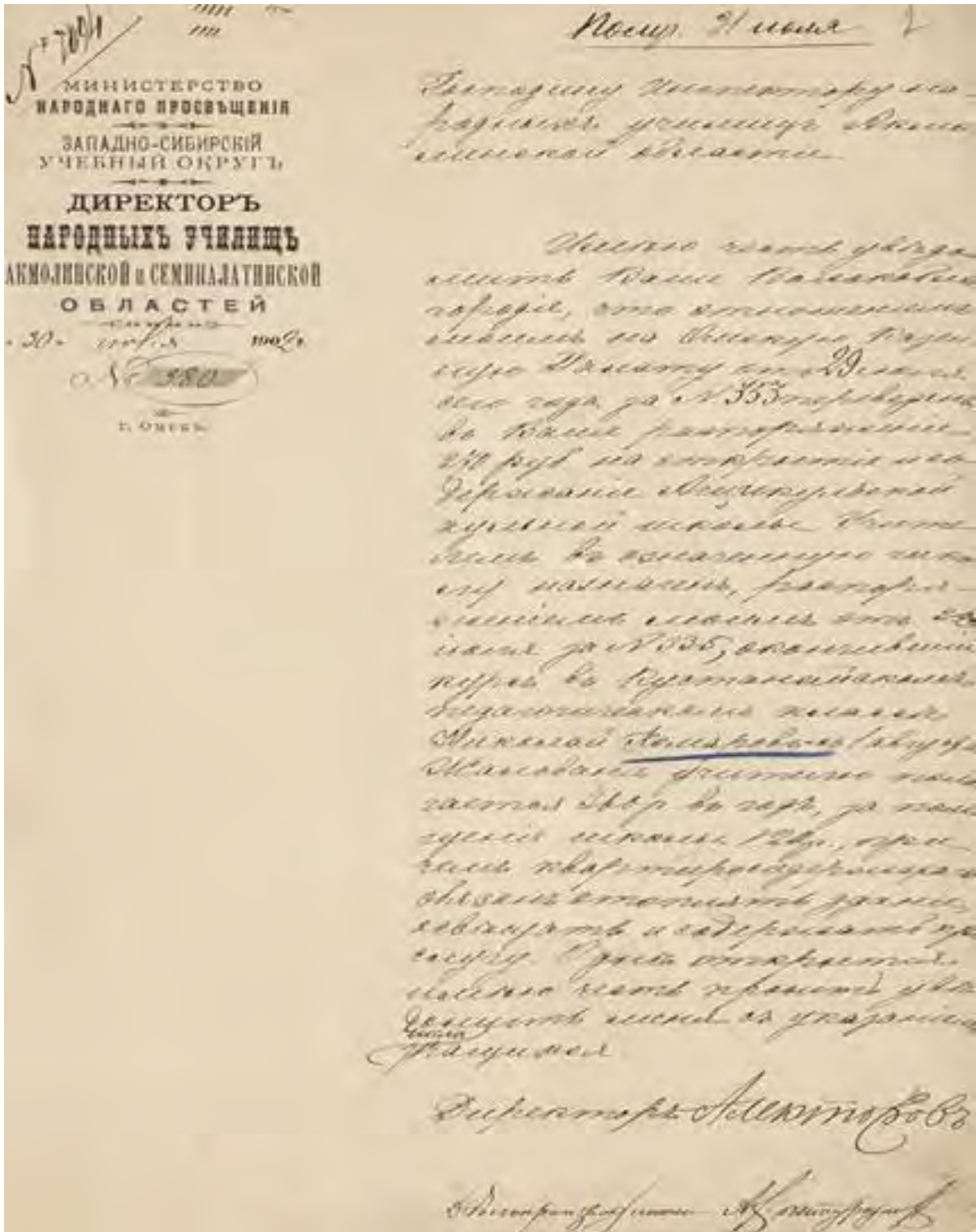
на Общ. Собрания:	}	Кметанайский Сводный	Труссиса зупра
		Наталинка Р. Индур	Катемана ив.
		Наталинка и прочее	Куреевич
		Калив А. Стефанов	Смещенна Киса Копка
		Смещенна Бута Мана	Мунгафрива Селенжика и Мана
		Смещенна	Нелелович
		Мана Спеманов	Апробович
		Мана Ковчан и прочее	С. З. Зупра
		Мана Ковчан и прочее	Умачкович и Анкувич Мана
		Мана Ковчан и прочее	Мана Ковчан и прочее

Почетный Председатель С. Стефанов. У.г. Амуров.

Секретарь Собрания Сер. Смирнов. —

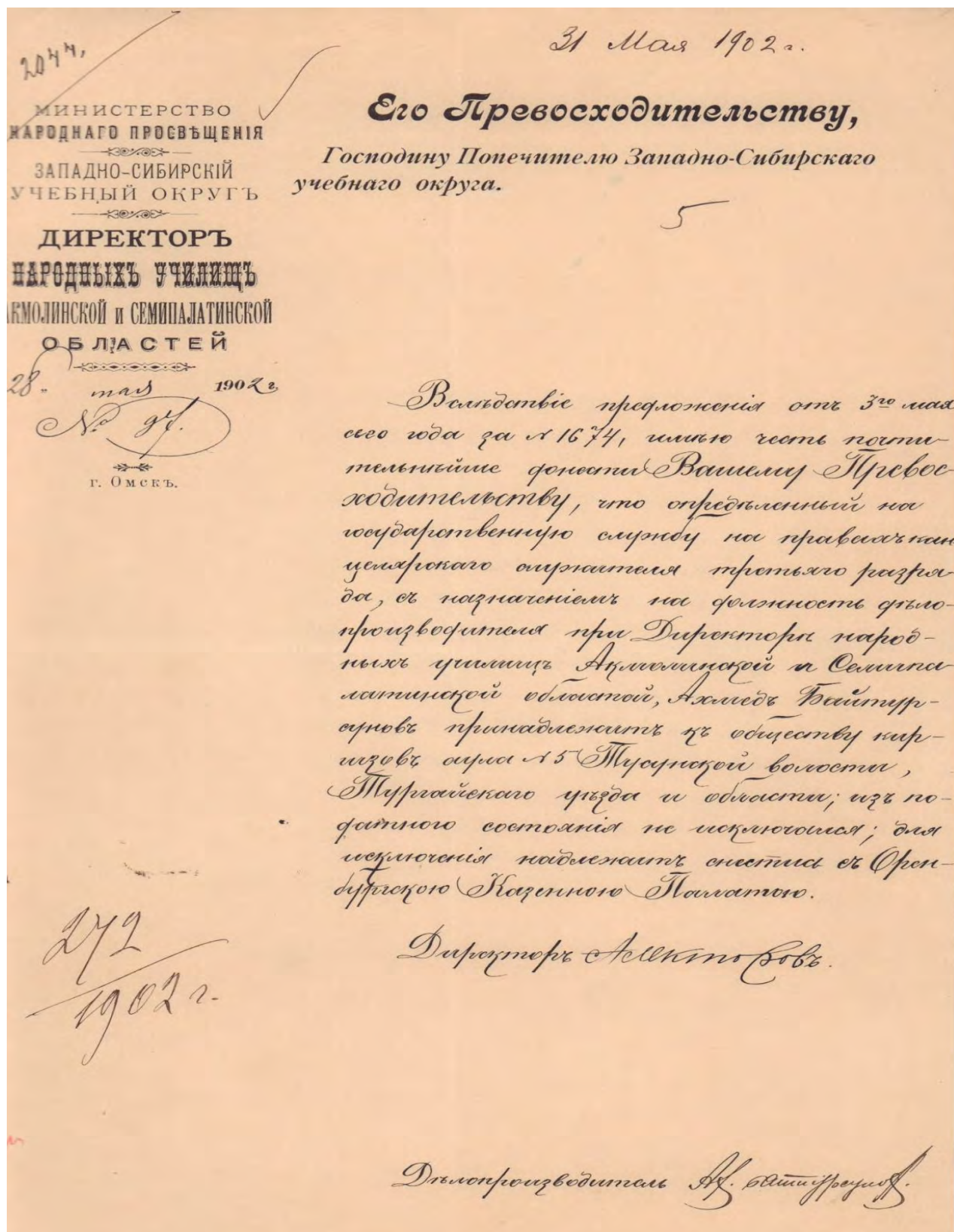
ҚОСЫМША №11 / ПРИЛОЖЕНИЕ № 11 / APPLICATION № 11

А.Алекторовтың Қостанай педагогикалық сыныбының түлегі Николай Комаровты Ақмола облысы Ащыкөл мектебіне мұғалімдік қызметке ұсынуы / Рекомендация А. Алекторова на назначение Николая Комарова, выпускника Костанайского педагогического класса, на преподавательскую работу в Ащыкольской школе Акмолинской области / A. Alektorov's recommendation on the nomination of Nikolai Komarov, a graduate of the Kostanay Pedagogical Class, for a teaching position at the school in the Akmola region of Ashkolinsk.

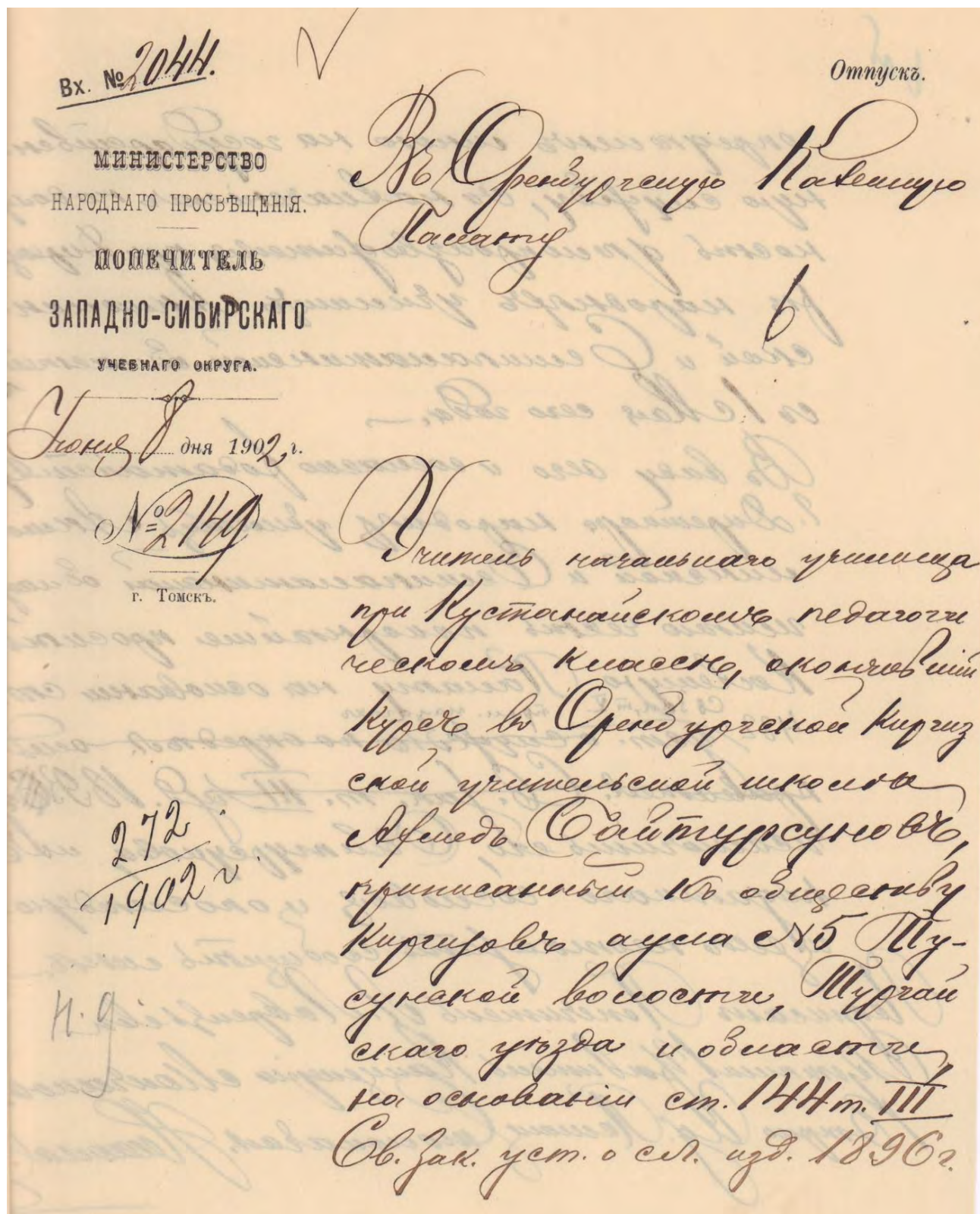
КОСЫМША №12 / ПРИЛОЖЕНИЕ № 12 / APPLICATION № 12

А. Алекторовтың Батыс-Сібір оқу округінің басшысына А. Байтұрсынұлы туралы жолдған өтініші / Обращение А. Алекторова к руководителю западно-сибирского образовательного округа по поводу А. Байтұрсынұлы / A. Alektorov's address to the head of the western siberian educational district about A. Baytursynovitch

КОСЫМША №13 / ПРИЛОЖЕНИЕ № 13 / APPLICATION № 13

Батыс-Сібір оқу округі басшысының Орынбор қазыналық палатасына А.Байтұрсынұлы туралы жолдаған хаты / Письмо главы Западно-Сибирского учебного округа в Оренбургскую казначейскую палату об А. Байтұрсынұлы / Letter from the head of the West Siberian school district to the Orenburg treasury chamber about A. Baitursynovich

605

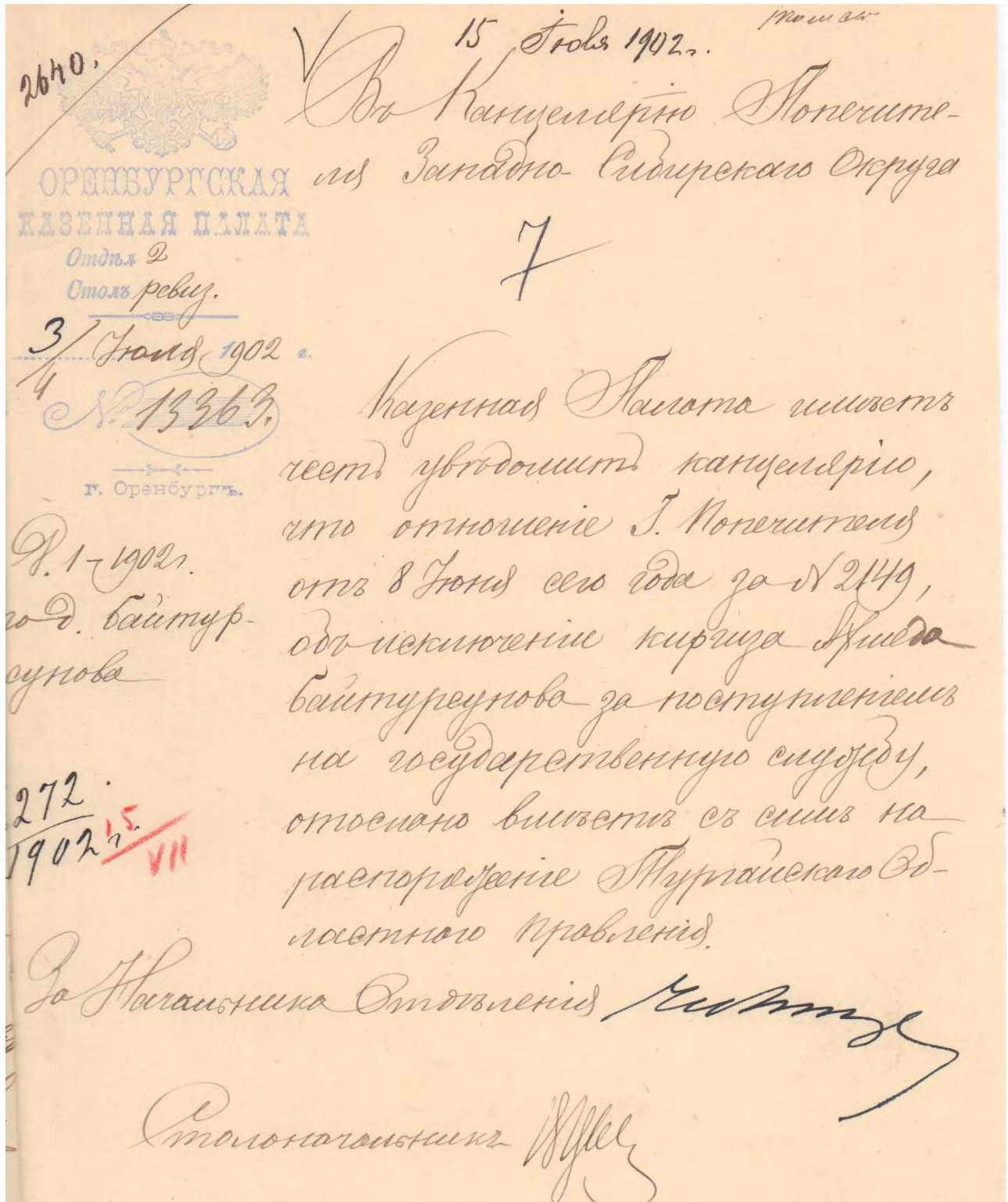
определять много на государственную службу, с тем чтобы ввиду возможности при производстве народную уличную Аннонскую и Семипалатинскую владеть с 1 Мая сего года.

Ввиду всего и согласно с поданной 2. Директору народную уличную Аннонскую и Семипалатинскую владеть и честь покорнейше просить Касимиру Памяту на основании ст. 482 ^{Св. Зак. т. V. прил. на у. ч. 18} ~~уст. о службе по определ. сев. правител. С. Зак. т. III кн. 1893~~ ~~неисполнимого, Сидячурина, и в родителе сословия и по последнему делу не отказывать сообщит с тем.~~

Подписан Генерал-майор С. Лавренцев
Судебный Управитель Казанской губернии
Второй С. Кашинский

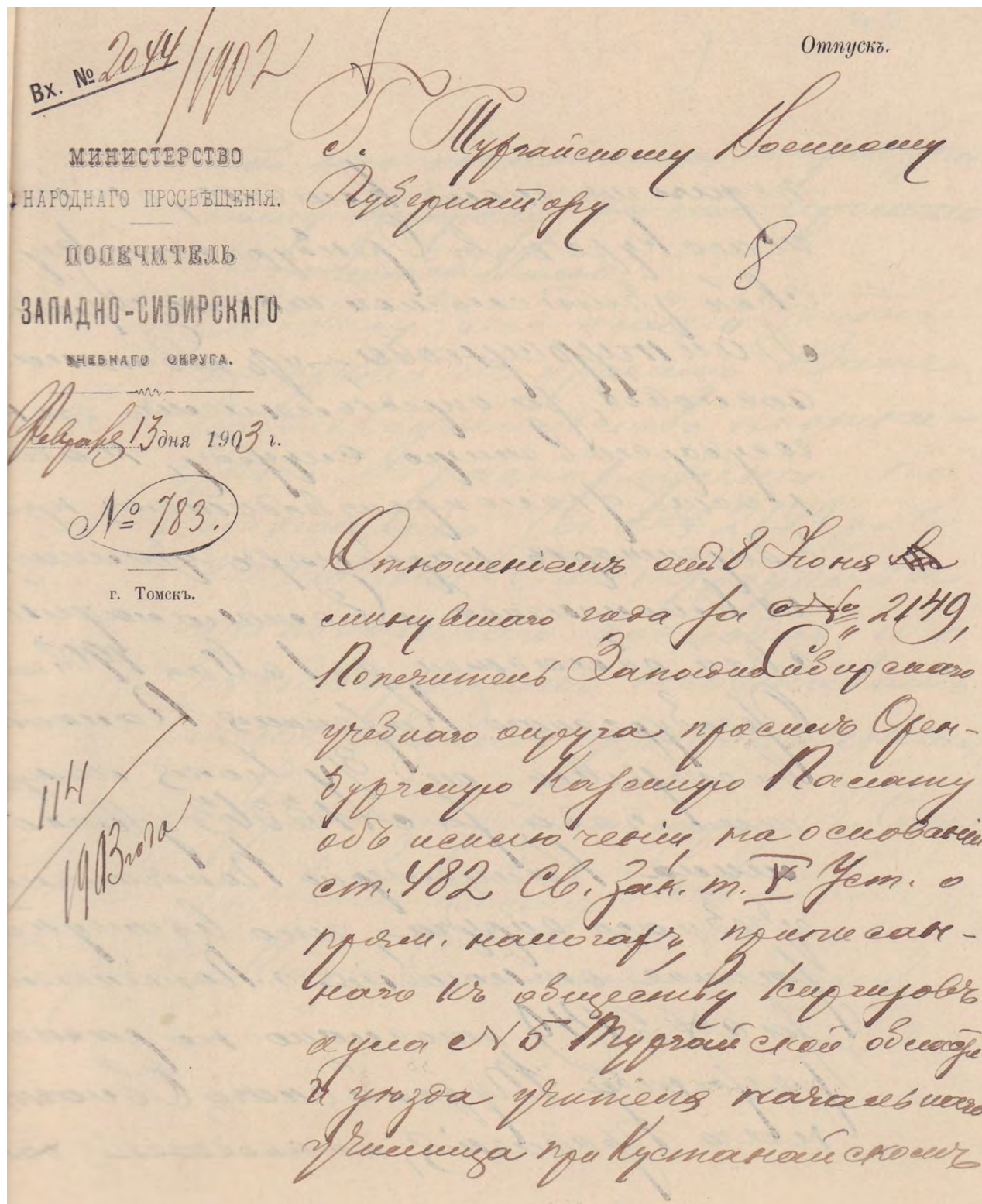
ҚОСЫМША №14 / ПРИЛОЖЕНИЕ №14 / APPLICATION № 14

Орынбор казыналық палатасының Батыс-Сібір оқу округі басшысына А.Байтұрсынұлы туаралы жазған хатына жауабы / Ответ на письмо Оренбургской казначейской палаты руководителю Западно-Сибирского областного округа о А. Байтурсиновиче / Response to a letter from the orenburg chair chamber to the head of the West Siberian regional district about A. Baytursinovich

КОСЫМША №15 / ПРИЛОЖЕНИЕ № 15 / APPLICATION № 15

Батыс-Сібір оку округінің А.Байтұрсынұлы туралы Торғай әскери губернаторына жолдаған хаты/ письмо Западно-Сибирского учебного округа Тургайскому военному губернатору об А. Байтұрсынұлы / Letter from the West Siberian school district to the Turgai military governor about A. Baitursynovich

205

недаром именованъ Кавказъ, а помяну
шаго Куреть въ Оренбургской Кур
ской губернии сибирской именованъ Куреть
Байтурсунова, и въ податномъ
основанъ, за опредѣленіемъ его
государствъ имену Куреть, каковы
росты древопроизводителей и др
Древесина народнаго употребленія
Азиатская и Европейская
скаго областью, от 1 Мая 1907 года
Оренбургскаго Каменнаго Камня
въ отобрать съ 34 Лозъ имену
шаго рода за № 13363 уведом
ленна Каменному Перечислен
указана округа, что въ случа
яшма откопаны 1. Перечислен
за № 2149 отослано на разне
реушенія Тургайскаго Облас
наго Управленія, но сообщенія въ

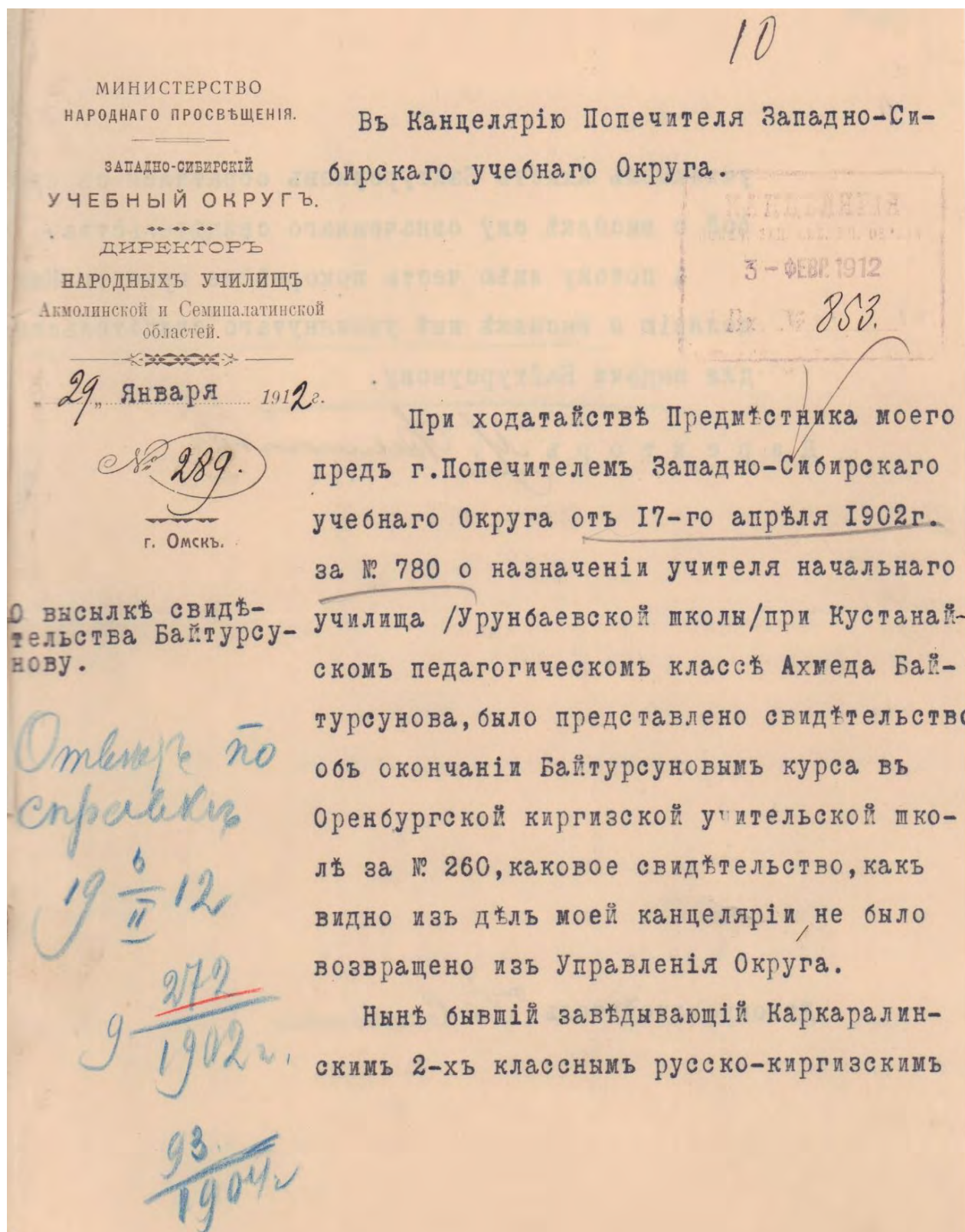
~~судь сего посылается, по афише
нашу Гагросу до сего времени
не посылается.~~

Ввиду сего и имея честь
полагать и не преемств Ваше
превращенствено не отма-
гань в расно референ по
отраслюю со № 2149 от
исключен Батур суверва
ако поданная основан и о
посылается не оставит
меня своимъ удовольствием.

Подписанъ Управленции предвѣстна сурора А. Судава
Крими Грабимед Канцерию Мирамова
Возмо А. г. Писанъ Отношениями Русск

КОСЫМША №16 / ПРИЛОЖЕНИЕ № 16 / APPLICATION № 16

А.Алекторовтың Батыс-Сібір оқу округінің кеңсесіне А.Байтұрсынұлы туралы жолдаған хаты / Письмо А. Алекторова в управление Западно-Сибирского образовательного округа об А. Байтурсиновиче/ Letter from A. Alektorov to the West Siberian educational district office about A. Baitursinovich

1008

училищемъ Ахметъ Байтурсуновъ обратился съ просьбой о высылкѣ ему означеннаго свидѣтельства.

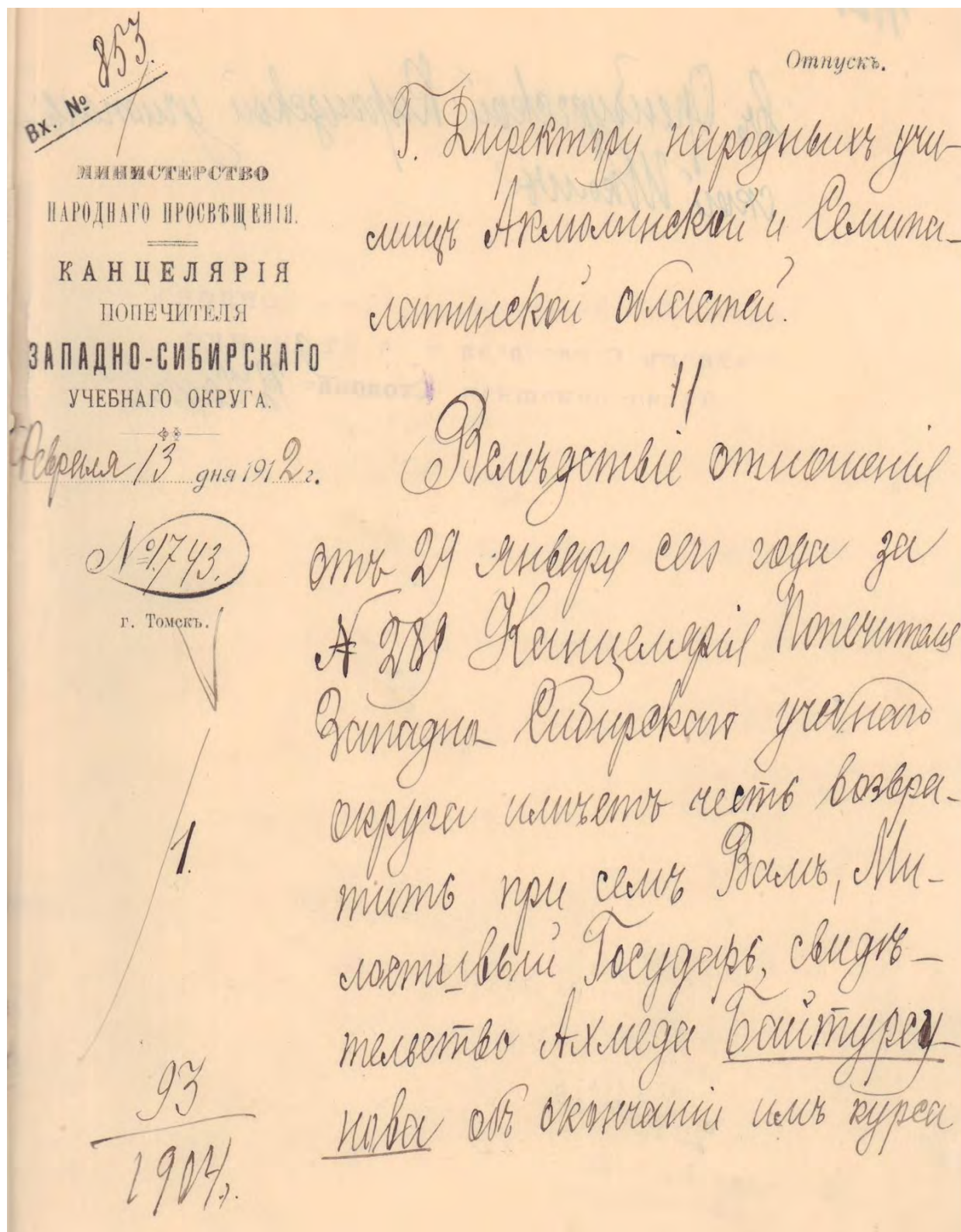
А потому имѣю честь покорнѣйше просить Канцелярію о высылкѣ мнѣ упомянутаго свидѣтельства для выдачи Байтурсунову.

Директоръ *М. Шимитовъ*

Дѣлопроизводитель *Н. Соловьевъ*

КОСЫМША №17 / ПРИЛОЖЕНИЕ № 17 / APPLICATION № 17

Батыс-сібір оқу округінің кеңсесінің А.Алекторовқа А.Байтұрсынұлы туралы жолдаған хаты / Письмо А. Алекторову от отделения Западно-Сибирского читательного округа о А. Байтұрсынове / Letter to A. Alektorov from the Western Siberian reading district about A. Baytursynov

№ 108

в Оренбургской губернской
Семейной Школе

КАНИЦЕЛІЯ
ОРЕОБЪ
СЕМЕЙНО-ПОМОЩНИИ ШКОЛЫ

9
В. С. Сидоркин

1877
1877

А. Байтұрсынұлының Ішкі істер министріне үй салығынан босату жөнінде жазған өтініші /
Обращение А. Байтұрсынова к Министру внутренних дел об освобождении от налога на
жилье / A. Baitursynov appeal to the minister of the interior for housing tax exemption

ВЕНСКИЙ ОТДЕЛЪ
26 АПР 1904
8-ое Диплопроизводство

ВЕНСКИЙ ОТДЕЛЪ
27 СЕНТ. 1904
8-ое Диплопроизводство

2235

26. APR. 1904
06030

7.0

Его Высочайшему Превосходительству
Господину Министру Внутренних Делъ.

Handwritten notes and signatures on the left side of the document.

Диплопроизводителя при Дирек-
торъ народныхъ училищъ
Алматинской и Семипалатин-
ской областей Ахмеда Бай-
тұрсынова

Прошение.

Распоряжением С. Попомтова Западно-Си-
бирского учебного округа отъ 3 мая 1902 года
за № 1674 я определенъ на государственную
службу съ 1го того же мся. Этотъ пунктъ я по-
ступилъ на государственную службу, состоя
присланнымъ въ податному сословию, то
Западно-Сибирское Учебно-Окружное Управле-
ніе после означеннаго определенія списано съ
Оренбургскаго Крайняго Писмаго объ испол-
неніи мѣся изъ податного сословія. Получивъ
распоряженіе объ этомъ со стороны под-
лежащихъ властей, старшина сибирскаго об-
щества, въ которомъ я былъ присланъ, ис-
полнилъ мѣся изъ списка казачьихъ выдѣль-
цевъ, но именуемое мое отъ записки на
бумага (листа не), находящаяся въ податномъ
сословіи и по прежнему продолжалъ высе-
живать съ моего именуемаго подати и по-
вѣности. Видя въ подобномъ дѣйствіи

старшины нарушение моих владельческих прав и привилегий, дающих мне государственного сурьего, а вошел на Г. Военному Губернатору Муравьевской области с заявлением от 1го апреля 1903 г. об освобождении моего имущественного от уплаты податей и повинностей, на это последовал ответ г. Крестянскому Начальнику 1го участка Муравьевского уезда, изложенный в отношении его от 28го сентября 1903 г. за № 1699 на имя г. Директора перводных уездов Амурской и Смирновской областей. Г. Крестянский Начальник ответил, что отныне освобождения моего от уплаты податей и повинностей не находится законная основа.

Указав на противоречие этого ответа утвержденному распоряжению Министра Внутренних Дел от 6 сентября 1903 г. за № 24, а вновь вошел на Г. Военному Губернатору Муравьевской области с прошением от 15го ноября 1903 г., повторив свое первое же ходатайство; на это последовал ответ Муравьевского Областного Правления, изложенный в отношении его от 8 марта того года за № 471 на имя г. Крестянскому Начальнику 1го участка Муравьевского уезда. Муравьевское Областное Правление, вопреки того, чтобы беречь это на законной основе, всемерно признает имущество принадлежащее моему брату; между тем в возможной

по сему вопросу переменить нить формаль, по
которым бы названное Управление могло прийти
на таковое же утверждение. Правда, афим-
ный старшина 15 айма Туруфанской волости
Турфанского уезда в донесении отъ 15 июня
1903г. за №12 пишет, что имущество всуею
принадлежит моему брату, но оно же под-
тверждает, что владельцем этого имуще-
ства раньше (до поступления на государ-
ственную службу) действительно состоялъ
я. Следовательно, на основании этого до-
несения старшины, Областное Управление ни
в каком случае не могло признать иму-
щество принадлежащим моему брату,
потому что — если бы имущество всуею
принадлежало другому лицу, я бы не имелъ
права считаться владельцем этого иму-
щества; разъ считаясь владельцем, зна-
читъ, имущество принадлежало мнѣ, а
не другому лицу. Если же мое владѣль-
ческое право, съ переходомъ моимъ на го-
сударственную службу, должно перейти къ
другому лицу, то Областному Управлению
надлежитъ указать мнѣ на существованіе
подобнаго законопеннаго порядка. Но такъ какъ
этого оно не дѣлаетъ и не объявляетъ, на
какомъ основаніи признаетъ мое имуще-
ство принадлежащимъ брату, то голослов-
ное признаніе равносильно лишь не жела-
нію его освободить мое имущество отъ
обязаній податно и повинностями. Меж-
ду тѣмъ съ выходомъ моимъ изъ податнаго
состоянія и имущество мое не должно под-

лежатъ възысканію податей и повинностей, иная государственная служба не должна бы имъ той привилегіи, по отношенію годины, какою пользуются друіія лица бывшія податными состояніи. Поэтому нежеланіе Туркменскаго Областнаго Правленія освободить мое имущество отъ обложенія годиною и повинностями не соответствуетъ существующимъ законоположеніямъ.

Въ виду изложеннаго, имѣю честь почитать Васъ просить распоряженія Вашего Высочайшего Ведомства о возвращеніи имѣ неправильно възысканнаго въ подати и повинности денегъ — за 1902 г. 24 р. и за 1903 г. 6 р., всего 30 рублей и объ освободженіи моего имущества отъ дальнѣйшаго такового възысканія.

Къ семейному кругу присовокупить, что у меня есть два брата еще неразделенныя. Они пока, пока неимѣющіе своихъ отдѣльныхъ кибитокъ и самостоятельныхъ хозяйствъ, считаются въ качествѣ членовъ семьи. Когда братья мои отдѣлятся отъ меня, выставивши свои отдѣльныя кибитки и обзаводившись самостоятельными хозяйствами, тогда не буду возмѣщать имъ ни подати и повинности, я противъ этого ничего не буду имѣть.

Примечанія: прошеніе мое отъ 1 апр. 1903 г. съ надписями за № 695, 1088 и переписки за № 12, 934 и 1699, прошеніе мое отъ 15 нояб. 1903 г. и переписки за № 471 и 625. На основаніи п. 1 ст. 70 Уст. о помѣ. Св. Зак. т. V, изд. 1903 г., гербовый сборъ не прилагается. С. Омскъ. 16 апрѣля 1904 г.

Дьяковъ-производитель А. В. Баттисеуцъ

КОСЫМША №20//ПРИЛОЖЕНИЕ № 20/ APPLICATION № 20

Торғай әскери губернаторының Ішкі істер министрлігі жер бөліміне А.Байтұрсынұлы туралы жазған хаты / Письмо военного губернатора Тургая в земельный отдел МВД о А. Байтұрсынове / Letter from the military governor of Turgay to the land department of the ministry of interior about A. Baitursynovich

ЗЕМСКИЙ ОТДЕЛЪ
23 СЕНТ. 1904
3-ое Д-лопроизводство
МИНИСТЕРСТВО

ЗЕМСКИЙ ОТДЕЛЪ
27 СЕНТ. 1904
8-ое Д-лопроизводство.

ЗЕМСКИЙ ОТДЕЛЪ
21 СЕНТ. 1904

26081

ВНУТРЕННИХЪ ДѢЛЪ.

Въ Земскій Отдѣль.

ВОЕННАГО
ГУБЕРНАТОРА
Тургайской области.

14 сентября 1904 г.

С. П. 1798

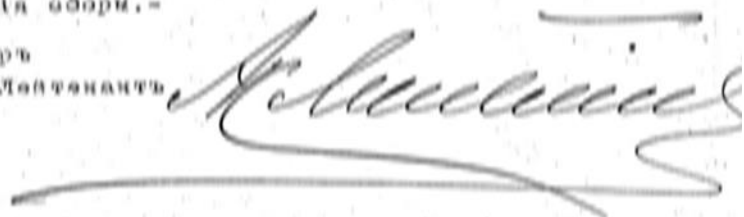
Г. Оренбургъ.

Возвращая при этомъ прошение дѣлопроизводителя при Директорѣ народныхъ училищъ Акмолинской и Семипалатинской областей, Ахмеда Байтұрсунова, сообщаю Земскому Отдѣлу, что по полученіи перваго прошенія названнаго Байтұрсунова на мое имя, мною было предложено крестьянскому начальнику I-го участка Тургайскаго уѣзда собрать подробнѣя свѣдѣнія по содержанію прошенія для выясненія основательности жалобы Байтұрсунова. Собранныя данныя выяснили, что Ахмедъ Байтұрсуновъ до поступленія на государственную службу, т.е. до 1902 г. дѣйствительно числился кибитковладѣльцемъ, но владѣль имуществвомъ нераздѣльно съ своими братьями, послѣ же зачисленія его на государственную службу, онъ былъ исключенъ изъ списковъ кибитковладѣльцевъ и вмѣсто него внесенъ старшій братъ Какишь Байтұрсуновъ, съ котораго и должны взыскиваться кибиточная подать и земскія сборы.

Въ виду указанныхъ данныхъ областнымъ

Правленієм 9-го марта с. г. за № 471 и было пред-
ложено объявить Ахмеду Байтурунову, что кибитко-
владельцем въ настоящее время числится не онъ, а
братъ его Какимъ Байтуруновъ, который долженъ
платить, согласно раскладки, кибиточную подать и
взноска сбори.-

Военный Губернаторъ
Генералъ - Лейтенантъ

Ишкі істер министрлігі жер бөлімінің А.Байтұрсынұлына жауабы / Ответ земельного отдела МВД А. Байтұрсынову / Response from the land department of the ministry of interior to A. Baitursynov

М. В. А.
ЗЕМСКІЙ ОТДѢЛЪ.
По Дѣлопроизводству.

28 сентября 1904г.

№ 20963

*Съ возвращеніемъ
примореній*

*Отъ Омскаго Губернскаго Земскаго Управленія
отъ 29 Сентября 1904 г. № 20964*

Дѣлопроизводителю при Директорѣ народныхъ училищъ Акмолинской и Семипалатинской областей Ахмеду Байтұрсунову, на поданное въ Министерство Внутреннихъ Дѣлъ прошеніе, симъ отъ Земскаго Отдѣла объяв-ляется, что ходатайство его объ освобожденіи отъ уплаты кибиточной подати и земскихъ сборовъ и о возвращеніи таковыхъ, взысканныхъ съ него съ 1902 года, въ виду собранныхъ свѣдѣній о томъ, что проситель по зачисленіи на государственную службу исключенъ изъ списковъ кибитковладельцевъ, съ каковаго времени упомянутыхъ сборовъ съ него не взыскивается, оставлено Министерствомъ безъ послѣдствій. —

Водискаевъ Управляющій Отдѣломъ *Шурко* *WWS*
WWS

Скрябинъ За Дѣлопроизводителя *Шурко*

Земскій Отдѣлъ Министерства Внутреннихъ Дѣлъ, пробро-
вождалъ при семъ *Былъ высланъ за № 20963, на имя*
Дилопроизводителя при Директоръ
народныхъ училищъ Анисимовой и
Анатолиановской дѣлатель Александръ
Тайтурсовъ — . — . — . — . — . — .

имѣть честь покорнѣйше просить о выдачѣ означеннаго *Былъ высланъ*
на имя просителя по мѣсту жительства *онъ въ городѣ*
Омскѣ — . — . — . — . — . — .

и о возвращеніи сего отношенія въ Земскій Отдѣлъ, съ отмѣт-
кою на немъ времени полученія *Былъ высланъ* просителемъ или
тѣмъ лицомъ, которое приметъ *Былъ высланъ* для доставленія по
принадлежности.

По 8 Дилопроизводству

№ 20964

29. Октября 1904 г.

Въ Омскомъ Городскомъ Полицейскомъ Управленіи

А.Алекторовтың Ішкі істер министрлігі Жер бөліміне жазған жауабы / Ответ
А.Алекторова в Земельный отдел МВД/ A. Alektorov's response to the land department MVD

МИНИСТЕРСТВО
НАРОДНАГО ПРОСВѢЩЕНІЯ
ЗАПАДНО-СИБИРСКІЙ
УЧЕБНЫЙ ОКРУГЪ
ДИРЕКТОРЪ
НАРОДНЫХЪ УЧИЛИЩЪ
АКМОЛИНСКОЙ
И
СЕМНАЦАТИНСКОЙ ОБЛАСТЕЙ

7 июля 1905 г.

[Handwritten signature]

г. Омскъ.

*S
М. А. Алекторов
19/ VII*

*Въ Земскій Отдѣлъ
Министерства Внутрен-
нихъ Дѣлъ.*

ЗЕМСКІЙ ОТДѢЛЪ

19 ІЮЛЬ 1905

8-06 ДѢЛ. ПРОИЗВОД. И Т. Д.

*Объявленіе Земскаго
Отдѣла отъ 28 сентября
1904 г. за № 20963 на имя
бывшаго дворянина-производителя
при имѣніи Александра Бай-
мурзаева, бывшаго заведываю-
щаго Каргараинскими
двухклассными училищами,
имено получено 28 июня 1905 г.
для доставленія по приса-
дѣльности.*

*О семъ имѣю честь
уведомить, для свѣдѣнія,
въ возвращеніи отноше-
нія отъ 28 сентября 1904 г.
за № 20964.*

Директоръ Алекторовъ.

АЛМАСБЕК ӘБСАДЫҚ

ҰСТАЗ ЖОЛЫ (1895-1910) ПУТЬ УЧИТЕЛЯ (1895-1910) TEACHER'S PATH (1895-1910)

Сдано в набор 08.06.2022 г. Подписано к печати 08.08.2022 г. Формат 60/90 1/16

Бумага офсетная. Печать цветная.

Усл. печ. л. - 9,76. Зака № 00245 Тираж 100 экз.

Отпечатано в типографии КРУ им. А.Байтурсынова
110000, г. Костанай, ул. Байтурсынова, 47

КЛУБЪТЪ МОУ
ЛАДЪИУОУАНТ
СА-ЯКОВОЦЪ ВЪ

DEFGHIJK
QRSTUVWXYZ
BCDEFGHI

تورستان